

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

DJELA
KNJIGA LXXXIV

Centar za balkanološka ispitivanja
Knjiga 10

Alojz Benac

RELIGIJSKE PREDSTAVE
PRASTANOVNIKA
JUŽNOSLAVENSKIH ZEMALJA

Urednik
Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2012

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

MONOGRAPHS
VOLUME LXXXIV

Centre for Balkan Studies
Vol. 10

Alojz Benac

RELIGIOUS CONCEPTS
OF THE PREHISTORIC POPULATION
IN SOUTH-SLAVIC COUNTRIES

Editor
Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2012

Već je dvadeset godina prošlo od kada nas je ostavio naš otac Alojz Benac, a još su svježija ne samo sjećanja na njegove zadnje godine u kojima je nastajala ova knjiga, već i na nevine dane djetinjstva, igre u vrtu Zemaljskog muzeja, te ljeta s njim i majkom, provedena na iskopavanjima. Ponosni smo na našeg oca i na njegova naučna dostignuća, ali isto tako i na sve ono što je zajedno sa majkom učinio za nas. Stoga nas osobito raduje da je Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine odlučila da u okviru Centra za balkanološka ispitivanja, koga je Alojz Benac i utemeljio, objavi ovo njegovo posljednje djelo. Iskreno smo zahvalni svima koji su učestvovali u pripremi knjige, a želja nam je da ona svakom čitaocu prenese barem dio topline i radosti koju smo mi s našim ocem imali.

U Sarajevu, 15. 12. 2012.

Dunja i Nenad s porodicama

Objavljivanje knjige pomogla je:

FONDACIJA

ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Fondacija za izdavaštvo/nakladništvo Sarajevo

Sadržaj

Sadržaj.....	5
PREDGOVOR	7
UVODNE NAPOMENE	9
I. TOTEMIZAM	11
1. Medvjed i jelen.....	11
2. Riba	15
3. Zmija.....	17
II. HELIOLATRIJA	25
1. Neolitsko doba.....	26
2. Eneolitsko doba	28
3. Bronzano doba.....	30
4. Željezno doba.....	35
III. Otvorena žrtveništa i svetišta	43
IV. MAGNA MATER (Kult Velike Majke).....	49
1. O centralnom Balkanu	51
2. O prelaznoj zoni	57
V. DVA POSEBNA KULTNA FENOMENA.....	63
1. Ritoni	63
2. Prakentauri.....	65
VI. MORS QUID EST? AUT FIMIS AUT TRANSITUS? /ŠTA JE SMRT? KRAJ ILI PRELAZAK?/	69
1. Paleolitsko i mezolitsko doba	69
2. Neolitsko doba.....	71
3. Eneolitsko ili bakarno doba	73
4. Bronzano doba.....	78
5. Željezno doba.....	82
SUMMARY	101
POPIS ILUSTRACIJA.....	105
BIBLIOGRAFIJA.....	107
REGISTAR NALAZIŠTA, KULTURA, KULTURNIH I ETNIČKIH GRUPA	111
BILJEŠKA O AUTORU	115

PREDGOVOR

Djelo koje je pred nama napisano je prije više od dvadeset godina. Još 1991. godine je sve bilo pripremljeno za štampu, no ovom rukopisu nije bilo suđeno da bude objavljen te godine. Nesretni slijed događaja mu je odredio sasvim drugačiju sudbinu. Najprije je u martu 1992. godine iznenada umro Alojz Benac, ne stigavši da ovo svoje posljednje djelo definitivno preda izdavaču. A onda je došao rat u Sarajevo. Ljudi su odjednom bili primorani da se bore za goli život, malo ko je mogao misliti na štampanje knjiga. Tako je bilo svih ratnih godina, a ni dugo poslije toga nije bilo mnogo bolje. Ipak, uprkos svim tim teškim godinama, rukopis je opstao. Našla ga je Dunja Drljević, kćerka Alojza Benca u novembru 2011. godine, prilikom sređivanja očeve biblioteke koju je porodica kasnije, kao Benčev legat, poklonila našoj Akademiji. Tako je nepredvidljivi splet okolnosti na kraju učinio da knjiga bude štampana 2012. godine, upravo dvadeset godina nakon smrti autora.

Čitajući ponovno ovo interesantno štivo, uvjerio sam se da ni nakon više od dvije decenije ono nije ništa izgubilo na aktuelnosti. Naprotiv, iz svake rečenice izbija nagomilano iskustvo i erudicija velikog naučnika, a izneseni opisi, sistematizacija građe i lucidni zaključci bez sumnje će još dugo ostati dragocjena podloga za izučavanje ove tematike. Pisano akribično, jednostavnim i jasnim jezikom, ovo sažeto, ali sadržajem bogato djelo, čitaoca nenametljivo vodi tajnovitim stazama religioznih misli naših dalekih predaka. Mada je, kako sam autor kaže, namijenjeno široj publici, siguran sam da će i stručnjaci i svi drugi čitaoci rado i sa interesovanjem čitati ovo djelo, jer se radi o veoma zanimljivoj i nadasve važnoj sferi duhovne kulture prastanovnika našeg tla koja je ovdje po prvi put naučno vrednovana za sva praistorijska razdoblja.

Rukopis knjige je od strane redakcije lektorski i tehnički obrađen i dodat mu je indeks pojmova. Pošto je ilustrativni materijal bio u dobroj mjeri oštećen, nadomješten je kvalitetnim crtežima istovjetnog materijala u svim slučajevima gdje je to bilo neophodno. Drugih intervencija u smislu ažuriranja literature i sl. nije bilo, niti je to bilo potrebno. Naime, na ovoj tematici se od ranih 90-ih godina kod nas nije mnogo radilo, te je ovo djelo, počev od citirane literature do sintetskih zaključaka, ostalo u punoj mjeri aktuelno. Na prijedlog autorove porodice obavljena je jedna terminološka izmjena. U originalnom rukopisu autor je u naslovu i tekstu koristio termin "jugoslavenske zemlje" što je razumljivo, jer je knjiga pisana u vrijeme dok je Jugoslavija još postojala. S obzirom da te zajednice više nema, ovaj termin je zamijen izrazom "južnoslavenske zemlje" koji se pokazao najprikladnijim, mada obuhvata nešto šire područje. Ta izmjena, međutim, nema suštinskog značaja, jer se djelo odnosi isključivo na prostor bivše Jugoslavije, što je vidljivo i iz samog teksta.

Porodici Benac smo veoma zahvalni što je uspjela da sačuva rukopis i time omogućući da se od zaborava spasi ovo posljednje djelo Alojza Benca, osnivača i dugogodišnjeg rukovodioca Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Posebnu zahvalnost redakcija dužuje direktoru Centra akademiku Dževadu Juzbašiću i našoj matičnoj ustanovi, Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine za svesrdnu podršku i prihvatanje ove knjige za izdavanje u seriji "Djela".

Blagoje Govedarica

UVODNE NAPOMENE

Ovo stilski i sadržajno kombinovano štivo posvećeno je onoj sferi duhovnog života praistorijskog čovjeka na tlu južnoslavenskih zemalja koju bismo mogli uvjetno nazvati religioznom sferom. Svjestan sam svih poteškoća u realizaciji jednog ovakvog poduhvata, ali mu prilazim sa uvjerenjem da će ono, ipak, dobro doći čitaocima koji imaju naklonost prema tekstovima ove vrste i koji žele da nešto saznaju o misaonim dometima praistorijskih ljudi na ovom tlu. Pri tome se oslanjam isključivo na sopstveno mišljenje o odgovarajućim manifestacijama pa to onda isključuje bilo kakve tvrde polemičke tonove. Stručnim čitaocima ostavljam ocjenu takvog viđenja.

Često smo svjedoci shvatanja da su praistorijski ljudi, naročito oni u starijim periodima, bili pravi barbari, "bezvjerci", nesposobni za bilo kakvu suptilniju misao. Sasvim pogrešno shvatanje! Neolitski čovjek je, naprimjer, imao prilično zaokruženu predstavu o svijetu u kojem je živio, o uzrocima i posljedicama događaja i prirodnih pojava. Njegove predstave se sigurno ne slažu sa našim današnjim misaonim dometima, ali to je naša, a ne njegova stvar. Jer tadašnji čovjek je mogao razmišljati na nivou kamene sjekire, a ne na stepenu vrhunskih računara. No, da nije bilo te kamene sjekire, ne bi bilo ni ovih računara.

Arheolozi, stručnjaci za praistorijsku arheologiju, postigli su zaista impresivne rezultate u istraživanju onih perioda za koje nemamo nikakvih pisanih podataka. Pa ipak, nesporna je činjenica da je njihova pažnja bila pretežno usmjerena na klasifikaciju nalaza, tipologiju predmeta i naselja, hronologiju, ekonomiku i komparaciju. U svemu tome neki vidovi duhovnog života, religiozni aspekti pogotovo, ostajali su u većini slučajeva na marginama interesa. Samo rijetki stručnjaci su se bavili ovim pitanjima i o tome objavili posebne studije ili kompletna djela. Moram priznati da nisam nikakav izuzetak u tom pogledu i baš zato pristupam ovom pisanju.

Kada je riječ o vjerskim zasadama, današnji prosječan čovjek razmišlja uglavnom u okviru velikih svjetskih religija, kao što su kršćanstvo, islam, judaizam, hinduizam, odnosno budizam i bramanizam pa konfucionizam. Najveći dio čovječanstva pripada nekoj od svjetskih religija i tako formira svoj svjetonazor, pokušava da osvijetli smisao svoga postojanja. Izgledaće možda čudno, a nekima i neprihvatljivo, kada kažem da je čovječanstvo u praistorijskom vremenu zaokupljalo također nekoliko "svjetskih religija". Pri tome mislim na totemizam, heliolatriju, štovanje Magnae Matris – Velike Majke, vjerovanja u zagrobni život. Može li se uopće govoriti o regionalnom ograničenju ovih kultno-religioznih pojava? Čini se da o tome nema govora. Štovanje Sunca ili heliolatrija potvrđena je u mnogim neolitskim i kasnijim kulturama Evrope, pa u mnogim starim kulturama Srednje i Južne Amerike, Egipta, Bliskog i Dalekog Istoka, da i ne govorimo o drugim, naprijed spomenutim kultno-religioznim manifestacijama. Prema tome, praistorijske zajednice su stvorile svoje velike "vjerske" sisteme. U okviru tih sistema veći dio tadašnjeg čovječanstva je zadovoljavao svoja shvatanja o zakonima u prirodi i društvu, formirao svoj svjetonazor. Ponekad je to i vrlo prefinjen način mišljenja.

U praistorijskim periodima na tlu južnoslavenskih zemalja se paralelno razvijao ili se smjenjivao čitav niz kulturnih kompleksa, širih i užih društvenih zajednica. Svaki čitalac se o njima može detaljnije obavijestiti u velikom, petotomnom djelu "Praistorija jugoslavenskih zemalja I-V", koje je publikovao Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Na osnovu podataka iznesenih u tom djelu jasno izlazi zaključak da su praistorijski ljudi i na ovim prostorima njegovali određene zasade spomenutih velikih kultno-religioznih sistema. Baš o njima je ovdje riječ. Najviše podataka o evropskim i

domaćim djelima i radovima koji tretiraju ova pitanja zainteresovani čitalac može naći u knjizi Aleksandra Stipčevića "Kultni simboli kod Ilira", Sarajevo 1981. godine. U toj knjizi su navedeni podaci za literaturu i o starijim periodima, a ne samo o ilirskom dobu. Moji tekstovi su namijenjeni širem krugu čitalaca pa su izostale pojedinačne napomene o literaturi za svaki detalj; naveo sam samo neophodne, osnovne literarne podatke. Napominjem, inače, da sam se i sam služio navedenim djelom A. Stipčevića i njegovim popisima literature. Moram naglasiti da nisam nikako imao namjeru prezentirati kompletan pregled kulturno-religioznog života praistorijskih zajednica na tlu južnoslavenskih zemalja. Birao sam neke karakteristične slučajeve za navedene kulturno-religiozne komplekse,

bez obzira na geografski položaj lokaliteta iz kojih su preuzeti podaci.

U svakom poglavlju objektivni su osnovni podaci o tretiranim arheološkim nalazištima i nalazima. Rekonstrukcija odgovarajućih kulturno-religioznih manifestacija počiva dobrim dijelom na vlastitom viđenju i tumačenju materijalnih nalaza. Može se reći da je to jedan od pokušaja da se prodre u tamu praistorijskog vremena i da se baci bar malo svjetla na jednu od najinteresantnijih strana duhovnog života praistorijskog čovjeka koji je živio na ovim prostorima. Odatle i naslov djela. Popratni izvještaji, ogledi i priče su lično, sasvim neobavezno prikazivanje nekih događaja vezanih uz odgovarajuće lokalitete i pojave, u kojima i mašta igra svoju ulogu.

I. TOTEMIZAM

Sigurno jedan od najraširenijih kultno-religioznih sistema na svijetu je totemizam. Njegovo bliže poznavanje zahvaljujemo etnološkoj nauci, odnosno velikom broju etnologa koji su – često uz mnogobrojne opasnosti – proučavali život, običaje i religiju primitivnih plemena i skupina na svim stranama zemaljske kugle. Totem je neka životinja, biljka ili prirodna pojava, sa kojom se pojedinac, grupa, pleme smatraju povezani specijalnim odnosom: to je stvoritelj, praotac roda, predak, pomoćnik, zaštitnik. Neki naučnici smatraju da je totemizam univerzalna pojava i da bi se mogao smatrati jednom od najstarijih religija. Iako je pretežno vezan za lovačke grupe, bilo bi pogrešno ovo uopštavati, jer se totemizam javlja i kod nekih pripadnika stočarskih, pa i ratarskih kultura.

Sam totemizam se očituje u nizu običaja, propisa, zabrana, kojima se uređuje odnos čovjeka i grupe prema svom totemu. Nema nikakve sumnje da je totemizam bio raširen i kod pripadnika raznih praistorijskih zajednica. O tome, doduše, nema zapisa etnologa, ali arheolozi pronalaze valjane dokaze za prednji zaključak. Kako bi se inače protumačile životinjske predstave na crtežima u paleolitskim pećinama, pa crteži i odgovarajuće plastične izrađevine životinja u keramici i metalu, nađene u neolitskim i kasnijim praistorijskim stanicama? Sve je to, na ovaj ili na onaj način, odraz raznih totemističkih vjerovanja.

Nalazi u nekim praistorijskim stanicama na tlu jugoslovenskih zemalja upućuju nas u istom pravcu. Pa ipak, ovdje bismo izdvojili nekoliko totemskih likova za koje bi se moglo bar sa izvjesnom sigurnošću reći da pripadaju totemističkom vjerovanju odgovarajuće praistorijske populacije. Bili bi to: *medvjed* i *jelen*, posvjedočeni u nekim paleolitskim pećinama na tlu Slovenije, Hrvatske i Hercegovine, *riba* u naselju Lepenski Vir na Đerdapu, *zmija* u nekim neolitskim i metalnodobskim naseljima i nekropolama. Kult med-

vjeda i ribe je geografski ograničen, dok je kult zmije prilično raširen (Hercegovina, Jadranski pojas, Crna Gora, Pomoravlje, Kosovo i neki drugi krajevi).

I. 1. Medvjed i jelen

U paleolitskom ili starijem kamenom dobu lovačka privreda je imala dominantnu ulogu u životu ljudskih zajednica. Zavisno od prirodnih uslova, tadašnji čovjek je lovio jelena, srnu, divlju svinju i goveče ili neku drugu krupnu i sitnu divljač. U alpskim i prialpskim oblastima lov na medvjeda je igrao prvorazrednu ulogu, kako zbog ishrane tako – i još više – zbog mnogostruko upotrebljivog medvjedeg krzna. Nalazi kostiju u brojnim pećinskim stanicama u tim krajevima ovo nesumnjivo potvrđuju. Tipični primjeri u tom pogledu su pećina Veternica iznad Gornjeg Stenjevca u Hrvatskoj, u kojoj preko 75% nađenih životinjskih kostiju pripada pećinskom medvjedu (*Ursus spelaeus*), pa Potočka zjalka na Olševi u Sloveniji, sa ogromnim brojem medvjedih kostiju, Mornova zjalka, Betalov spodmol, Mokriška Jama i neke druge pećinske stanice u Sloveniji (hronološki okvir 100.000–10.000 g. st. e.).

Ali, jedno je loviti medvjeda, a drugo njegov kult, totemsko štovanje.

Šta nas, ustvari, navodi na misao da je postojao i jedan drugi, specifičan odnos između paleolitskog lovca i pećinskog medvjeda. Rekli bismo neke relativno upečatljive činjenice.

U Veternici, koja je istraživana od 1951. do 1971. godine i čiji su hodnici, dvorane i kanali dugi oko četrina kilometra, na jednom mjestu je u niši bilo poredano šest medvjedih lubanja i jedan broj donjih čeljusti. Karakteristično je da su na nekim lubanjama posebno bušeni otvori. Sama niša je bila zatvorena suhozidom od kamena. U drugoj niši je položena lubanja velikog

medvjeda, okrenuta prema otvoru pećine, a uz nju polovina mandibule i femur. Niša je bila blokirana velikim kamenom. Slična sadržina ponovljena je još u jednoj niši.

Potočka zjalka, istraživana od 1928. do 1935. godine, zapravo je prva paleolitska stanica sa nalazima koji su upućivali na kult pećinskog medvjeda. U dvije niše bile su položene medvjede lubanje: u prvoj dvadeset lubanja na dosta uskom prostoru, u drugoj također dvadeset lubanja na prostoru od četiri kvadratna metra. Uz lubanje je bio stavljen i izvjestan broj odgovarajućih čeljusti. Prostore sa lubanjama je odvajao pećinski pijesak i kamen. I ovdje su zapažene okrugle rupe na lubanjama.

U jednom od sporednih hodnika Mornove zjalke iskorištena je manja niša za polaganje medvjede lubanje i odgovarajućih cjevanica. Čitav sadržaj niše bio je pokriven slojem masne ilovače.

Našu pažnju izaziva i Gigića pećina u Resanovcima kod Bosanskog Grahova. Iako je ovaj prostor udaljen od Alpske oblasti, zapažena je slična situacija. U nekim prirodnim nišama i ovdje su bile položene medvjede lubanje i pokrivene kamenim pločama.

Samo usput napominjemo da je takvo odlaganje medvjedih lubanja ustanovljeno dugotrajnim istraživanjem pećinskih stanica u Njemačkoj, Sovjetskom Savezu, Mađarskoj i nekim drugim evropskim oblastima. Ne radi se, dakle, o posebnosti u alpskoj oblasti. Izgleda da stojimo pred jednim široko rasprostranjenim evropskim fenomenom.

Među stručnjacima nema prave saglasnosti oko tumačenja ovdje iznesenih pojava. Neki čak tvrde da paleolitski čovjek i nije baš mnogo lovio medvjeda, a mnogobrojne kosti u pećinama bi bile samo svjedočanstva njihove prirodne smrti u pećinama pa i međusobnog uništavanja. Srećko Brodar, daleko najzaslužniji specijalista za proučavanje paleolitskog doba u jugoslovenskim zemljama, stavlja pod ozbiljnu sumnju tumačenje da nalazi lubanja u Potočkoj zijalci svjedoče o kultu medvjeda u toj stanici i slično.

Pa, da li su zaista medvjede lubanje u pećinskim nišama, često uredno pokrivene ili zazidane, slučajno tamo dospjele? Da li su same životinje ovako pažljivo sklanjale lubanje i kosti svojih srodnika praveći zimske brloge? Zaista je teško u to povjerovati.

Pozovimo, uostalom, u pomoć relevantne etnološke podatke koje je u svojoj knjizi "The Golden Bough" objavio James George Frazer. Po njegovoj ocjeni, duž cijelog sjevernog dijela starog svijeta razvijeno je kod lovačkih plemena poštovanje medvjeda, kojega oni, inače, redovno ubijaju i jedu. Isto poštovanje

medvjedu iskazuju i neka indijanska plemena na američkom tlu. Aini na Sahalinu se nazivaju potomcima medvjeda i on je njihovo glavno božanstvo. Prilikom siječenja ubijenog medvjeda trude se da vrlo složenim metanisanjem i molitvama umilostive božanstvo čijeg su predstavnika ubili. Lubanje ubijenih medvjeda stavljaju na počasno mjesto u svojim kolibama ili ih natiču na "svete štapove" ispred koliba i ukazuju im veliko poštovanje. Jer, duhovi božanstvenih životinja obitavaju u lubanjama. Aini su izazvali pažnju etnologa naročito svojim medvjedim svetkovinama. Pred zimu uhvate meće, hrane ga i paze, a kad odraste, zatvaraju ga u čvrst drveni kavez. Ponekad ga u kavezu hrane još godinu-dvije i kada dođe vrijeme, uz prisustvo pozvanih gostiju i uz čitav niz ceremonija, ubijaju ga po tačno određenom ritualu. Meso kuhaju pa svaki učesnik u gozbi dobiva komad mesa; pripadnici nekih plemena žudno piju i toplu medvjedu krv (zar nas ovo ne podsjeća na ritual nekih novijih religija?!). Pred ubijanje govore medvjedu da ga šalju ocu i majci sa porukom da izmoli od njih dobar lov i ribolov. Giljaci i Oroči u oblasti Amura izvode slične ceremonije i iskazuju isto poštovanje medvjedim lubanjama. U ovom pogledu sasvim se podudara i konstatacija Ake Hultkrantz-a iznesena u Enciklopedijskom priručniku "The World's Religion" koja doslovno glasi: Medvjedi su bili pokopavani uz obrede, jer se vjerovalo da će se, pod uvjetom da je uistinu bila besprijeckorno pokopana, mrtva životinja vratiti u život ili će nagovoriti druge životinje da dozvole lovcu da ih ubije.

Ovi podaci etnoloških ispitivanja mogu, bez sumnje, poslužiti kao izvanredna analogija nalazima u spomenutim i drugim paleolitskim stanicama. Zašto bismo, naime, sumnjali u validnost određenih svjedočanstava?

Uopće ne treba sumnjati da su i sami medvjedi, pripremajući se za zimski san, razbacivali zatečene kosti. Ne treba sumnjati ni da su neki ugibali u takvim staništima, Ali ne treba zaboraviti da je paleolitski čovjek, lovac na pećinskog, a kasnije i na surog medvjeda, birao s njim ista boravišta i da se oko "pećinskih domova" vodila ponekad i prava borba. U većini paleolitskih pećinskih staništa pronađeni su ostaci vatrišta, što je očito svjedočanstvo da su takve pećine služile i za duži boravak, pa se moralo često oslobađati od medvjedih sustanara. Kontakti su, dakle, neprestano ostvarivani, a iz toga se rađao i duhovni odnos. Medvjed je svojom snagom, okretnošću, lukavošću sigurno izazivao ne samo strah nego i poštovanje prema ovoj životinji. Odatle nije dalek put do sličnog odnosa prema medvjedu kakav je onaj zabilježen kod Aina. Uopće ne vi-

dimo valjan razlog ni za negiranje totemske uloge ove životinjske vrste ako pretpostavimo – a morali bismo to učiniti – da je i paleolitski čovjek imao bar rudimentarnu potrebu da traži smisao svog postojanja, pa i svog porijekla. Lovačke grupe su okrenute životinjama. Kada se kao totemi kod nekih ljudskih zajednica uzimaju životinje mnogo manje snage i vrijednosti, onda je medvjed u očitoj prednosti. Zato smo daleko bliži prihvatanju ideje da je medvjed bio i lovna i totemska životinja nego negiranju bilo kakve duhovne veze između čovjeka i medvjeda, između paleolitskog lovca i pećinskog, pa i surog medvjeda.

Medvjedi zimu provode u dubokom snu. Zavlače se u dijelove pećina u kojima zimi vlada ujednačena klima i takva mjesta znalački izabiru. Sasvim je blisko pameti da su paleolitski lovci, pa i ovi u alpskim i pri-alpskim krajevima, na najjednostavniji način dolazili do medvjedeg krzna ubijajući zaspale i bezopasne medvjede u pećinama. Morala je to biti prava fešta. Njihov totem, vrlo poštovana životinja, sama se nudila, što je sigurno izazivalo pomisao o njenom posebnom odnosu prema čovjeku, prema ljudskom rodu. Zar nismo sada na trasi vjerovanja Aina, “potomaka medvjeda”? Zašto bismo od toga bježali?

Naravno, paleolitski čovjek je lovio medvjeda i u drugim godišnjim dobima. Tada je bilo potrebno daleko više vještine i hrabrosti. Tek tada je paleolitski lovac mogao sagledati sve one osobine koje posjeduju medvjedi i koje bi svakako – naročito snagu – želio da i on posjeduje. Takva životinja se samo može poželjeti kao totemsko biće.

Pored sve moguće opreznosti, koju iznose pojedini stručnjaci, gotovo je nemoguće ne podleći uvjerenju da je medvjed bio i totemska životinja paleolitskih lovaca i da pećinske stanice u alpskim i pri-alpskim prostorima pružaju snažnu potporu ovom uvjerenju.

Jedna od krupnih lovnih životinja koja je u paleolitskom – pa i u mnogo kasnijim periodima – izazivala pažnju i budila maštu ljudskih zajednica bio je jelen. Gotovo da nema praistorijskog naselja čiji su se stanovnici bavili lovom da među sakupljenim ostacima nema jelenjih kostiju i rogova. U mnogim stanicama ovi nalazi i pretežu među kostima divljih životinja (starčevačka, vinčanska, butmirska, danijska, hvarska i neke druge neolitske grupe). Lov na jelena je u najvećem broju slučajeva upražnjavao radi ishrane i dosta je teško argumentovano posvjedočiti da je ova životinja u značajnijem obimu igrala ulogu u kultno-magijskoj sferi duhovnog života praistorijskih ljudi na ovom tlu. Doduše na nekim izrađevinama od pečene gline i

bronzne izvedene su predstave jelena, ali se tu vjerovatno radi o apotropejskoj namjeni ovakvih ukrasa.

Moguće je da u sličan kultno-magijski krug spadaju i urezani crteži lova na jelena na pećinskim stijenama sa kraja bronzanog doba u Lipcima – Bokokotorski zaljev. A ima još takvih scena na zapadnom Balkanu. Poznato je, dalje, žrtvovanje jelena u eneolitskom Vučedolu kod Vukovara i posebna uloga ove životinje u pogrebnim ceremonijama tadašnjeg stanovništva vučedolskog naselja. Nešto slično je zapaženo i u Bezdanzači u Lici (bronzano doba). Samo usput spominjemo da je lov na jelena omiljena tema na reljefima srednjovjekovnih stećaka, da je kršćanska simbolika koristila jelena u različitim likovnim prikazima pa, gledajući unazad, imamo pravo da mislimo na različite komparativne kombinacije. A one se kreću u pravcu shvaćanja da je jelen morao, ipak, biti jedna od životinja kojima su praistorijski ljudi pripisivali totemski karakter i određivali im izvjesnu ulogu u kultno-magijskim, odnosno religioznim obredima.

Dragocjeno svjedočanstvo u tom smislu pružili su nalazi iz paleolitskog pećinskog staništa Badanj kod sela Borojevići, na području Stoca u Hercegovini. Smješteno iznad rijeke Bregave, okruženo pogodnim pašnjacima, ovo hercegovačko stanište je pružalo dobre uslove za život paleolitskih lovaca, pogotovo u određenim godišnjim dobima. Badanj je otkriven 1976. godine i u dva navrata su tu izvršena sistematska iskopavanja. Prvim istraživanjima rukovodio je Đuro Basler, a u periodu od 1986. do 1987. god. iskopavanja su vršili Zilka Kujundžić i Robert Whallon. Tokom istraživačkih radova ustanovljene su dvije faze razvoja koje pripadaju kraju starijeg kamenog doba, stručno rečeno pripadaju gravetienskom i epigravetienskom periodu. U slojevima je sakupljena velika količina kremenih slatki, tipičnih za navedene periode, životinjske kosti nisu naročito brojne, ali je izuzetno važno da su u svim slojevima dominantno zastupljene kosti jelena. Bila je to glavna lovna životinja. Važna je i konstatacija da je nađeno dosta kostiju jelenje mladunčadi i da, s druge strane, nisu primijećeni jelenji rogovi. Iz takve analize je proizišao logičan zaključak da se lov na jelena ovdje pretežno odvijao od početka do sredine proljeća, kada dolazi mladi naraštaj; jeleni su potpuno bez rogova od sredine marta do sredine aprila. Oslanjajući se na ovakve rezultate, stručnjaci su onda došli i do zaključka da je Badanj bio, u suštini, neka vrsta sezonskog obitavališta manje, odabrane grupe ondašnjih paleolitskih lovaca (oko petnaest individua), koji su se u tom vremenu vrlo intenzivno bavili i izradom kremenih alati.

Slika 1. Gravura životinje na stijeni, Badanj kod Stoca

Drugi jedan nalaz svrstava Badanj među najznačajnije paleolitske stanice na Balkanu i jugoistočnoj Evropi. Na većem komadu kamene ploče, blizu izlaza iz pripečka, sačuvan je dio urezane predstave neke životinje. (Sl. 1) Pošto se radi o zadnjem dijelu, bedru i zadnjim nogama nije lako odrediti koju je životinju ucrtao paleolitski umjetnik. Đuro Basler je pretpostavljao da je prikazan konj, zbog toga što je na pećinskim crtežima sličnog umjetničkog stila u širem mediteranskom području najčešće prikazivan baš konj. S druge strane, istakli smo da je jelen bio glavna lovna životinja badanjskih lovaca pa nam se čini daleko sigurnije rješenje da je na kamenu bio ucrtan lik jelena. Kostiju konja u Badnju gotovo da i nema, a preostali dio crteža je isto toliko – a čini se i više – označavao bedro i noge jelena nego konja. Sam crtež se može datirati u stariju fazu ovog staništa pa bi morao biti stariji od 12. 000 godina prije današnjeg vremena. Oko ove ploče nađen je i veći broj perli za ukrašavanje izrađenih od životinjskih zubi, morskih školjki, pužića, košćica, što predstavlja posebno bogatstvo ove stanice.

Zašto je Badanj tako značajna paleolitska stanica za ovaj evropski prostor? Naprosto zato što je u njemu nađen prvi primjerak paleolitske umjetnosti na Balkanu i tako je ova pećina stala uz bok pećinama sa

umjetničkim ostvarenjima paleolitskog čovjeka na tlu Italije, Španije i južne Francuske. Nije zanemarljiva ni činjenica da je u Badnju sakupljeno dosta primjeraka graviranih kostiju. Paleolitski stanovnici Badnja su, prema tome, bili izuzetno naklonjeni ondašnjoj vrsti umjetničkog stvaralaštva.

Oslanjajući se na okolnosti nalaza u Badnju i na mnogobrojna tumačenja stručnjaka koja se odnose na paleolitsku pećinsku umjetnost, već je Đuro Basler izrazio mišljenje da ovaj crtež ulazi u okvir "svijeta magije". On doslovno kaže: "Sudeći po sadržaju, najbliže ćemo biti odgovoru ako pretpostavimo da su se pred crtežom mogli odvijati obredi kao što su inicijacije mladih lovaca, ili druge radnje vezane za neku od osnovnih djelatnosti pračovjeka". Zilka Kujundžić ide dalje pa kaže da je Badanj mogao biti stanište – svetišhte "korišteno kao sezonsko sastajalište većih ljudskih zajednica koje su živjele na širem okolnom prostoru". Perle za ukrašavanje su mogle biti izgubljene u zanosu ritualne igre, odnosno nekog religijsko-magijskog obreda. Konačno, Robert Whallon rezimira osteološke nalaze konstatacijom da je Badanj morao predstavljati mali dio čitavog sistema ljudskih naselja na ovom području u kasnom paleolitskom dobu.

Po svemu izgleda da je stanica u Badnju zaista zauzimala posebno mjesto među paleolitskim staništima na širem kraškom području.

Na tom mjestu su se u proljećnim periodima vjerovatno sakupljale grupe lovaca radi prisustvovanja izvjesnim magijskim, religiozno-kultnim obredima. Mogao je to biti obred inicijacije mladih lovaca, mogla je biti svojevrsna proslava ponovnog buđenja prirode, pozdrav jačanju Sunčeve snage. Ili, sve to zajedno. Otvoreno je pitanje koja grupa lovaca je u proljećnom vremenu nastanjivala badanjski pripećak i vrlo intenzivno kresala nova kremenina oruđa? Znači li to da je ova lokacija pripadala tačno određenoj skupini lovaca? Teško bi se mogla prihvatiti takva solucija, pošto su paleolitske grupe bile vrlo pokretne i često mijenjale svoja staništa. Daleko je vjerovatnije jedno kombinovano rješenje. Badanj se nalazio u mikroregionu bogatom kremenom sirovinom. U pripećak su svraćale razne grupe lovaca i ovdje jedno vrijeme proizvodile potrebne kremene izrađevine, alatke i dijelove oružja. Potom su išle dalje i prepuštale "radionicu" novim pridošlicama. U proljećnim danima Badanj je vjerovatno postajao zborni mjesto, na kojem su se, pored "svetog kamena", obavljali kultno-magijsko-religiozni obredi. Govoreći savremenim jezikom, događao se svojevrsan religiozni sabor. Nalazi ukrasnih izrađevina od morske školjke na najbolji način potvrđuju ocjenu o

lutalačkom karakteru paleolitskih lovačkih skupina na prostoru Hercegovina – Jadran. Samo u proljećnom periodu u Badnju se nešto trajnije naseljavala određena grupa lovaca, uživala u lovu na jelenju mladunčad i valjda “rukovodila” pretpostavljenim obredima ispred i pored jelenjeg lika na kamenu. Kada se uspostavi takav društveno-istorijski okvir, nije teško stići do zaključka da je nacrtana životinja, dakle jelen, imala totemsku ulogu u ovom dijelu zemlje. Samo životinja-totem inspiriše paleolitskog umjetnika da ju prikaže na stijeni, odnosno paloj gromadi kamena, samo ona izaziva poštovanje i služi kao misaono-emocionalni podsticaj za magijske ili kultne, uopćeno rečeno, religiozne obrede. Po svemu izgleda da Badanj pruža dovoljan broj argumenata za uvođenje jelena u krug onih životinja koje su paleolitski lovci na ovdašnjem tlu smatrali svojim totemskim pretkom, zaštitnikom, izvorom životne sigurnosti.

I. 2. Riba

Prilikom izgradnje velike brane na Dunavu kod Đerdapa izvršena su sistematska arheološka istraživanja okolnih terena. Među ostalim, na desnoj obali ove velike rijeke otkriveno je nekoliko praistorijskih lokaliteta posebne kulturne fizionomije, nazvanih po najznačajnijem lokalitetu “kultura Lepenskog Vira”. Pripadaju joj i Vlasac, Padina, Hajdučka vodenica i sam Lepenski Vir. Za našu temu je značajan uglavnom samo Lepenski Vir, pa njemu posvećujem slijedeće retke.

Lepenski Vir je lociran u onom dijelu dunavske obale u kojem se Boljetinska rijeka uliva u Dunav, a po geografskom nazivu jedne uvala je i arheološki lokalitet dobio svoje ime. Ova znamenita stanica praistorijskog čovjeka na prelazu iz srednjeg u donje Podunavlje istraživana je od 1965. do 1968. godine pod vođstvom Dragoslava Srejovića. Na otkopanoj površini od 2500 m² konstatovano je devet sukcesivnih slojeva sa vrlo karakterističnim građevinama za ovu kulturu i 82 grobne konstrukcije u svim slojevima.

Šta ustvari karakteriše ovu stanicu?

To su, prije svega, građevinski objekti u obliku većeg isječka kruga koji su, prema dosta pouzdanoj dokumentaciji, bili šatorasto natkriveni. U centru tih objekata je često postavljeno veliko pravougaono ognjište, napravljeno od kamenih ploča. Pozadi takvih ognjišta se obično nalazio oblatak sa kružnim udubljenjem na gornjoj površini, a na istoj strani ili ispred ognjišta su polagane kamene figure izrazito originalnog stila.

Slika 2. Ribolika skulptura od kamena, Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca

Važno je napomenuti da su i skeletni ukopi većinom vršeni pored ovih ognjišta ili između ognjišta i figura na zadnjoj strani. Pri tome su ustanovljena tri osnovna načina sahrane: prava inhumacija – “kompletni kosturi”, sekundarno sahranjivanje (sakupljene kosti i donesene sa drugog mjesta) i parcijalno sahranjivanje (radi se o ukopu ljudskih lubanja). U više slučajeva su ispod podne naslage ustanovljeni kosturi odojčadi, što će vjerovatno upućivati na žrtvovanje djece kod izgradnje nekih građevina. Mnoge dileme izaziva činjenica da takav ognjišni ansambl zauzima dobar dio unutarne površine u ovim građevinama tako da ostaje malo slobodnog prostora za uobičajenu životnu djelatnost u kući. Zbog toga je glavni istraživač imenovao ove objekte kuće-svetilišta, imajući u vidu pogrebe i skulpture, ali i prisustvo raznog kamenog i koštanog alata u objektima. Prema ocjeni Dragoslava Srejovića, hronološko trajanje Lepenskog Vira bi se kretalo između 6300. i 5400/5200. god. st. ere i označavalo neku vrstu protoneolitske kulture.

Pravu senzaciju u naučnim i umjetničkim krugovima izazvale su kamene skulpture, izrađene od velikih kamenih oblataka iz Boljetinske rijeke tehnikom iskucavanja ili klesanja. Među njima se ističe 29 ribolikih skulptura, a uz to je nađen i veći broj oblataka ukrašen krivolinejnim i pravolinejnim arabeskama. Prema broju odgovarajućih udubljenja na podnicama građevina, izgleda da je broj ribolikih figura u naselju morao biti mnogo veći nego što su istraživači zatekli za vrijeme iskopavanja.

Na većini ovakvih figura umjetnik je izradio jedino predstavu glave; samo nekoliko skulptura iz najstarijih slojeva daje kakav-takav utisak cijele figure. Čitav izraz prikazanih likova, naročito vrlo buljave oči i izbačene usne, otklanja svaku sumnju o značenju ovih skulptu-

Slika 3. Ribolika glava od kamena,
Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca

Slika 4. Kamena ribolika skulptura sa ukrasima,
Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca

ra. Predstavljena je riba (ili čovjekolika riba!) u raznim varijantama i zato se može govoriti samo o ihtioformnim skulpturama. (Sl. 2, 3, 4) Teško se upuštati u određenije tumačenje anikoničnih i semianikoničnih oblutaka ili onih oblutaka koji su prekriveni vrlo različitim arabeskama. Vjerovatno je da su i ove izradevine služile zadovoljavanju nekih kultno-religioznih potreba tamošnjih stanovnika. Pošto te izradevine prate grobne ukope, preliminarno bi se moglo pomišljati da su one pratile pokojnike u zagrobni život, oslikavale zagonetku onog drugog svijeta. U svakom slučaju, duhovni život pripadnika kulture Lepenskog Vira je morao biti neobično razvijen, produhovljen, popraćen izuzetno originalnom umjetnošću.

Nećemo reći ništa novog kada iznesemo tezu da su ribolike, ihtioformne skulpture umjetnički odraz svojevrsnog totemističkog svjetonazora, jer je to već više puta spomenuto u radovima stručnjaka, pa i samih istraživača. Stanovnici navedenih naselja, kao i onih sa rumunjske obale, pretežno su živjeli od ribolova, a hvatali su prvenstveno somove i šarane. Tek onda dolazi lov na jelena, srnu, vepa, tura i neke druge divlje životinje i sakupljanje jestivih plodova. Čitav život se odvijao uz rijeku i zavisio uglavnom od onoga što ta

rijeka donosi. Nije daleko pomisao da tom rijekom gospodare neka bića u obliku ribe, da su to bića višeg ranga i da im treba iskazivati najveće poštovanje. Svim je vjerovatno da su ova riječna bića smatrana i totemskim izvoristom vlastitog porijekla. Zašto bi inače svojim skulpturama davali tako izrazite ribolike forme ako to nisu preci i stvoritelji ljudskog roda?

Nekoliko ustanovljenih podataka prilikom istraživanja na terenu pobudilo je dileme kod svih onih koji su se bliže bavili kulturom Lepenskog Vira. Vrijedno je da ih se ovdje spomene.

Još uvijek je, na primjer, neriješeno pitanje šta u suštini predstavljaju svojevrсни građevinski objekti na lokalitetu Lepenski Vir. Očito je da je većina njih bila tijesna za odvijanje svakodnevnog životne djelatnosti i za noćno počinjanje. Zašto bi se, uostalom, stanovnici tiskali oko velikog ognjišta, grobova pokojnika, kamenih oblutaka i skulptura? Nema kriterija kojim bi se mogao objasniti takav način svakodnevnog življenja. Termin "kuća-svetilište" bi objašnjavao dvostruku ulogu tih građevina, no nama se čini da bi im više odgovarao termin "kultni objekti". U njima se sahranjivao određen broj pokojnika (očito onih odabranih!), a tu su se vjerovatno obavljali i neki obredi vezani uz tote-

Slika 5. Ribolika skulptura "in situ" u prostoru kuće-svetilišta, Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca

mistički kult ribolikih predaka. U tom slučaju i zatečena oruđa u građevinama bi mogla biti samo darovi učesnika u tom kultu. Ovakvo tumačenje nam izgleda nešto vjerovatnije od poimanja da su čudne građevine u Lepenskom Viru samo kuće za stanovanje (Sl. 5).

U tom smislu možda govori i činjenica da su ihtioformne kamene skulpture nađene pretežno – ili gotovo isključivo – u Lepenskom Viru. Zar to ne navodi na zaključak da je praistorijska stanica u Lepenskom Viru zauzimala posebno mjesto među svim naseljima te kulture? Čini nam se da je to jedini vjerovatan odgovor na ovo pitanje. Stanište bi, u tom slučaju, predstavljalo neku vrstu općeg svetišta, mjesta na kojem su se obavljali obredi vezani za spomenuti totemistički kult. U tu svrhu su izrađivane i ihtioformne skulpture.

Ko je, onda, sahranjivan u građevinama koje smo nazvali kulturnim objektima? Svakako, i u prvom redu, to će biti vršioći kulta u ovoj stanici (nazovimo ih "sveštenici", šamani ili nekako slično!). Jesu li to neposredno inhumirani pokojnici? Možda! Sekundarno sahranjeni, bilo kosturi, bilo lubanje, mogli su biti doneseni iz drugih stanica, ali su i oni tamo morali obnašati ulogu odabranog sloja obalnog stanovništva. Gdje je sahranjivana ostala populacija, da li će se pronaći njihova groblja ili su polagani u vode Dunava ostaje za sada bez odgovora.

Na osnovu iznesenih opservacija proizlaze slijedeći zaključci: prvo, Lepenski Vir bi mogao zauzimati posebno mjesto u krugu naselja ove kulture, mogao bi predstavljati neku vrstu općeg svetišta; drugo, ihtioformne kamene skulpture su vjerovatno odraz svojevrsnog totemističkog kulta; treće, građevinski objekti

bi se u mnogim slučajevima mogli prije protumačiti kao kultne građevine nego kao obične kuće za stanovanje; četvrto, kultura Lepenskog Vira je jedinstvena i neponovljiva na Balkanu, pa i u Evropi u cjelini.

I. 3. Zmija

Čini se da je Aleksandar Stipčević sasvim dobro ocijenio ulogu zmije u kultno-religioznim shvatanjima i vjerovanjima kod praistorijskih zajednica. On kaže: "Ta tajanstvena životinja neobičnog oblika, koja bešumno gmiže i izlazi iz dubina zemlje gdje obitavaju demoni i bogovi podzemlja, kao i duše pokojnika, i koja svojim ugrizom može u tren oka usmrtiti ne samo životinje nego i samog čovjeka, izazivala je, i još uvijek izaziva, strah pomiješan sa strahopoštovanjem. Nije slučajno stoga što zmija igra vrlo značajnu ulogu u religiji i mitologiji svih naroda koji obitavaju područja u kojima žive zmije, od Amerike na zapadu do Azije na istoku, i od paleolitičkih vremena sve do današnjeg dana". Ovoj sažetoj i tačnoj ocjeni moglo bi se jedino dodati da zmija živi gotovo u svim dijelovima svijeta, a ne samo u nekim područjima, pa je i navedena uloga zmije ustvari univerzalna.

Svjedočanstva o štovanju zmije-totema su vrlo različita i kreću se od naziva zemlje Maja na Jukatanu ("kraljevstvo velike zmije"), imena "zmijskog plemena" u Pendžabu, figura "zmijske boginje" na Kreti, legende o pretvaranju Kadmosa i Harmonije u zmije u zemlji Ilira do niza ukrasnih i drugih predmeta koji su oblikovani u vidu zmije ili zmijske glave. Ovdje treba upozoriti još na tri stvari. Prvo, štovanje zmije je često povezano sa njenom htonskom ulogom, njenom povezanošću sa podzemnim svijetom, sa misterijom umiranja. Drugo, teško je naći neku praistorijsku zajednicu u kojoj je štovanje zmije-totema predstavljalo jedinu religioznu preokupaciju. Taj kult je često bio povezan sa štovanjem Sunca i na taj način je dolazilo do kombinacije štovanja izvora života i simbola smrti ili prestanka života. Ima i drugih kombinacija, ali je ova navedena, čini nam se, vrlo logična. I treće, kod nekih zajednica zmija je smatrana i štovana kao simbol plodnosti, a zatim i kao čuvarica kuće i ognjišta.

Na području južnoslavenskih zemalja štovanje zmije je zasvjedočeno u nizu praistorijskih lokaliteta od neolitskog do željeznog doba. Možda je to u najvećem broju slučajeva manje upadno od npr. opisane situacije u Lepenskom Viru, ali je zato raznovrsnost objekata na kojima se pojavljuje simboličan lik zmije daleko veća. O tim nalazima na tlu južnoslavenskih zemalja je ovdje riječ.

Neke kombinacije kulta zmije primijećene su među neolitskim zajednicama na ovom području. Jedna velika igla, bolje rečeno stilo, u Lepenskom Viru je oblikovana kao vijugavo tijelo zmije sa glavom psa na vrhu (Sl. 6). Zašto je tamošnji majstor povezao ove dvije životinje u jednu cjelinu? Isto bi se pitanje postavilo i mnogo kasnijim keltskim majstorima koji su lik zmije završavali ovnujskom glavom. Vjerovatno je poklonik ribe-totema u Lepenskom Viru već formirao izvjestan misaoni odnos prema fenomenu zmije, ali taj odnos još nije bio dovršen. Ribar i lovac iz tog kulturnog kruga se, zatim, prvi na ovim prostorima upustio u pripitomljavanje psa i ta životinja je postajala važan dio njegove svakodnevnice. Umjetnik koji je osjećao strah pred zmijama, a istovremeno se sasvim suprotno odnosio prema svom pomoćniku u lovu, prema psu, mogao je jednostavno spojiti njegovu glavu sa tijelom zmije da bi se zaštitio od njemu već dobro poznate zmijske opasnosti. Teško je vjerovati da bi u tamošnjem duhovnom ambijentu kult zmije imao neku višu formu. Tek se rađao taj kult u ranom neolitu.

Slika 6. Koštana igla sa tijelom zmije i glavom psa, Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca

Na drugom kraju zemlje locirano je u Vojvodini neolitsko naselje Donja Branjevina, koje također dolazi u obzir za naše razmatranje. Ova velika neolitska stanica nalazila se u okolini Odžaka u Bačkoj, otkrivena je 1965. godine, istraživana u nizu navrata pod vođstvom Sergeja Karmanskog, a slojevi pripadaju starijem i srednjem neolitskom dobu. U sloju Starčev-Körös kulture srednjeg neolita otkrivene su i dvije glinene figure koje se sa dosta sigurnosti svrstavaju među plastične predstave zmije. Ti nalazi zaslužuju, međutim, drugačiju interpretaciju. Stanovnici Donje Branjevine su se za čitavo vrijeme trajanja naselja bavili pretežno ratarstvom, pa se i njihov duhovni život odvijao u u sasvim drugom ekonomskom ambijentu nego što je onaj u Lepenskom viru. Kult Velike Majke, boginje plodnosti igrao je ovdje primarnu ulogu i to na najupečatljiviji način potvrđuje dobro poznata, krasno oblikovana "crvenokosa boginja", izrađena od pečene gline. Zato je više nego vjerovatno da je i ovdje kult zmije zauzimao nešto sporednije mjesto. Moguće je već sada pomišljati na negativni pandan Boginji Majci, dakle na duh podzemlja, simbol umiranja. Oblikovanje u glini bi se onda moralo posmatrati u sklopu određene polukultne ili apotropejske funkcije tih izrađevina.

I neki nalazi u naseljima mlađeg neolitskog doba potvrđuju kontinuitet u štovanju zmije (Predionica, Bribir, Lisičići).

Neolitsko naselje Predionica kod Prištine, istraživano od strane Radoslava Galovića 1955. godine, pripada vinčanskoj kulturnoj grupi. Takvu pripadnost potvrđuje tipična keramička roba, čiji su nosioci ili formalni i ornamentalni stil stigli do Prištine dolinom Morave i Ibra. Ispod kompaktnog kućnog lijepa, koji se srušio sa zidova jedne zapaljene kuće, među keramičkim fragmentima ležala je i figura – doduše bez glave – skupčane zmije. Tijelo joj je ukrašeno cikcak urezima i dvostrukim redom širokih uboda (Sl. 7). Sam istraživač je u svom izvještaju napomenuo da je "postojanje zmije usko povezano za život u kući, i ona je vjerovatno predstavljala simbol čuvara kuće" pa "nema sumnje da je služila u kultne svrhe". Lako ćemo se složiti sa autorom da je ova zmija od terakote iz Predionice zasada unikat u balkansko-anadolskom kompleksu neolita i zato je izuzetno važan dokument za sagledavanje odnosa neolitski čovjek – zmija. U Predionici će se vjerovatno raditi o zmiji – čuvaru kuće. Vrijedno je usput spomenuti da je u Mikenji 1969. godine pronađeno u ruševinama spaljene kuće iz XIII stoljeće st. e. sedamnaest figura zmija od pečene zemlje smotanih u klupko kao i u Predionici. One

Slika 7. Keramička figura u obliku sklopčane zmiје, Predionica kod Prištine

“predstavljaju čuvaricu kućnog ognjišta i ujedno personificiraju duše pokojnika, odnosno samog rodonačelnika” – objašnjava Aleksandar Stipčević.

Lokalitet Krivače je poznat u nauci svojim neolitskim stratumima danilske i hvarske kulturne grupe. Ispod neolitskog naselja teče potok Srčanac i 1965. godine u njegovom koritu nađen je predmet originalnog oblika. Pripada vjerovatno hvarskoj kulturi. Ovaj predmet, izrađen od pečene gline, oblikovan je u vidu tzv. piriformnih vaza, potpuno je zatvoren i bogato ukrašen: na vrhu pet mamula, ispod njih u četiri polja su plastično prikazani po dva “sunčana sata” i po jed na vijugava zmiја sa jasno naznačenom glavom (Sl. 8). Nalaz je za sada jedina i jedinstvena izrađevina ovakvog oblika na jadranskim i susjednim prostorima. Centralno mjesto u bogatom ornamentalnom sklopu zauzimaju, bez sumnje, likovi zmiје; kao da je čitav vazoidni predmet (visok 7,65 cm) i napravljen zbog njih. Paola Korošec, koja je publikovala sam nalaz, kaže “...sigurno je da ga moramo pripisati onoj seriji izrađevina koje su služile u kultne svrhe”. Bez sumnje je u pitanju kult zmiје, a budući da nije bio stavljen u grob sa nekim pokojnikom, nego je služio za određene potrebe u samom naselju, to samo potvrđuje značaj kulta zmiје u neolitskim Krivačama. Možemo, bar sa izvjesnom vjerovatnoćom, pretpostaviti da je glineni predmet ovdje imao istu ili sličnu ulogu kao i plastična zmiја u Predionici.

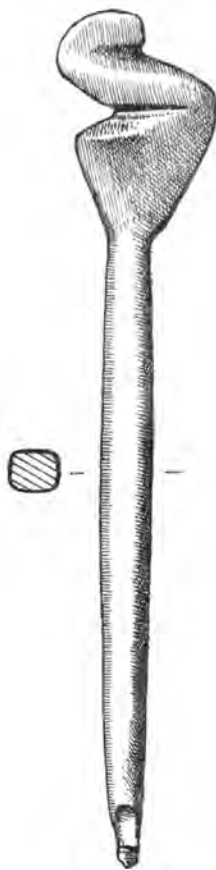
Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica je ležalo na samoj obali rijeke Neretve. Otkriveno je 1951. godine, a istraživano 1952–1954. godine. Nekoliko kulturnih stratumata je sadržavalo brojne i vrlo karakteristične ostatke stambenih i privrednih objekata te pravo obilje

Slika 8. Glineni predmet s predstavama zmiја, Krivače kod Bribira

kamenih, kremenih, koštanih i keramičkih izrađevina. Baš na osnovu formalnih i stilskih osobina keramike i njene bliskosti sa keramikom hvarske neolitske grupe nastao je termin “hvarsko-lisičićka kultura”. O lisičićkoj keramici biće više govora u odjeljku o štovanju Sunca, a na ovom mjestu ističemo da je u Lisičićima nađena i grupa vrlo dekorativnih koštanih igala. Među njima je na ovom mjestu od interesa pažljivo obrađena ukrasna igla sa vijugavim završetkom u obliku zmiје (Sl. 9). Važan je to dokument o kultu zmiје u Lisičićima, jer je igla sa ovakvom glavom uvodila njenog vlasnika u krug štovalaca predstavnika onih sila koje vladaju u “donjem svijetu”. U Lisičićima je najevidentnije došla do izražaja kombinacija heliolatrijskog ili astralnih kultova sa štovanjem zmiје kao simbola smrti.

Na završetku neolitskog doba, negdje početkom trećeg milenija st. e., desili su se dalekosežni događaji i dokazi o daljem kultu zmiје potpuno nedostaju. A to značajno događanje je, ustvari, opća ili djelimična smjena stanovništva na južnoslavenskim prostorima. Dolaze stočari sa istoka i sjeveroistoka, uništavaju već degenerisanu neolitsku populaciju u mnogim krajevima ili ju potiskuju u brda, gdje postepeno odumire. Jedino u kraškim predjelima sjeverozapadnog Balkana je gotovo pola milenija još dominiralo staro stanovništvo hvarsko-lisičićke kulturne grupe i sasvim je vjero-

Slika 9. Ukrasna koštana igla s glavom u obliku zmije, Lisičići kod Konjica

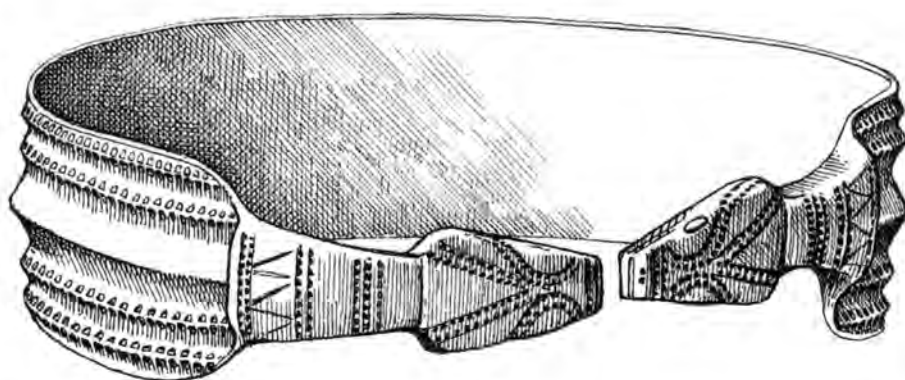
vatno da se njihov način života, pa i njegova duhovna komponenta, nije mijenjala sve do mlađeg eneolitskog doba. U druge dijelove zemlje su upali pripadnici ladinjske, badenske, kostolačke, cotofeni i nekih drugih grupa, zaposjeli pojedine prostore i organizovali svoj, nešto drugačiji, način života. Sada se naselja pomjeraju na pogodna uzvišenja, uz kremene koriste se i bakarne izradvine – oruđe i nakit, neke grupe se kreću i često mijenjaju mjesto boravka. Za stručnjaka koji želi da se upusti u detaljnije proučavanje duhovnog života ovih grupa nastaje, međutim, neki prazan hod. Nestali su kultno-religijski elementi neolitskih grupa, a pravih svjedočanstava o toj strani života novih grupa zapravo uopće nema. Njihova keramička roba je vrlo karakteristična za svaku grupu, ona se jasno razlikuje od neolitskih stilova na ovim prostorima, isto toliko su i međusobne razlike. Ništa, ipak, ne ukazuje na kultno-religioznu stranu života navedenih grupa, nema ni karakterističnih simbola na keramici ni figuralnih tvorevina koje bi o tome nešto govorile. Aleksandar

Stipčević tu promjenu objašnjava strogom geometrizacijom ornamentalnih motiva, pa bi, onda, npr. valovita linija mogla da predstavlja simbol zmije. Tačno je da je geometrijska ornamentika ovdje dominantna, ali ne treba zaboraviti da su ove eneolitske ili bakrenodopske grupe dolazile iz drugačijeg ambijenta, da su donosile sa sobom drugačiju tradiciju i različitu ekonomsku strukturu. Biće potrebna još mnoga istraživanja da se otvore ova vrata saznanja, ali je gotovo sigurno da se u okviru tih grupa zmija, bilo kao totem bilo kao htonsko nandnaravno biće, nije štovala. Kultno-religiozni simboli će se opet pojaviti na keramici i u pogrebnom ritualu vučedolske grupe iz mlađeg eneolitskog doba. O tome će biti govora u sljedećem poglavlju, pošto ni pripadnici te grupe nisu njegovali neki bliži duhovni odnos prema zmiji, prema njenoj ulozi u ovozemaljskom i onozemaljskom svijetu.

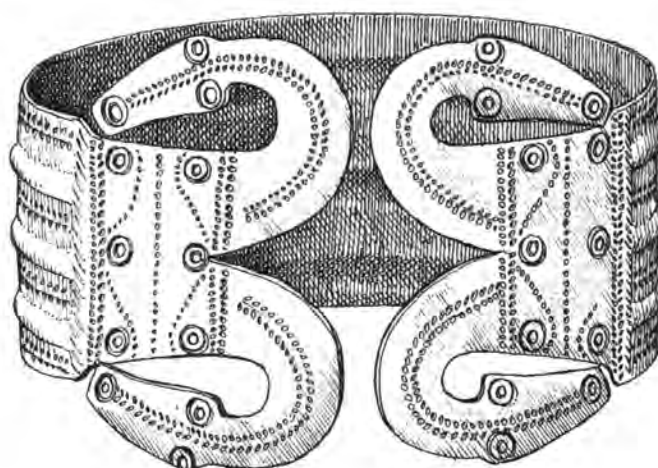
Za vrijeme trajanja eneolitskog, pa i bronzanog doba, nema, dakle, nekih tragova kulta zmije. Taj nedostatak obuhvata period duži od dva milenija. I, onda, u šestom i petom vijeku stare ere naglo se pojavljuje kult zmije na gotovo čitavom prostoru južnoslavenskih zemalja. Fenomen vrijedan pažnje, iako je teško doći do nekog sigurnog objašnjenja za takav slijed događanja. Da li su nove, postneolitske grupe zaista tako radikalno promijenile duhovne vrijednosti? Da li su stare kultno-religiozne zasade tinjale za čitavo to vrijeme i onda se ponovno nametnule na jednom višem društveno-ekonomskom stadiju razvoja? Ili su na ponovan izlazak na scenu kulta zmije odlučno uticali odgovarajući kultovi sa juga Balkana – iz Grčke, kako to pretpostavlja Aleksandar Stipčević? Možda rješenje treba tražiti u dvije posljednje pretpostavke i u njihovom međusobnom sažimanju. Do novih saznanja, koja bi mogla dati siguran odgovor, ova nam kombinacija izgleda bar donekle prihvatljiva.

U periodu ponovne pojave i održavanja kulta zmije promijenile su se vanjske manifestacije toga kulta. Razne vrste nakita od bronzne ili plemenitih metala stoje sada u prvom planu, posebno kada su u pitanju narukvice i fibule (kopče). Tek onda, važnu dokumentaciju pružaju rijetke metalne aplikacije sa scenskim prizorima, ali su one i daleko najvažniji izvor za naše konačno zaključivanje.

Danas se uglavnom ustalio termin “mramorački tip narukvice” za grivne sa završecima u obliku zmijske glave. Još prije više od jednog stoljeća Mihajlo Valtrović je u Beogradu objavio podatke o nalazu dva srebrena pojasa i jedne zlatne grivne u Mramorcu kod Smedereva (Sl. 10). Ta zlatna, otvorena grivna, sa naspramno postavljenim krajevima u vidu zmijske glave,

Slika 10. Zlatna grivna sa završecima u obliku zmijskih glava, Mramorac kod Smedereva

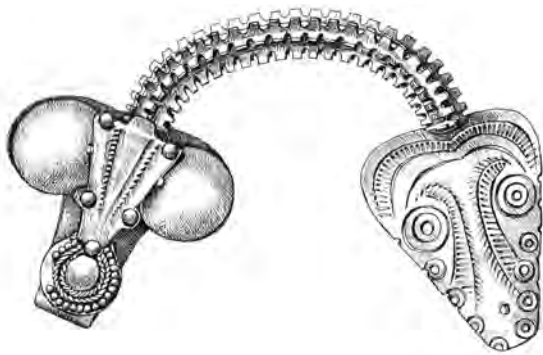

Slika 11. Srebrna narukvica sa zmijskim glavama, Čurug kod Novog Bečaja

postala je prototip i nosilac naziva takve vrste nakita. U daljoj obradi ovih grivni Milutin Garašanin je upozorio na brojne primjerke ovakvih narukvica iz grobova velike nekropole u Trebeništu kod Ohrida. Posebno su zanimljive dvije grivne iz ove nekropole napravljene od više savijenih komada srebrene žice koje se završavaju naspramno postavljenim zmijskim glavama. Tako se oko ruke ovija čitav splet zmija. Spomenimo, među ostalim, nalaze narukvica sa zmijskim glavama iz Čuruga u Vojvodini (Sl. 11), Bogdanovaca kod Vukovara, Mahrevića kod Goražda, Vira kod Posušja, Kačnja kod Bileće, Peći, Kaldrme kod Prilepa, Demir Kapije. Svi oni pripadaju kraju VI i V vijeku st. e. Nešto mlađe su ranolatske fibule sa vrlo dekorativno izrađenim zmijskim glavama na zavrćenim nogama (Sl. 12). Ističu se takve fibule iz Vručice kod Teslića,

Gorice kod Ljubuškog, Graca kod Posušja. Sve nalaze “zmijskih” grivni i fibula registrovao je sa literarnim podacima Aleksandar Stipčević u svom djelu “Kulturni simboli kod Ilira”.

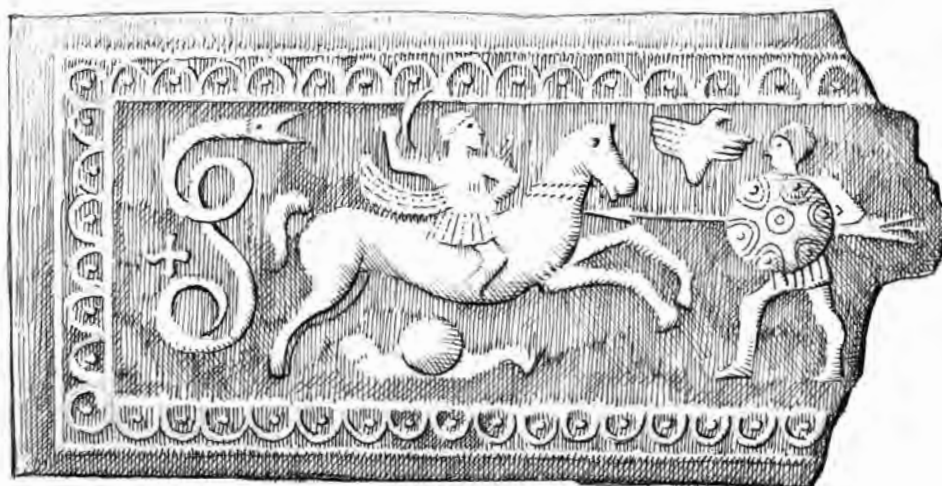
Ovdje je, ipak, nezaobilazan i naročito značajan nalaz bronzane kopče iz groba 126 nekropole u Gostilju, naselju iz doline pored Skadarskog jezera. Istraživanja su izvršena od 1956. do 1958. godine pod vođstvom Đure Baslera. U spomenutom grobu, pored četiri glinene posude, vrha koplja i nekih bronzanih predmeta, zatečena je i bronzana – nešto oštećena – aplikacija. U okviru izvedenom od povezanih polukružića prikazana je slijedeća scena, centralna figura je konjanik sa predmetom polumjesečastog oblika u ruci, ispod konjanika leži oboren protivnik, a s desne strane napada kopljem pješak zaštićen štitom makedonskog tipa

Slika 12. Srebrna ranolatenska fibula sa zmijskim glavama, Čurug kod Novog Bečaja

(iz njega se nazire vrh još jednog koplja, što znači još jedan napadač), a iza konjanika neobično atraktivna predstava zmije, koja, dvostruko sklopčana i otvorenih usta, juriša iza konjanika (Sl. 13). Nekropola u Gostilju će pripadati ilirskom plemenu Labeata, a grob 126 se može sa velikom sigurnošću smjestiti na kraj III ili na početak II stoljeća st. e. Nema uopće sumnje da je umjetnik želio da prikaže borbu ilirskog ratnika ili plemenskog heroja sa protivnikom Makedoncem. Poenta je u zaštiti zmije, u ovom slučaju zaštiti plemenskog totema. Labeati su se borili protiv Makedonaca Filipa V u prvom makedonskom ratu između Rima i Makedonije (215–205. g. st. e.) i u drugom makedonskom ratu (200–197. g. st. e.). Bronzana pločica – aplikacija je svakako nastala u to vrijeme i dospjela kao popudbina u grob palog Labeata.

Iz Gostilja potiču još dvije bronzane pločice – aplikacije. Na njima se mjesto zmije ističe glava neke vrste Meduze. U ovdje predstavljenoj drugoj fazi štovanja zmije određene činjenice upućuju na nekoliko prilično sigurnih zaključaka. Simboli ovog kulta se sada uglavnom prenose na metalni nakit koji vlasnik nosi na rukama ili na prsima. Može se, naravno, reći da je to posljedica modne dekoracije, ali bronzana aplikacija iz Gostilja jasno pokazuje da se radi o neposrednom uticaju kultno-religioznog shvatanja toga vremena na širem južnoslavenskom prostoru. Nakit sa zmijskim glavama je svakako imao ulogu apotropeja – odvrćao je moguće nevolje od lica kome je pripadao. Većina primjeraka grivni i kopči potiče, dalje, iz grobova, pa nema nikakve sumnje da je ovom nakitu bila namijenjena ista uloga i u posmrtnim obredima. Istovremeno je to znak da je zmija smatrana važnim nadnaravnim bićem u donjem svijetu. Bila bi to njena htonska uloga, ona je čuvarica groba i samog pokojnika koji u njemu počiva ili je personifikacija njegovog duha. I, najzad, predstava na aplikaciji iz Gostilja. Kako samo zmija-zmaj silovito skače iza leđa konjanika, štiti ovog u borbi sa neprijateljem! Čitava slika se zaista ne može protumačiti drugačije nego kao zaštita ratnika od strane plemenskog totema. Sam istraživač, Đuro Basler, u svom izvještaju o nekropoli kaže “Iliri su – kako izgleda – razvijali patriotizam pozivajući se na mitološke priče, pa se tako umjetnik u ovom slučaju poslužio pričom sličnom mitu o Kadmu, tako se bar može protumačiti konjanik sa krilima i polumjesecom u ruci, koji

Slika 13. Bronzana pločica (aplikacija) iz groba 126 nekropole u Gostilju kod Skadarskog jezera

pod zaštitom zmije, napada vojnike sa makedonskim štitom, degradirane u obične pješake”.

Možda je, oslanjajući se na prednji citat, potrebno i dopunsko objašnjenje. Konjanik nema u ruci uobičajeno oružje, on vitla sa nedovoljno definisanim predmetom u obliku polumjeseca. Dobiva se utisak da je i krilat. Umjetnik vjerovatno nije ni prikazao običnog ratnika nego zamišljenog plemenskog heroja ili heroiziranog pokojnika, koga prati zmija-totem. Imali bismo, prema tome, na aplikaciji prikazanu jednu mitološku priču, usko povezanu sa kultno-religioznim zasadama umjetnikovih saplemenika.

Legenda o Kadmosu, koju je u cijelosti zabilježio antički pisac Apolodor, inkorporirana je događanjima vezanim za zmiju. Sin feničkog kralja Agenora, Kadmos, dospio je (u potrazi za otetom sestrom Europom) prvo do Beotije u Grčkoj. Ovdje je ubio zmiju-zmaja koja je čuvala bistri Kastalski izvor i time uvrijedio boga Aresa. Iz rasutih zuba zmaja nastali su ljudi. Zmija je, dakle, praroditeljica! Kasnije je Kadmos sa ženom Harmonijom, po želji proročanstva, dospio na zapadu do Enhelejaca i postao njihov vođa. Ovdje mu

se rodio sin Illyrios, praotac Ilira. Odmah po rođenju dijete je obavila velika zmija i udahnula mu posebnu moć, a u starosti Kadmos i Harmonija se pretvaraju u prvobitni oblik, u zmije, i odlaze u svijet besmrtnika. Vraćaju se svom početku! Nema sumnje da Aleksandar Stipčević ima pravo kada postavlja tezu da je legenda o Kadmosu i rođenju Illyriosa “nastala kontaminacijom dviju priča – jedne grčke i druge ilirske”. Ilirska je ona o rođenju rodonačelnika i pretvaranju Kadmosa i Harmonije u zmije, pa je onda uvrštena u grčku priču o Kadmosu iz Tebe i ubijenom zmaju.

Enhelejci ne pripadaju, u pravom smislu, skupini ilirskih plemenskih zajednica. Oni su, međutim, najbliži Grcima pa su ih ovi povezali sa legendom o Kadmosu. U svakom slučaju kultno-religiozne predstave nekih ilirskih plemena su preko Enhelejaca dospjele do grčkog duhovnog prostora. Da li se, inače, kult zmije sa juga proširio u južnoslavenskom prostoru ili su se samo stara poimanja ponovno pojavila iz tame, ostaje problem za dalje proučavanje. Ovdje je jedino važna htonska i totemska varijanta kulta zmije na ovim prostorima u mlađoj praistoriji.

II. HELIOLARIJA

Obožavanje sunca ili heliolarija pripada astralnim kultovima i, uz štovanje Velike Majke, najrašireniji je kult na svijetu od praistorijskih vremena do antičkog doba, pa i u kasnijem vremenu. Podsjetimo se samo na neke eklatantne primjere u tom pogledu.

Na čitavom Mediteranu, a naročito u istočnome-diteranskim zemljama, Sunce je bilo personificirano božanstvo. Tako je kod starih Egipćana bog Sunca Ra dugo smatran kraljem bogova i ocem čovječanstva. Kasnije se Ra sjedinjuje sa Amonom i glavno egipatsko božanstvo postaje Amon Ra. Izuzetno je u ovoj zemlji vrijeme vladavine Amenofisa IV – Ehnatona, 1357–1350 g. st. e., koji je uveo jednu od najstarijih monoteističkih religija, doduše, kratkog trajanja. Uveo je isključivi kult boga Atona, Sunčeva koluta. Za naše razmatranje je ova pojava vrlo značajna jer se u to vrijeme po čitavom Egiptu susreću simboli Sunčeva kruga, a Ehnatonov prijesto prate sunčevi diskovi na ukrašenim štapovima. Kod Hetita je Sunce žensko božanstvo, kod Kanaanaca, starih stanovnika Palestine, zastupaju ga dva božanstva: Šapaš – božica Sunca i Jarik – bog Sunca itd. Ne treba smetnuti s uma da u periodu vladavine egipatskog Ehnatona na području južnoslavenskih zemalja vlada bronzano doba ovdašnje praistorije. Dakle, određen sinhronizam pojava!

Na drugom kraju svijeta, u nešto kasnijem vremenu, mnoge južnoameričke skupine plemena i naroda izuzetno štiju raznorodna Sunčeva božanstva. Tako je kod meksičkih Asteka Sunce daleko najvažnije božanstvo. Zvali su ga Huitzilopochtli i stalno mu prinosili ljudske žrtve. Na vrhuncu svog razvoja u 14. i 15. vijeku godišnje bi zbog toga stradalo oko 20.000 ljudi. Za peruanske Inke bog Sunca je također neobično važan; to je bio bog Inti koji štiti žito i pomaže mu da dozri. To su, naravno, samo najizrazitiji primjeri.

A šta se u tom smislu događalo u nama bliskoj zemlji, Grčkoj, pravoj kolijevci evropske kulture i civi-

lizacije? I tu je Helios, bog Sunca, pripadao najužem krugu olimpijskih bogova. Mnogo je, međutim, važniji kult boga Apolona. Njegov otac Zeus mu je poslije rođenja darovao zlatnu Mitru, liru i kola sa zapregom prekrasnih labudova. Apolon odmah po rođenju odlazi u zemlju Hiperborejaca na istim tim kolima, koje su vukli labudovi. Na ovom detalju se zadržavamo zbog izrazitih analogija sa nekim kulturnim manifestacijama u bronzanom i željeznom dobu na tlu južnoslavenskih zemalja. Sam Apolon u svom liku objedinjuje mnoga svojstva: on je bog vegetacije, pastira, pomorstva, muzike, likovne umjetnosti. Tek u VI vijeku st. e. se sjedinjuje sa Heliosom i dobiva nadimak Foibos – sjajni Apolon. Od tada je njegova uloga kao boga Sunca snažno izbila u prvi plan. Usput samo spominjemo da je i on – u Delfima – ubio zmaja Pitona, po čemu je dobio i nadimak Pitijski. Pitanje je zašto je netom rođeni Apolon prvo otišao u zemlju Hiperborejaca? K njima je i kasnije navraćao. Da li to ima veze sa porijeklom njegova kulta? Možda nešto o tome govore i pojedini nalazi iz ovih naših krajeva o čemu će biti govora.

Najrašireniji i najuočljiviji simbol kulta Sunca su, bez sumnje, vrlo različite predstave kruga. Heliolatrijski karakter kruga nije, izgleda, sporan, kako u praistorijskom tako i u kasnijim istorijskim periodima, ali je različit sadržaj toga kulta u pojedinim hronološkim razdobljima. Razmatrajući neka shvatanja u duhovnoj baštini Grka, Branimir Gabričević dolazi do ovakve sinteze: "U grčkoj mitologiji, konkretno u mitu o Prometeju, sadržano je prastaro shvaćanje naravi ljudske duše. Kad je, naime, Prometej ukrao bogovima vatru, zapravo jednu žbicu iz sunčevih kola, on je djelić tog nebeskog ognja unio u čovjeka, kojega je prije toga izvadio iz zemlje. Tako je, ustvari, čovjek dobio dušu, a s dušom i život. Iz shvaćanja, pak, da je duša sitni dio sunčeve ognjene sile nastalo je i vjerovanje da nakon smrti duše i dalje živi, da je besmrtna kao i Sunce kojeg je dio".

Teško bi bilo ovo “prastaro shvaćanje” transponirati u starija praistorijska vremena na južnoslavenskom prostoru (npr. u neolitsko doba), jer stanje duha u tim periodima u ovim krajevima nije još prispjelo do tako produhovljenih predstava o ljudskom bitku. Sunce je za tadanjeg čovjeka prirodna sila koja održava život na zemlji pa tom sjajnom nebeskom krugu treba iskazivati posebno poštovanje. Drugo je pitanje da li takve izradevine, odnosno predstave, imaju apotropejsku ulogu ili su posljedica potrebe da se kult Sunca iskaže na ovako evidentan način. Vjerovatno ima svega pomalo.

U kasnijim praistorijskim periodima kao simboli Sunčeva božanstva – ili kulta Sunca – smatrane su ptice selice (barske ptice) i jelen. Ova simbolika je sigurno prenesena u antičko i postantičko doba iz dalekih vremenskih dubina: naći ćemo ih i u nekim praistorijskim nalazištima na tlu južnoslavenskih zemalja, i to u vrlo izrazitim formama. Konačno, ne treba zaboraviti ni motiv svastike, koji se tako često javlja na keramičkim i metalnim objektima od kraja neolita do željeznog doba.

Prikupljena arheološka dokumentacija iz praistorijskih perioda, koji su se smjenjivali na području južnoslavenskih zemalja, rječito svjedoči o tome da je kult Sunca njegovan u mnogim krajevima ovih zemalja. U nekim periodima i u nekim krajevima je to sasvim evidentno, ali je teško ustanoviti pravi kontinuitet od perioda do perioda, naročito poslije velike smjene populacija na zalasku neolita.

II. 1. Neolitsko doba

U neolitskom dobu kult Sunca je potvrđen u naseljima Obre II kod Kaknja u centralnoj Bosni i Lisičićima u dolini Neretve, dakle, na lokalitetima koji pripadaju različitim kulturnim kompleksima, srednjobalkansko-panonskom i mediteranskom kompleksu.

Istraživanja u Obrima II (butmirska kulturna grupa) su izvršena u vremenu od 1963. do 1965. godine i od 1967. do 1968. godine pod vođstvom autora ovog teksta, a u njima je učestvovala i veća ekipa američkih stručnjaka i studenata iz Los Angelesa pod vođstvom prof. Marije Gimbutas. U kulturnim slojevima debljine do četiri metra ustanovljeno je osam stambenih horizonata, sukcesivno izgrađenih u vrijeme mlađeg neolitskog doba (pretežno IV milenij st. e.). Kuće su bile izgrađene na redove, od nekih su zatečeni dosta dobro sačuvani ostaci donjeg postroja, pa se moglo zaključiti da je u nekim dvodjelnim kućama vladala prilično visoka stambena kultura. O tome svjedoče li-

jepo oblikovane kalotne peći, drvena ležišta, ukrašeni zidovi, bogat kućni inventar. Neka zajednička postrojenja (krušne peći, radionice oruđa) nas uvođe u društveno ustrojstvo ove neolitske zajednice. Na samom dnu je otkriveno više ukopa male djece, no o tome će biti riječi kod kulta mrtvih.

U ekonomici ovog naselja dominira zemljoradnička djelatnost. U nekoliko kuća zatečeno je pravo skladište pšenice i ječma, spremljenih u velikim glinenim sudovima. Poslije toga dolazi stočarstvo, poglavito uzgoj krupne stoke, goveda. Neolitski čovjek iz Obra II nije posjedovao visoku agrarnu kulturu. Uzrast žitarica, posijanih pomoću koštanih i kamenih naprava, zavisio je od kiše i sunca. Poglavito od sunca, jer je dolina Trstionice u kojoj je naselje smješteno sadržavala, izgleda, dovoljne količine vlage. Kada se tako sagleda situacija, sasvim je normalno što su stanovnici Obra II obratili posebnu pažnju životonosnom Suncu i odatle nije daleko do rane heliolatrije na ovom mjestu. Nekoliko svjedočanstava o tome rječito govore.

Daleko najizrazitiji dokumenat kulta Sunca su dvije okrugle pločice od pečene zemlje koje pripadaju starijoj i srednjoj fazi života u Obrima II. Jedna od njih je sa prednje strane ukrašena dvostruko spojenim crveno obojenim rombovima (Sl. 14), a druga naizmjenično šrafiranim trouglovima. Uz rubove pločica su izvedene četiri manje, pravilno raspoređene rupice. Veličina ovih pločica isključuje mogućnost nošenja na odijelu. Daleko je vjerovatnije da su one vješane o zidove kuća, kao što se i danas vješaju na zidove vjerski simboli, slike i kulturni predmeti. Pored samog oblika, koji simbolizira Sunčev krug, rombovi i trouglovi još više potenciraju takvu ulogu nađenih pločica. Jer u proučavanju raznih simbola romb i trougao također pripadaju krugu solarnih simbola, kompleksu heliolatrijskog kulta.

U neolitskim slojevima ovog naselja butmirske kulture sakupljen je i niz manjih okruglih pločica sa rupicom na sredini, izrađenih od komada keramičkih posuda i dobro obrađenih rubova. Ukrasi su to bez sumnje, ali i oni gotovo sigurno asociraju na heliolatrijski kult, ulaze u isti krug sa opisanim većim pločicama.

I, još jedan nalaz pokreće istu misao. U sloju klasične faze butmirske kulture u našem naselju ostalo je nedirnuto postrojenje sa kamenim sjekirama. Uz dvije četvrtaste kamene ploče, pokrivene pepelom i izgoretinom, bilo je poredano šesnaest kamenih sjekira, očito položenih sa posebnom svrhom na tom mjestu. Postrojenje je nadopunjeno sa dva velika kremenata noža, tri koštana šila i dva okrugla keramička

Slika 14. Disk od pečene zemlje sa heliolatrijskim simbolima, Obre II kod Kaknja

privjeska sa rupicom u sredini. Konačno, čitav sistem kompletiraju dijelovi od tri veće keramičke posude. Sve skupa se uklapa u predstavu svojevrsnog postrojenja za kult kamene sjekire. Na četvrtastim pločama su se spaljivali neki – vjerovatno biljni – darovi, u posudama su donošeni takvi darovi, kamene sjekire su predstavljale glavne kultne predmete, a ostali nalazi su samo dodatni darovi. Kult sjekire je općepoznat u praistorijskom i antičkom dobu, a njegovo tumačenje se kreće od simbolike Velike Majke plodnosti, preko lunarne do funerarne simbolike. U slučaju Obra II će se vjerovatno raditi o astralnoj simbolici. Sklon sam mišljenju da je i navedeno postrojenje bilo namijenjeno heliolatrijskom kultu, jer, konačno, i veliki kreneni noževi – izvorišta vatre – upućuju u istom pravcu. To, naravno ne znači da se negira i neka druga uloga sjekire, poglavito dvojne sjekire u kasnijim praistorijskim periodima.

Kad budemo iznosili podatke o samom Butmiru, vidjećemo da je tamo bio dominantan kult Velike Majke, pa bi to onda bila raspodjela religiozno-kultnih opredjeljenja među naseljima iste kulturne grupe.

Neolitsko naselje u Lisičićima, kako je već rečeno, istraživano je od 1952. do 1954. godine, opet pod vođstvom autora ovog teksta. To naselje znači za dolinu Neretve i za Hercegovinu isto ono što je Butmir bio za centralnu Bosnu, ne samo zato što je to prvo naselje u Hercegovini istraživano kao i Butmir u Bosni, nego je

ovom u Bosni i pravi pandan. U tri građevinska stratum konstatovane su mnoge pojedinosti o rasporedu i izgledu građevina, o zajedničkim objektima, karakteru cjelokupne kulture. Ovdje je važno upozoriti na nekoliko zapažanja.

1. Analiza životinjskih kostiju sa istražene površine nepobitno potvrđuje da je lov bio osnovna ekonomska grana u naselju. Lovili su se pretežno jelen, vepar, srna, divokoza i medvjed. Stočarska djelatnost je bila gotovo zanemarljiva, a zemljoradnja je samo donekle nadopunjavala osnovno zanimanje.

2. U centru jednog dijela lisičićkog naselja bio je ostavljen velik slobodan prostor na kojem je glavno mjesto zauzimalo veliko, otvoreno ognjišno postrojenje u čijem okviru je zatečena masa pepela, raznih izgorjetina i životinjskih kostiju. Nije bilo teško dokučiti da su se ovdje pripremala zajedničke gozbe, što potpuno odgovara lovačkim grupama. Zajednički ulov se ovdje zajednički i blagovao. Problem je, zapravo, u vrlo kasnoj pojavi ovakve društvene organizacije, pošto ovo naselje pripada uglavnom kraju neolitskog doba (kraj IV i početak III milenija st. e.) kada je lovački stadij u susjednim oblastima davno prevaziđen.

3. U kulturnom pogledu, a prema karakteru keramičkih izrađevina, naselje u Lisičićima ulazi u jadransko-mediteranski neolitski kompleks. Dosta je blisko jadranskoj-hvarskoj kulturi, ali je, ipak, posebna varijanta. Među vrlo raznolikim ukrasnim motivima na keramičkom posuđu upadaju odmah u oči lunarno-solarni, dakle čisti astralni motivi. Iako je istražen samo dio naselja, može se sa priličnom sigurnošću tvrditi da su motivi polumjeseca nešto češći nego motivi solarnog kruga. To bi značilo da se u Lisičićima paralelno upražnjavao kult oba nebeska tijela. Pa, kako je, onda, došlo do izvjesne prevlasti lunarnog kulta? Prema široko obavljenim komparacijama, kulturna fizionomija neolitskih Lisičića je sastavljena od većeg broja elemenata koji potiču iz zapadnog Mediterana, Malte na primjer. Kako, pak, na odgovarajućem prostoru u Hercegovini nema neke grupe iz koje bi evolucijom proizišla ova kultura, još uvijek je u važnosti zaključak da su se neolitski stanovnici Lisičića dolinom Neretve doselili sa mora. U svom lutanju pokupili su i određene tekovine Hvarske grupe na Jadranu. Ako ih predstavimo kao takve luralice, njihove predodžbe o značaju mjesečevih mijena na plimu i oseku i Sunca na pravac kretanja su sasvim normalne. S druge strane, bez prave spoznaje o karakteru tih nebeskih tijela, oni su i Suncu i Mjesecu pripisivali nadnaravnu Božansku moć. Kult oba tijela je samo posljedica navedenih okolnosti. U ovom slučaju nije zemljoradnička

djelatnost uslovlila štovanje Sunca, nego je način života pa, naravno, i lovna privreda, proizvela ovakve kulturno-religiozne manifestacije. Za to je i prevagnuo lunarni kult (selenetrija!).

II. 2. Eneolitsko doba

Proces odumiranja neolitskog svijeta i nastajanje novih, eneolitskih kultura odvijao se od druge polovine IV milenija, da bi nove grupe svojim bitisanjem ispunile čitav III i sam početak II milenija st. e. Već je rečeno da arheološka dokumentacija ne pruža za sada bilo kakve ozbiljne podatke za razmatranje duhovnog života većine eneolitskih grupa na području južnoslavenskih zemalja. Tek se vučedolska grupa izdvaja iz tog anonimnog duhovnog svijeta i nudi pravo bogatstvo znamenja iz svoje duhovne baštine. Kulturno-religiozna strana ove kulture je postala predmet izučavanja mnogih stručnjaka, iako – baš zbog raznovrsnosti kulturnih objekata i simbola – nije do sada postignuta saglasnost u ocjeni svih manifestacija. Neki podaci, ipak, upućuju na heliolatrijski kult.

Vučedolska kultura je sigurno jedna od najraširenijih kulturnih grupa na evropskim prostorima. Njene zajednice su živjele od praškog regiona u Češkoj do Alpa na zapadu, Oltenije u Rumuniji na istoku, Šumadije i Bosne na jugu. Djelimično je poznata i u samom jadranskom području. Neki južnoslavenski autori (npr. Josip Korošec, Stojan Dimitrijević) smatraju da izvorno jezgro te kulture treba tražiti na sremsko-slavonskom prostoru i da se ona odatle raširila prema navedenim područjima. Uvijek se, naravno, postavlja pitanje da li se radi o širenju određenog stila ili o populacionom kretanju. Biće opet da dolaze u obzir oba aspekta ove nesvakidašnje pojave.

Velika vučedolska grupa nosi ime po izvanredno atraktivnom lokalitetu Vučedol, udaljenom šest kilometara od grada Vukovara. O njemu je ovdje riječ. Pored njega u nauci su naročito poznati lokaliteti Sarvaš, Zok, Ljubljansko Barje, Zecovi u zapadnoj Bosni, Gomolava kod Hrtkovaca u Sremu.

Eneolitsko naselje u Vučedolu je smješteno na lešnom masivu iznad desne obale Dunava i sastoji se od manjeg, vrlo istaknutog i utvrđenog Gradca i nekoliko obližnjih terasa, nastanjenih stanovnicima vučedolske kulture. Sistematsko iskopavanje na Gradcu je izvršeno 1938. godine pod vođstvom R. Rudolpha Schmidta. U nizu manjih kampanja vršena su istraživanja na terasama, a u novije vrijeme se to radilo u intenzivnijem obliku pod vođstvom Aleksandra Durmana.

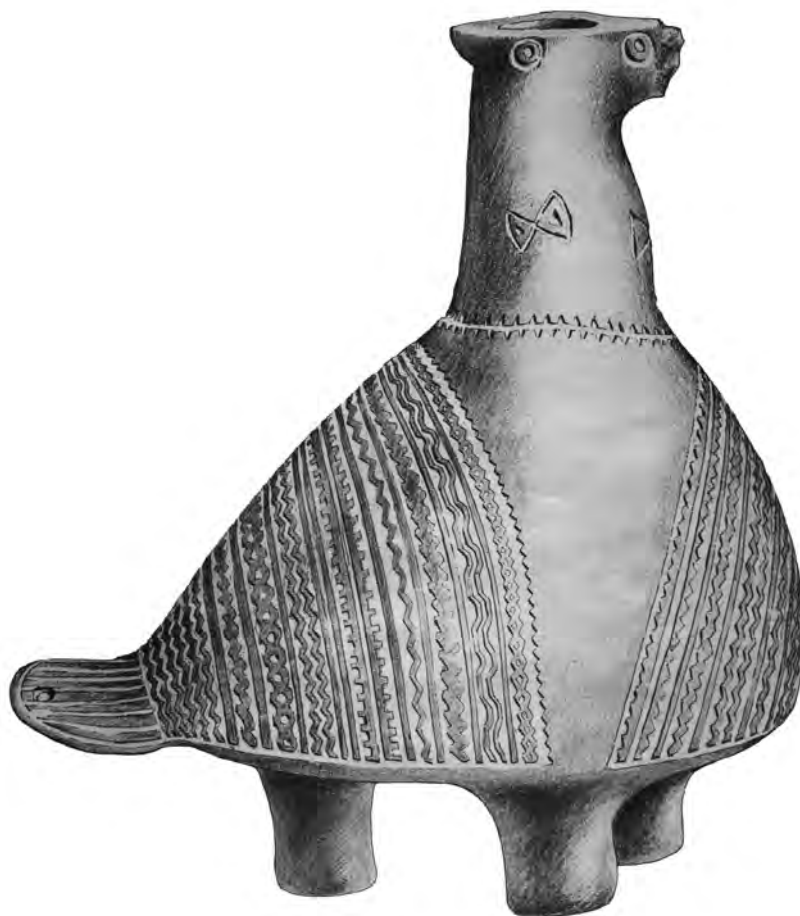
Na Gradcu je sloj bio debeo od 4 do 5,50 m, a sadržavao je pretežno naslage starčevačke, badenske i vučedolske kulture. Što se tiče vučedolske kulture, uz mnoštvo nalaza upozorićemo na nekoliko zanimljivosti.

U okviru starijeg eneolitskog nivoa na Gradcu bila je izgrađena velika dvodijelna kuća, tzv. Megaron I. Ispred te građevine su pronađeni ostaci od pet talioničarskih peći i uz njih mnogo bakarne troske, kalupa i drugih predmeta potrebnih za izradu bakarnih izrađevina.

Mnogo su sigurniji ostaci velike dvodijelne građevine iz mlađeg nivoa vučedolske kulture, tzv. Megaron II, koji svjedoče o zgradi 15,40 m dužine i 9,60 m širine. U većoj prostoriji je stajalo ognjište i lončarska peć, te mnoštvo keramike, raznih predmeta za svakodnevnu upotrebu i nekih objekata kulta. Pokraj ove zgrade otkrivene su veće i manje jame, posebne vrste podruma za smještaj hrane, grobne komore. U podrumima, grobovima i na okolnom prostoru sakupljena je također, masa keramičke robe. Kao što je sam Gradac bio prava akropola okolnih naselja, tako je Megaron II vjerovatno bio središte političke i duhovne moći okolnog prostora, sjedište nekog princepsa. Stojan Dimitrijević, koji se u poslijeratnom periodu najviše bavio vučedolskom kulturom, smatrao je da je Megaron II bio zapravo i svetište, ukazujući na slijedeće nalaze u njemu: pokretne, sedlaste i druge žrtvenike, prekrasnu golubicu od pečene gline i dijelove glinenih "zavjetnih" nogu. Među jamama na okolnom prostoru je naročit interes pobudila jama u kojoj je nađen cjelovit kostur jelena. Ta jama je bila duboka 1,60 m, na kosturu jelena je uništena samo kalota lubanje, oko kostura je ležalo mnoštvo ulomaka vučedolske keramike. Općenito se smatra da je riječ o ritualnom žrtvovanju jelena.

Šta ovdje ukazuje na heliolatrijski kult?

Keramičke izrađevine iz Vučedola, kao i one iz drugih nalazišta vučedolske kulture, predstavljaju najdekorativniji keramički repertoar čitavog eneolitskog doba. Površine posuda su često vrlo gusto pokrivene geometrijskim motivima: trouglovima, rombovima, kvadratima, cik-cak linijama, izvedenim u čistoj duboreznoj tehnici uz upotrebu bijele, a ponekad i crvene inkrustacije. Daleko je, međutim, važnije da u ovom ornamentnom sistemu veoma zapaženo mjesto pripada motivu solarnog kruga s jednostrukim, dvostrukim i trostrukim kružnicama. Neke krugove sa vanjske strane nadopunjuju sitni urezi, latice ("sunčevi zraci"), što neobično pojačava utisak solarnog simbola. Stojan Dimitrijević iznosi izvjesne rezerve prema ovakvom tumačenju kružnih motiva i jedino dozvo-

Slika 15. *Keramička kulna posuda u obliku golubice, Vučedol kod Vukovara*

ljava da je divna posuda na glavi žene u dvostrukom grobu kod Megarona II, ukrašena krugovima i crvenom inkrustacijom, mogla da nosi na sebi solarnu simboliku. Čini nam se da je taj oprez pretjeran, pogotovo kada se uzme u obzir da je u središtu mnogih od golemih ukrasa na vučedolskoj keramici ucrtan motiv krsta. A taj motiv neosporno, i od praiskona, označava simbol Sunčevog kulta.

Obilje solarnih motiva na keramici Vučedola je siguran znak razvijene heliolatrije u ovom, ili u ovim naseljima. Kult sjajnog Sunca je tako ponovno izišao na scenu u punom intenzitetu. Ne treba, naime, smetnuti s uma da su na keramičkim izrađevinama iz Vučedola prikazivani još motivi dvojne sjekire (labrys) i – osobito često – motivi različito komponovanih troglova. Ti motivi, u krajnjoj liniji, također pripadaju sistemu solarne simbolike.

Slijedi problem žrtvovanja jelena u jami pred Megaronom II na Gradcu. Sasvim je očito da je u pitanju ritualni obred. Zbog čega bi, inače, uz kostur jelena

bila položena množina keramičke robe ako to nije ista poputbina kao i one u grobovima sa ljudskim kosturima? Jelenu je pri žrtvenom obredu snažnim udarcem razbijena lubanja i onda je uz odgovarajući ceremonijal pokopan u posebno pripremljenu jamu – grobnicu.

U svemu naprijed iznesenom nema neke dileme, ali je izostala potpunija saglasnost oko uloge jelena u kulturno-religioznim shvatanjima Vučedolaca.

Tumačenja se kreću od toga da je jelen simbol božanstva lova (grčke Artemide!), da ima htonsku ulogu, do njegove solarne simbolike. Aleksandar Stipčević, na osnovu antičkih literarnih podataka, saopćava da je rimski car Aurelijan, poslije pobjede nad Gotima, prošao kroz Rim na kolima koja su vukla četiri jelena. Nakon mimohoda ove jelene je žrtvovao kapitolijskom Jupiteru. Pri tome je važna napomena da je Aurelijan, kao nekoć Amenofis IV – Ehnaton, želio da kult Sunca uvede kao službeni kult u cijelom Rimskom carstvu. U tom svjetlu jasna je i spomenuta žrtva jelena. Sasvim je jasno da je ova, kao i druge životinje, u eneolitskom

dobu izgubila davnu totemističku poziciju, jer totemizam iščezava već početkom neolitske civilizacije. A s obzirom na tako bogatu solarnu simboliku na vučedolskoj keramici uz pokopanog jelena, ne bi gotovo trebalo biti sumnje da je i ritualno žrtvovanje jelena obavljeno u funkciji Sunčeva kulta. Bilo bi logično pretpostaviti da je gospodar Gradca bio u isto vrijeme i prvosveštenik ovako označenog Sunčeva kulta.

Niko se do sada nije pitao zbog čega je na Gradcu izvršeno samo nekoliko ukopa? Nema prave nekropole, nego postoje samo dječija komora (koja možda pripada badenskom sloju), grob dviju žena i prebogatopremišljen grob muškarca i žene. Sve izgleda nepovezano jedno s drugim, sve se na neki način uklapa u funkciju određenog kulta i uloge svetišta na Gradcu.

Usput spominjemo da je na pojedinim lokacijama Vučedola nađeno još nekoliko kostura, odnosno životinjskih ukopa (pas, govedo, svinje, ovce, koza). Ničim se ne može potvrditi da su i to žrtveni ukopi. Vjerovatno su jednostavno zakopane uginule životinje.

Uz sve ovo nameću se još tri pitanja.

Prvo. Dvojna sjekira – labrys i njene grafičke predstave se redovno tumače kao simbol nebeske munje, odnosno simbol Sunčeva sjaja. Martin Hilsson, naprotiv, smatra da je labrys žrtveno oružje i da se upotrebljavao u ritualnim obredima na Kreti. Teško se složiti sa tako jednostavnim objašnjenjem, pošto bi onda bilo nemoguće objasniti zašto se simbol dvojne sjekire tako često pojavljuje na zidovima palata i njihovom namještaju na tom istom ostrvu. Daleko je vjerovatnije da je labrys simbol Sunčeva sjaja, a u Vučedolu, zajedno sa solarnim ukrasima i žrtvovanjem jelena, zaokružuje simboliku solarnog kulta na Gradcu, odnosno na eneolitskom naselju u Vučedolu.

Drugo. Jedno od najljepših umjetničkih ostvarenja na Gradcu je prekrasno ukrašena golubica (Sl. 15). Otvor na glavi i unutarnja šupljina upućuju na funkciju flaše ove umjetničke tvorevine. Šta ona označava, kakva je njena uloga u Megaronu II? Sasvim je očividno da se figura golubice ne bi mogla smjestiti u okvir heliolatrijske simbolike, jer za tako nešto nema valjanih indicija. U grčkoj mitološkoj tradiciji golubovi se obično nalaze u pratnji Afrodite, boginje ljubavi, ali i boginje plodnosti. Znači li to da je i u vučedolskom, uslovno nazvanom, panteonu uloga vrhovne moći bila dodijeljena tamošnjem “božanstvenom” paru: Sjajnom Suncu, odnosno njegovoj personificiranoj predstavi, i ženskom paru, nekoj tamošnjoj Heri, Afroditi ili nekoj Astarti? I da li je, možda, na Gradcu – uz gospodara i prvosveštenika solarnog kulta – boravila i neka sveštenica paralelnog kulta, čiji je simbol bila

ova golubica? Sve je moguće u jednoj tako razvijenoj kultno-religioznoj sredini. Glava golubice je ukrašena likom dvostruke sjekire – labrysa, a glava žene u bogato opremljenom dvojnogrobu je bila pokrivena posudom sa izrazitim solarnim krugovima. Kao da i ovi primjeri usmjeravaju našu misao u istom pravcu, u pravcu pomisli da je na Vučedolu zaista u duhovnom životu vladao svojevrsan vrhovni “božanski” par.

I treće. Bogat duhovni život eneolitske populacije na Vučedolu, dokumentovan arheološkim nalazima, iskazuje mnoge dodirne tačke sa egejskim duhovnim svijetom, od Krete na zapadu do Mikene u Grčkoj i Male Azije na istoku Sredozemlja. Kretsko-mikenski kulturni krug npr. obiluje izrađevinama i likovima u obliku labrysa. Kada tome dodamo predstave golubice te sedlaste žrtvenike sa vučedolskog Gradca, koji karakterišu i egejski svijet, podudarnost je više nego evidentna. Na tu podudarnost, uostalom, sasvim opravdano je upozorio i sam R. Rudolph Schmidt u svojoj poznatoj publikaciji o Vučedolu. Naša je obaveza da ovu podudarnost još jednom naglasimo. Zнатan dio Podunavlja i Balkana se od neolitskog doba nalazio na periferiji egejsko-mediteranskog svijeta ili u njegovom sastavu. U vrijeme razvoja eneolitske kulture na Vučedolu ta veza, odnosno šira pripadnost, došla je do izražaja u posebnoj formi, bolje rečeno naročito u kultno-religioznoj sferi. Opet je potvrđeno da duhovni zasadi, religiozna shvatanja, pronalaze puteve širenja u daleke prostore i da često ne zavise od puke srodnosti u ostalim segmentima kulture ili u ekonomici. Kasnije ćemo upozoriti da su ponekad podsticaji dolazili sa ove strane pa se ne radi samo o primanju sa juga nego i o obratnim putevima širenja nekih duhovnih zasada.

II. 3. Bronzano doba

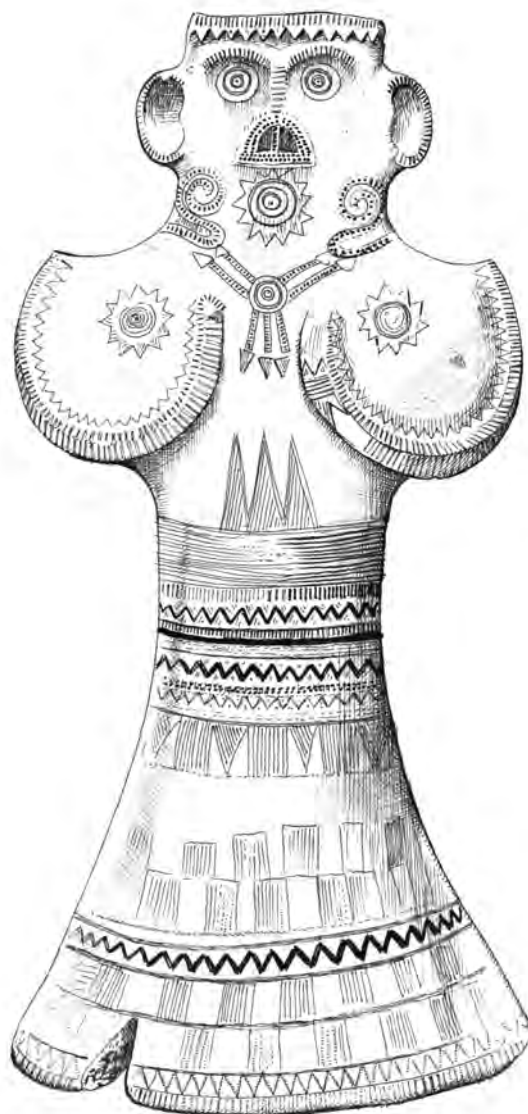
Naprijed je naglašeno da je vučedolska kulturna grupa bila jedna od najraširenijih praistorijskih kultura u Evropi. Izuzetno vitalna, ova grupa je odigrala važnu ulogu i pri formiranju nekih (ili mnogih) bronzanodobskih kultura u Panoniji, Podunavlju, pa i dijelovima Balkana.

Dovoljno je reći da se njen uticaj u tom pogledu osjeća u centralnoj Bosni (Debelo brdo kod Sarajeva), u dolini Neretve (Varvara), na Jadranskom prostoru (dolina Cetine). Na području glavne koncentracije vučedolske populacije – prvenstveno u Slavoniji, Sremu, pa i nekim drugim krajevima Panonije i srpskog Podunavlja – takva genetska uloga je još više izražena.

Čini se da je toliko poznati panonski kompleks sa inkrustiranom keramikom naslijedio od vučedolske kulture mnoge elemente, naročito pri oblikovanju keramičkih izrađevina. U svim slučajevima nasljeđivane su i različite varijante heliolatrijskog kulta. Jedna od bronzanodopskih grupa u kojoj je ova genetska veza više nego evidentna je dubovačko-žutobrdska grupa i ona nas na ovom mjestu prvenstveno zaokuplja.

Dubovačko-žutobrdska kultura je nazvana po naselju Dubovac u južnom Banatu i Žutom brdu nedaleko od Golubca. Ona je najviše raširena na uskom pojasu srpskog Podunavlja istočno od ušća Save, a naročito nizvodno od ušća Morave. Njene varijante se javljaju i na području Oltenije u Rumuniji. Naselja ove grupe su obično locirana na terasama neke riječice ili potoka, neka su sigurno bila i utvrđena. Keramika dubovačko-žutobrdske grupe je vrlo raznovrsna po oblicima (ističu se etažne urne i razne vrste zdjela) i bogato je ornamentisana urezanim i udubljenim motivima, ispunjenim bijelom inkrustacijom. Posebno spominjemo žigosane krugove, ispunjene također bijelom inkrustacijom, jer je to jedna od potvrda Sunčeva kulta u ovoj grupi. Pretežno pripada srednjem bronzanom dobu.

Daleko najimpresivniju odliku dubovačko-žutobrdske kulture predstavlja njena plastika. Ona izaziva mnoga krupna pitanja i zato se tom plastikom bavio niz jugoslovenskih eminentnih naučnika sa područja praistorijske arheologije, među ostalim Miloje Vasić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Zagorka Letica. Prvo je na sebe skrenuo pažnju izuzetno dekorisan idol iz jednog groba u Kličevcu kod Požarevca. Ušao je kao karakterističan primjerak u veliki broj evropskih publikacija, ali je, nažalost, nestao u toku prvog svjetskog rata (Sl. 16). Valjkasta je to statueta sa zvonoliko proširenim donjim dijelom, pločasto raširenim ramenima, što bi trebalo predstavljati kružno savijene ruke, a stubasta glava i glomazne uši su njene glavne formalne osobine. Čitava površina tijela je bogato ukrašena gusto šrafranim i bijelo inkrustiranim trouglovima, pravougaonicama, trakama, kao i nizom cik-cak traka izvedenih tačno u maniru vučedolske ornamentike na keramici. No, ovdje su, zapravo, bitni ukrasi u vidu krugova: oči su predstavljene sa po nekoliko koncentričnih kružnica, na debelom vratu je smješten veliki krug sa trougaonim laticama – zrakama, a po jedan istovjetan motiv je izveden na pločastim proširenjima ramena. Lanac oko vrata se, također, na prsima završava medaljonom u obliku koncentričnih krugova. Treba li isticati da ovako napadna učestalost solarnih simbola po čitavom gornjem dijelu idola identifikuje ovu

Slika 16. Idol iz Kličevca kod Požarevca

figuru kao maštovito oblikovano Sunčevo “božanstvo”. Jedan je od najljepših primjeraka u evropskoj praistorijskoj plastici. Sreća je da je toliko puta reproduciran u literaturi.

Milutin Garašanin je razradio tipologiju dubovačko-žutobrdske plastike (a, b, c tip), ali ipak, kada se govori o umjetnosti u ovoj grupi, redovno misao polazi od dva primjerka glinenih kultnih kolica na Gradu u Dupljaji, mjestu između Bele Crkve i Vršca. Oba primjerka potiču iz grobova, kao, uostalom, i druge plastične izrađevine naše grupe. Jedna kolica se danas nalaze u muzeju u Vršcu, a druga u Narodnom muzeju u Beogradu (Sl. 17). Primjerku iz Vršca nedostaju neki bitni elementi složene kompozicije i zato ćemo

Slika 17. *Kulna glinena kolica iz Dupljaje kod Vršca*

prikazati beogradska kulna kolica, koja je u osnovnoj publikaciji detaljno opisao Jozo Petrović.

Beogradski primjerak kolica iz Dupljaje ima sljedeće osnovne dijelove:

- a) stajalište figure je izvedeno u obliku ovalnog korita, na čijem dnu je urezan ornament uproštenog točka (ili Sunčeva kruga!),
- b) donji dio ovalnog stajališta je odebljao i kroz njega je prolazila osovina na čijim krajevima su bila nasadena dva točka sa po četiri palca,
- c) prednji dio ovalnog korita produžava se u dvije masivne rude, koje su na kraju zadebljale i završavaju se glavama barskih ptica (patke ili labudovi),
- d) kroz zadebljali dio rude prolazila je osovina za treći, prednji točak, postavljen između ruda,
- e) na ovalnom dijelu kola – stajalištu figure – stoji lijepo dekorisana figura, a pred njom – kao kočijaš – sjedi manja barska ptičica sa urezanim krilima. Ovalno stajalište je pozadi i sa strane ukrašeno koncentričnim krugovima; tako su ukrašeni i točkovi na završetku palaca. Oči ptica su također

označene koncentričnim kružnicama. Sve u svemu, svuda solarna simbolika.

Posebna je priča figura koja stoji na ovako komponovanim kolicima. Ona ima ptičije lice, ruke su savijene i šake leže na trbuhu, tanak struk je obilježen sa dvije linije (pojas!), dok se donji dio figure zvonoliko širi do samog dna. I ovaj idol je bogato ornamentisan urezanim i bijelo inkrustiranim motivima. Oči su predstavljene sa po dva koncentrična kruga, na prsima je izveden trostruko koncentričan krug, ispod pojasa vise šrafirani trouglovi čiji se vrhovi završavaju dvostrukim krugovima, zvonolika haljina se završava frizom šrafiranih trouglova, a između ovog friza i pojasnih trouglova, oko čitave figure su poredani – u alternaciji – veći dvojni i manji jednostruki krugovi. Inače, vrat, prsa i leđa su ukrašeni mnogim motivima sa spiralnim završecima. Solarna simbolika je, dakle, bogato zastupljena i na figuri, odnosno na nenoj haljini.

I još tri detalja na idolu. Ispod tipično ženskog odijela, sa zvonolikom suknjom, nalaze se naglašene

muške genitalije. Prema tome, radi se specijalnoj predstavi muškog idola. Drugo, sa zadnje strane, od vrha glave do pojasa su izdubljena četiri manja udubljenja. I treće, na prednjem točku je ostala zelena patina na mjestu rupe za osovinu, pretpostavlja se da su osovine bile načinjene od bronzanih šipki. S obzirom na kulturno-istorijsku važnost, ova kulna kolica zaslužuju ovakav, nešto opširniji, opis. Vjerovatno su i vršačka kolica imala sličnu kompoziciju, ali im je izgubljen čitav prednji dio (npr. rude i ptice). Oba ova primjerka se mogu datirati oko polovine II milenija st. e. Od prve objave kultnih kolica iz Dupljaje 1930. godine vodi se sve do danas stručna diskusija oko toga šta ovi objekti predstavljaju i čemu sve oni mogu služiti. Već je Jozo Petrović te godine iznio tezu da se na kolicima sa barskim pticama vozilo božanstvo Sunca i plodnosti, identično sa kasnijim helenskim Apolonom i Belenusom. Čini se da je bio na pravom putu, jer se do današnjih dana nije promijenila ovakva osnovna teza, osim u određenim pojedinostima. Temeljitu razradu te teze izvršila je Draga Garašanin, uvodeći u razmatranje moguću vezu sa Hiperborejskim mitom. Ova mitska populacija Hiperborejaca (ili Boreaca!) je, prema grčkoj mitološkoj tradiciji, živjela sjeverno od helenskih krajeva, u vječno zamagljenom krajoliku. Draga Garašanin sa mnogo opravdanih razloga smatra da bi Podunavlje moglo biti jedna takva zemlja. Ona upozorava i na često citiranu mitološku predaju da Apolon pola godine provodi na Delosu, a drugu polovinu u zemlji Hiperborejaca. Pri tome se, ipak, donekle koleba između Apolona i tračkog Dionisa, koji je također imao i ulogu božanstva plodnosti. Što se tiče barskih ptica, one su bile posvećene velikom broju božanstava (Nimfa Herkina u Beotiji, Hermes, Apolon i Afrodita, odnosno Mars i Venera, pa Izida, Astarta, Oziris). Na kraju i ova autorica se opredjeljuje za rješenje da figura na kolicima iz Dupljaje predstavlja svakako božanstvo plodnosti, a i same ptice su simbol plodnosti. Bio bi to neka vrsta preteče Apolona, obučenog u žensko odijelo.

Milutin Garašanin prihvata, u suštini, prednje rješenje i težište svojih razmatranja prenosi na veze dubovačko-žutobrdске kulture sa mikenskim svijetom na jugu Balkana. On smatra da su mikenski uticaji, koji se ogledaju u oblikovanju plastičnih izrađevina i u čitavoj keramičkoj produkciji, stizali do srpskog Podunavlja preko Trakije. No, u isto vrijeme je dokumentovan i obratni put uticaja. Tako npr., naglašava Milutin Garašanin, plastika i keramika u grobovima iz doba geometrijskog stila na Kerameikosu u Ateni izlazi iz kruga materijalne kulture Grčke toga vremena i usko se vezuje za dubovačko-žutobrdsku grupu. U kasnijem

razvoju, nasljednici naše grupe su igrali važnu ulogu u rušenju samog mikenskog svijeta (egejska seoba kasne bronzе!). Tim putem ovaj autor je stigao i do pretpostavke da je tokom bronzanog doba vjerovatno ostvarena posebna kulturna koine između istočnome-diteranskog svijeta i svijeta donjeg Podunavlja.

Plastikom dubovačko-žutobrdске grupe najdetaljnije se bavila Zagorka Letica u svom važnom djelu 1973. god. Ona također konstatuje da su elementi kretske-mikenske kulture stizali u Podunavlje bočnim putem preko Trakije u donje, pa u srednje Podunavlje. No, kretske-mikenski elementi su prisutni i u vučedolskoj kulturi, a ta dva kompleksa se ne mogu hronološki uskladiti. Zato Zagorka Letica pledira za Anadoliju kao osnovno, odnosno najstarije izvoriste ovih elemenata (dvojne sjekire, golubice, konsekrativni rogov, kukasti krst). Odatle su se ti elementi širili prema Egeji i Balkanu, pa su tako stigli i do područja vučedolske grupe, do sremsko-slavonskog područja, gdje su zabilježeni i najarhaičniji tipovi plastike dubovačko-žutobrdске kulture. Ova autorica je prenijela mišljenja mnogih stručnjaka o značenju ove plastike (N. Vasić, M. Hoernes, D. Berciu, E. Comsa, L. Hajek, V. Dumitrescu, G. Wilke), ali se, na kraju, ipak, većina mišljenja svodi na neko vrhovno žensko božanstvo. Pošto je figura na kolicima iz Dupljaje neosporno muškog pola, Zagorka Letica onda pretpostavlja da su u religiji dubovačko-žutobrdске grupe najvažniju ulogu igrala dva božanstva: jedno žensko božanstvo plodnosti i drugo muško povezano sa solarnim kultom. I, što je najvažnije, plastika ove grupe je uglavnom vezana za pogrebni ritual i vjerovanje u zagrobni život.

U ovom kontekstu treba spomenuti i mišljenje Borivoja Čovića, izneseno u Praistoriji jugoslavenskih zemalja IV, koji prihvata stanovište da kolica iz Dupljaje stoje u vezi sa kultom Apolona i da se možda u jugoslavenskom Podunavlju nalazio i jedan od prvobitnih centara toga kulta. Na tom mjestu on doslovno kaže: "Vjerovatno je da se uloga ove grupe antropomorfne plastike ne iscrpljuje u okviru spomenutog kulta, već da ima i širi, odnosno raznovrsniji značaj, pogotovo s obzirom na moguću idejnu vezu sa znatno starijom, eneolitskom plastikom srodnog tipa, s jedne, te na čestu praksu da se statuete (u okviru dubovačko-žutobrdске grupe) stavljaju kao poseban prilog u grob, što može imati veze sa različitim vidovima htonskog kulta, između ostalog i sa kultom plodnosti".

Dovodeći ove osnovne postavke o karakteru dubovačko-žutobrdске kulture, prvenstveno čuvenih kultnih kolica iz Dupljaje, u vezu sa našom temom o

heliolatrijskom kultu, neke od navedenih postavki treba istaći, a neke i dopuniti mogućim novim viđenjima.

1. Sam opis beogradskog primjerka kolica iz Dupljaje jasno svjedoči da je u pitanju poseban vid heliolatrijskog kulta. Mnoštvo solarnih simbola (krugova), kao i barske ptice, očiti su dokumenti za takvu ocjenu. Na kolicima u Vršcu urezane su i četiri svastike na tamošnjoj figuri. Na keramici dubovačko-žutobrdске kulturne grupe inkrustirani krugovi se vrlo često ponavljaju i samo potvrđuju da je ova bronzanodobska populacija srednjeg i kasnog bronzanog doba (pretežno 15–13. vijek st. e.) brižljivo njegovala kult sjajnog i plodonosnog Sunca.
2. Sasvim je vjerovatno da keramika i plastika ove grupe vuče neke osnovne stilске odlike iz tradicije vučedolske kulture. Tako je, čini se, naslijeđen i očito vrlo razvijen kult Sunca. Ne mogu se, naravno, zanemariti ni neke očigledne razlike. Antropomorfna plastika dubovačko-žutobrdске grupe je neuporedivo razvijenija i brojnija od one vučedolske; stavljana je uglavnom u grobove spaljenih pokojnika.
3. Nesumnjiva je konstatacija da je dubovačko-žutobrdска kulturna grupa, posebno u duhovnom životu, njegovala neke elemente slične onim u mikenskom svijetu na jugu Balkana. Kako su ostvarivani ti kontakti i da li su oni uopće održavani? Centralni Balkan, sa moravsko-varđarskom magistralom, ne pokazuje dosada nikakve znakove da su kontakti održavani ovim pravcem. Tako ostaje najvjerovatnija pretpostavka o Anadoliji kao zajedničkom izvoru spomenutih kultno-religioznih elemenata. U tom svjetlu treba shvatiti tezu Milutina Garašanina da je u toku bronzanog doba ostvarena posebna kulturna koine između istočno-mediteranskog svijeta i svijeta donjeg Podunavlja.
4. O ulozi ženskih figura u grobovima dubovačko-žutobrdске grupe (ako su to zaista ženske figure?) biće govora u poglavlju o pogrebnom ritualu. Ovdje su u pitanju kulturna kolica iz Dupljaje. Izgleda mi da nema nikakve dileme u interpretaciji ove vrlo skladno komponovane plastične predstave. Na kolicima se vozi božanstvo Sunca i čitava kompozicija je posvećena originalnom heliolatrijskom kultu. Sada se, međutim, mora staviti u fokus razmišljanja hiperborejski mit. Apolon je u Heladi u šestom vijeku postao božanstvo Sunca par excellence, i baš u toj ulozi Apolon je dospio u vezu sa mitom o zemlji Hiperborejaca. Nastala je legenda o daru Zeusa prilikom njegovog rođenja (kola sa zapregom labudova!) i odlazak u zemlju Hiper-

borejaca neposredno poslije rođenja, i to na poklonjenim kolima. Ta legenda je, onda, dopunjena mitom kako Apolon svake godine pola vremena provodi na Delosu, a drugu polovinu u zemlji Hiperborejaca. Zbog čega Apolon, sada bog Sunca, toliko teži da polovinu godišnjeg doba provede u dalekoj i tmurnoj zemlji na sjeveru od Egeje? Očito je to znak daleke veze Egeje i Podunavlja u duhovnom životu, koju smo već doveli u kontekst teze o zajedničkom izvoru mnogih duhovnih zasada iz Anadolije. Kada Ernest Sprockhoff kaže da se ne može uopće naći bolji primjer prikaza Apolonovih kola od onih iz Dupljaje, onda slijedi samo jedan zaključak: u srednjem Podunavlju je znatno ranije nego u Grčkoj izbilo u prvi plan božanstvo Sunca (nažalost, za sada bezimeno!), pa je tu rođena i predodžba da se ovo božanstvo vozi nebeskim svodom u kolima sa ptičijom zapregom. Kolica iz Dupljaje to nesumnjivo potvrđuju. A događalo se to u zemlji Hiperborejaca. Kult jednog tako moćnog božanstva postepeno se širio prema jugu i potpuno je inkorporiran u kult tamošnjeg Apolona. Mit o njegovom porijeklu proizvodi i legendu o težnji netom rođenog Apolona da se odveze u svoju stvarnu postojbinu, kao i njegovu težnju da dio godine provede u toj dalekoj postojbini. Ovakvim slijedom misli se približavamo mogućem glavnom zaključku: kult hiperborejskog boga Sunca Apolona potekao je iz Podunavlja i odatle je kasnije preuzet u Heladi, slično kao što je kult Dionisa Zagreja potekao iz Trakije. Samim tim dubovačko-žutobrdска grupa dobiva mnogostruko na važnosti, jer, ako se prihvati prednja teza, u njenom okrilju i u okviru srodnih grupa srednjeg Podunavlja je rođen jedan tako važan kult kao što je kult Apolona Foibosa (nije, naravno, riječ o drugim osobinama helenskog Apolona i njegova kulta u cjelini).

5. I, najzad, još jedna moguća hipoteza. Populacija dubovačko-žutobrdске grupe je u pogrebnom ritualu upražnjavala gotovo redovno spaljivanje pokojnika i pohranjivanje spaljenih ostataka u grobne urne. Zagorka Letica se bavila i ovim pitanjem pa, među ostalim, konstatuje da se već kod poznog eneolita (npr. velika humka u Batajnici sa pepeonom urnom vučedolskog tipa), "... pokojnici često spaljuju i grobovi s urnama postaju jedna od najkarakterističnijih obilježja kulturnih grupa bronzanog doba u srednjem Podunavlju". Ideja o spaljivanju mrtvih je, po njenom mišljenju, mnogo složenija od inhumacije: spaljivanjem se pokojnik definitivno odvaja od života i svoje okoline, vatra

koja uništava tijelo simbolično oslobađa dušu i ona može nesmetano da luta daleko od prebivališta živih, a svijet mrtvih je iza velike vode, jer ptice sugerišu daleko putovanje.

Možemo se, bez daljeg, složiti sa mišljenjem Zagorke Letice da je ideja o spaljivanju pokojnika odraz daleko suptilnije svijesti bronzanodobskih populacija srednjeg Podunavlja, među koje spadaju i nosioci dubovačko-žutobrdске kulture. A takva viša intelektualna razina bila je u stanju da proizvede i neke druge predodžbe, ne samo daleko putovanje duše preko vode. Postavlja se, naime, pitanje da li bi se ideja o spaljivanju pokojnika mogla dovesti u vezu sa razvijenim heliolatrijskim kultom na ovom prostoru? Ako je već postojala ideja o tijelu i duši kao dva dijela ljudskog bića, odmah se nameće i pitanje šta je to duša i kako ona nastaje? Da li je već bronzano doba vrijeme da se uvede u bliže razmatranje prastaro shvatanje naravi ljudske duše o kojem je govorio Branimir Gabričević, odnosno da je duša dio Sunčeve ognjene sile i da, kao takva, nakon smrti i dalje živi, da je besmrtna kao i samo Sunce? Šta bi, u suštini, trebalo značiti to prastaro shvatanje iz kojeg je nastao grčki mit o Prometeju i njegovom stvaranju ljudske duše iz ukradene žbice Sunčevih kola? Helenska religija i mitologija je utoliko originalna ukoliko je na originalan način spojila u jedinstven religijski i mitološko-kulturni sistem različite elemente iz starijih kultura i okolnih prostora sa onima koji su nastali na vlastitom tlu. Ako je kult Dionisa preuzet iz Trakije, ako je Apolon Foibos (bog Sunca) mogao biti preuzet iz zemlje Hiperborejaca, zašto i prometejski mit ne bi stavili u iste koordinate? Možda, zaista, ne bi trebalo strogo odvajati ideju o spaljivanju pokojnika i oslobađanju njegove duše od štovanja Sunca kao nosioca najviše plodonosne snage i ognjene sile. U tom slučaju bi srednje Podunavlje, pogotovo dubovačko-žutobrdска kultura, bili nosioci jednog takvog sinkretizma, koji je onda inkorporiran u predivni mitološki sistem starih Helena. Uostalom, egejska seoba je pošla sa ovih strana, populacija obilježena kao plemenske zajednice kulture polja sa urnama bila je ona snaga koja je srušila mikensko carstvo. Ta populacija je nosila sa sobom i mnoga svoja duhovna dostignuća, tim putem je vrlo jednostavno mogao stići i poseban Apolonov kult i mitološka predstava o stvaranju duše iz Sunčeva ognja.

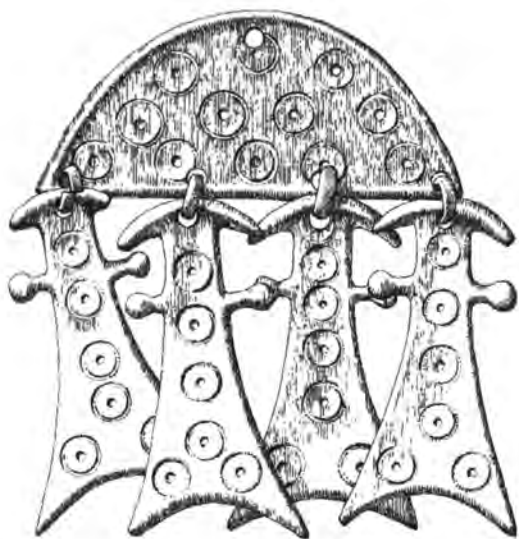
Polazeći od karaktera kulturnih kolica iz Dupljaje i ocjene osnovnih svojstava dubovačko-žutobrdске kulture dolazimo do neospornog zaključka da je u ovoj grupi i u srednjem Podunavlju općenito bronzano

doba bilo obilježeno veoma razvijenim heliolatrijskim kultom. I ne samo to. U tom kultu je formiran lik Sunčeva božanstva koje se vozi nebeskim svodom u kolima sa ptičijom zapregom. Moglo bi se možda, postaviti pitanje da li je kasnije došlo do helenizacije ovog božanstva u liku Apolona Foibosa ili su se spojila dva istovjetna kulta u hiperborejskom mitu. Čini nam se da je danas daleko prihvatljivije prvo rješenje i to baš zbog vožnje novorođenog Apolona u zemlju Hiperborejaca. Rani prelazak na incineraciju u pogrebnom ritualu u srednjem Podunavlju navodi na sasvim realan zaključak da odavde potiče i prometejski mit o stvaranju ljudske duše. Tako nam se bronzanodobске kulture sa inkrustiranim keramikom Podunavlja, prvenstveno dubovačko-žutobrdска kultura, prikazuju u sasvim novom svjetlu i u odnosu na duhovni i religiozni život antičke Helade i Egeje. One ravnopravno učestvuju u svemu onom što bi se moglo nazvati istočnomediterransko-podunavska koine bronzanog, pa i kasnijeg vremena.

II. 4. Željezno doba

Stara tradicija štovanja Sunca ili heliolatrija održavala se na širem prostoru južnoslavenskih zemalja sve do kraja praistorije, najviše u onim krajevima u kojima je bila ranije rasprostranjena vučedolska kultura. Toj staroj tradiciji su doprinosile i srodne stare grupe: ljubljanska pa onda i cetinska kultura. Nije malo bronzanodobskih kultura i grupa, na čijim su naseljima ili u grobovima nađeni predmeti koji se mogu označiti kao kulturni objekti, bolje rečeno solarni simboli. U tome prednjače okrugle pločice, ukrašene raznovrsnim ornamentima, privjesci u obliku dvojne sjekire, ptice i slično, bez sumnje nakitni predmeti na odijelu. Primjera radi spomenimo ovakve nalaze u dalmatskoj kulturnoj grupi (Tiškovac, Dabra) ili u glasinčkim grobovima (Brezje, Taline, Vrlazje). Heliolatrijska tradicija je još mnogostruko više došla do izražaja u željeznom dobu. Iz Donje Doline na Savi potiču sjajno ukrašene falere, pa ukras u obliku pločice sa laticama, uokvirene tankim limenim obrućem, autentičan svjedok ovog kulta. Liburnska i japodska grupa su nam ostavile čitav niz malih, limenih figurica prekrivenih urezanim "golemim" kružićima (Sl. 18), a tu su i odgovarajući grobni prilozi iz Novog Pazara u Sandžaku i Trebeništa u južnoj Makedoniji.

Čini se, međutim, da su najreprezentativniji predstavnici Sunčeva kulta na južnoslavenskim prostorima u kasnijim praistorijskim periodima svetište na Podu

Slika 18. Privjesak od bronzanog lima
sa antropomorfnim figuricama ukrašene kružićima,
Kompolje kod Prozora u Lici

kod Bugojna i grob sa kulturnim kolicima sa Glasinca. Njihovoj prezentaciji posvećujemo slijedeće redove.

Pod kod Bugojna je, koliko se danas može procijeniti, jedno od najvažnijih centara iliro-panonskog plemenskog saveza Desitijata, čije su zajednice živjele na prostoru između gornjeg toka Vrbasa, gornjeg toka Bosne i doline Lašve. Naselje je bilo locirano na vrlo pogodnom brežuljku iznad rječica Poričnice i kontinuirano nastanjeno od 12. stoljeća st. e. do rimske okupacije ovih krajeva, dakle, od kasnog bronzanog doba do kraja mlađeg željeznog doba. Gotovo dvije decenije ovdje su vršena istraživanja pod stručnim vođstvom Borivoja Čovića i zato je ovo jedan od najdetaljnije istraženih praistorijskih lokaliteta u zapadnijim dijelovima Balkana. Pod je bio utvrđeno naselje, čiji su odbrambeni bedemi nekoliko puta obnavljani i pojačavani, uz upotrebu zemlje, kamena i drvenih palisada. Čitav jedan milenij ti bedemi su osiguravali prosperitet društvene zajednice desitijatskog naroda na ovako istaknutom mjestu. Samo naselje karakterisalo je nekoliko vrlo upečatljivih komunalnih i društveno-ekonomskih elemenata. Tako je dvjema ukrštenim dijagonalama, glavnim i potarasanim saobraćajnicama, naseljeni prostor bio podijeljen na četiri podjednaka dijela, na kojima su podizani stambeni objekti. Sporednim, slabije uređenim saobraćajnicama osiguravalo se komuniciranje sa glavnim dijagonalama i sa izlaznim naseobinskim vratima. Sve kuće, izgrađene uglavnom

od čvrste drvene građe, bile su pravilno poredane pa naseobinski kompleks na Podu, sa takvim stambenim rasterom i glavnim saobraćajnicama, neosporno daje utisak jednog pravog protourbanog naselja. Gotovo po istom principu su bili izgrađivani i mnogi kasniji antički gradovi. Kuće su bile dvodijelne, a kasnije i trodijelne, lijepo unutra uređene, sa stalnim i pokretnim pećima, mnogobrojnim drvenim i drugim namještajem. Stanovništvo Poda se bavilo zemljoradnjom, stočarstvom, zanatstvom i lovom. "U toku željeznog doba je došlo do vrlo intenzivne talioničarske djelatnosti pa su izrađevine od željeza – oruđe i oružje – sasvim sigurno prodavane i drugim naseljima. Uz neke građevine je ostalo mnogo zgure, bile su u njima prave radionice". Neobično su interesantni ostaci jedne građevine u čijim je ruševinama otkriveno mnoštvo jelenjih rogova, poluizrađevina i nedovršenih predmeta od jelenje rožine. Sam istraživač naglašava da je u toj kući postojala posebna radionica za izradu koštanih predmeta, češljeva, igala, nakitnih i sličnih izrađevina, vjerovatno održavana u toku više generacija. Očito da je tokom željeznog doba došlo na Podu do specijalizacije zanimanja, dakle i do društvene diferencijacije. Pored toga, Pod je vremenom postao i jedna od postaja za razmjenu dobara, neka vrsta trgovačke stanice. O tome na primjer svjedoče neke vrste fibula i keramičkih sudova ukrašenih metalnim aplikacijama koje su ovamo stigle iz istočnoalpske oblasti ili roba dovezena iz radionica u južnoj Italiji, odnosno iz etrurskih proizvođačkih centara. Radionice na Podu su vjerovatno isporučivale u zamjenu svoje proizvode. Nije isključeno da su se na ovom mjestu sastajali i trgovci iz različitih krajeva da prodaju i kupuju svakovrsnu robu. Naravno, ovo je samo jedna moguća pretpostavka.

Iznijeli smo ove podatke kao neku vrstu okvira za jednu posebnu građevinu, svetište – hram, iz vremena 7/6. vijek st. e., dakle iz vremena velikog procvata željeznodobnog naselja na Podu. Ta građevina se nalazila blizu glavne ulazne kapije u naselje, pravougaonog je oblika, veličine oko 6 x 5 m. Sastojala se od dvije prostorije: velike prednje sa podnicom od gline i manje zadnje, veličine 2 x 5 m. Baš ova zadnja prostorija određuje pravu namjenu čitavog objekta. Bila je uzdignuta oko 80 cm iznad velike sobe i, prema mnogobrojnim ostacima glinenih oplata, pročelje i zidovi su bili vrlo dekorativno ukrašeni reljefno izvedenim motivima: trouglovima, cik-cak motivima i koncentričnim krugovima. Ovi posljednji jasno asociraju na solarni kult. Na sredini podnice tako dekorisanog prostora napravljeno je okruglo ognjište od kamene podloge i glinenog premaza. Pozadi ognjišta stajala je

Slika 19. Glinena oplata iz svetišta sa stilizovanim ljudskim glavama i solarnim diskom, Pod kod Bugojna

rešetkasta vertikalna konstrukcija od drvenih stubaca i horizontalnih greda, kompletno oblijepljenih glinenom oplatom, bogato dekorisanom geometrijskim

motivima i solarnim simbolima. Jedan broj vertikalnih stubaca završavao se vrlo stilizovanim ljudskim glavama, među kojima su se mogla odvojiti dva tipa

ovalne glave sa nešto detaljnije označenim dijelovima lica i četvrtaste glave sa jako naglašenim obrvama i dugačkim nosom (Sl. 19, 1 i 2). Samo jedan stubac, sasvim sigurno središnji, završavao se lijepo dekorisanim diskom.

Sam Borivoj Čović, dugogodišnji istraživač Podu, ovu je građevinu označio kao mjesno svetište, malu uzdignutu prostoriju kao neku vrstu svetišnog oltara, ognjište kao žrtvenik pred rešetkastim postrojenjem. Česta upotreba solarnog simbola u spomenutom dekorativnom sistemu, a naročito stubac sa diskom (Sl. 19, 3), gotovo sigurno svjedoče da je ovdje u pitanju svetište posvećeno božanstvu Sunca. Sam istraživač je, doduše, ostao u dilemi da li se kod ovog sakralnog objekta radilo o kultu heroiziranih predaka – osnivača naselja ili o jednom malom panteonu božanstava šireg značaja. Pri tome doslovno kaže: “sama činjenica da je već u vrijeme oko 600-te godine stare ere u jednom naselju duboko u unutrašnjosti postojalo pravo zajedničko svetište, govori o tome da je razvoj religioznog sistema u starije željezno doba dostigao značajan napredak”. Na drugom mjestu ovu konstataciju dopunjava i ocjenom: “... da je zamišljanje bogova u ljudskom obliku već bilo našlo mjesta u razvoju religije Desitijata”.

Respektujući oprez istraživača, nešto smo bliži jednoj slobodnijoj interpretaciji. Smatramo da je opisani objekat na Podu najvjerovatnije pripadao kultu Sunca i da je heliolatrija, kao dio religioznog sistema praistorijskih zajednica, bila veoma razvijena u ovom naselju. Zar nas stubac sa diskom iz svetišta ne podsjeća na podatak koji donosi Maksim Tirski (retor iz II st. n. e.) da Peonci obožavaju Sunce u obliku malog diska pričvršćenog na visokoj motci. Peonci, doduše, žive mnogo južnije od Desitijata, ali je analogija više nego očigledna. Nije daleko od pomisli da antropomorfni, uprošteni likovi na drugim stupcima rešetkastog postrojenja predstavljaju pratnju Sunčeva božanstva. Sasvim je moguće da ovalne glave reprezentuju ženskog, a četvrtaste muškog pratioca boga Sunca. Ne znamo im imena, ali je pretpostavka o eventualnom postojanju neke vrste Panteona kod Desitijata, pa i na Podu, sasvim moguća. Uostalom, zašto bi božanska trijada, svojstvena mnogim politeističkim religijama, bila nešto tako potpuno strano ovim krajevima? I neki drugi nalazi na Podu ulaze u krug dokumenata o religioznim predstavama njegovih stanovnika. Tako su u sloju sa kraja bronzanog doba otkriveni ostaci nekog kulturnog mjesta – svetišta ili “oltara” – ograđenog, po svoj prilici na sličan način kao i ovo iz željeznog doba. U sredini te konstrukcije je bila iskopana jama sa većom posudom na njenom dnu, vjerovatno za neke libaci-

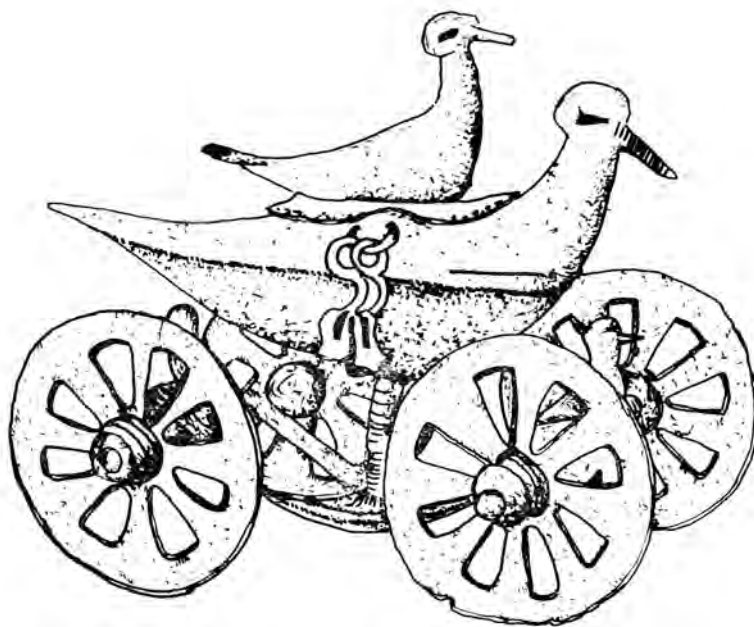
je. U ruševinama nekih kuća ležale su konjske lubanje, možda predstavnici demoni – zaštitnika kovača. Ovome se priključuju i nalazi glinenih rogova, koji oponašaju rogove govečeta (neka vrsta konsekrativnih rogova!) i stavljeni su vjerovatno na kućne fasade, kao što su stavljeni na kuće u neolitskoj Vinči, ili na kretske palate. Dakle, vrlo stara i vrlo raširena religiozna pojava, po općem shvatanju vezana uz kult plodnosti.

Na Podu, ekonomskom i kulturnom centru Desitijata, religiozna misao se raznoliko manifestovala. Pa ipak, kult i obožavanje Sunca je moralo stajati u središtu pažnje. O tome sasvim jasno svjedoči svetište iz željeznog doba, ali i mnogobrojni kružni ukrasi, solarni simboli, na keramici i nekim drugim izradovinama. Zato sa mnogo opravdanja možemo zaključiti da je naselje na Podu bilo i važan punkt heliolatrijskog kulta na ovom balkanskom prostoru.

Ptičija kulna kolica sa Glasinca pripadaju otprilike istom vremenu kao i naprijed opisano svetište na Podu. Smatraju se jedinstvenom umjetničkom i sakralnom pojavom ne samo na području istočne Bosne nego i na mnogo širem balkanskom i vanbalkanskom prostoru.

Glasinačko polje, po kojem je dobila ime vrlo raširena kulturna grupa bronzanog i željeznog doba, leži oko 40 km istočno od Sarajeva. Još 1880. godine preko ovog polja je izgrađivana cesta prema Rogatici, a poručnik Leksa, oficir austrougarske vojske, sa svojom jedinicom raskopao je veći broj grobnih gomila radi pribavljanja materijala za nasipanje cestovne trase. U jednoj većoj humci naišao je na grob sa dosta poputbenih priloga, među kojima su se, uz nekoliko nakitnih predmeta i jednog bronzanog pehara grčkog tipa, nalazila i čuvena glasinačka kolica. Svi predmeti su poslani u Beč i odmah objavljeni u Saopštenjima Bečkog antropološkog društva. Već na osnovu ovog saopštenja Glasinac je ušao kao pojam u evropsku praistorijsku nauku i njenu kulturnu baštinu.

Sistematska istraživanja praistorijskih grobnih humki i gradinskih naselja na širem području oko Glasinačkog polja su počela 1888. godine, poslije osnivanja Zemaljskog muzeja u Sarajevu i traju sa prekidima sve do dana današnjeg (Đorđe Stratimirović, Ćiro Truhelka, Franjo Fiala, Vejsil Ćurčić, Borivoj Čović, Blagoje Govedarica i drugi). Istraženo je preko 1000 grobnih humki, ali zvuči kao kuriozum činjenica da nikad više stručnjaci nisu naišli na nešto slično ovim kolicima. Sama istraživanja su obuhvatila prostore od Sokoca i Rogatice do Drine, a ostalo je još toliko ili nešto više neistraženih gomila – humki. Značajno je međutim, da su istraživanja praistorijskih nekropola

Slika 20. *Kulna kolica iz Podromanije na Glasincu*

provedena tokom dvadesetog vijeka dalje od Drine, na području zapadne Srbije u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji, ukazala na izrazitu srodnost sa glasinačkom kulturom, naročito onom koja pripada kasnom bronzanom i željeznom dobu. Kako je ta srodnost više nego evidentna sa grobnim nalazima na području rijeke Mati u sjevernoj Albaniji, danas se ustalio termin “kultura Glasinac-Mati”. Sam Glasinac se našao na periferiji tog velikog kulturnog kompleksa. Ranije se smatralo da su nosioci glasinačke kulture bile plemenske zajednice Desitijata, no sada se – poslije iznošenja vrlo argumentovanih dokaza od strane Borivoja Čovića – ova kultura zasigurno pripisuje velikom plemenskom savezu Autarijata. Naravno, to ne znači da su dijelovi autarijatskog saveza nastanjavali čitav prostor između Glasinca, Morave i rijeke Mati, ali je neosporno da su Autarijati dali značajan pečat jednoj neobično raširenoj kulturnoj modi na navedenim prostorima.

Izvorno područje glasinačke kulture u istočnoj Bosni, svojim prostranim pašnjacima veoma pogodno za život stočarskih grupa, bilo je nastanjeno od kraja eneolitiskog doba. Kako pokazuju najnovija istraživanja gradina od strane Blagoja Govedarice, prvi naseljenici koji su tamo došli pripadali su kasnoj grani vučedolske kulturne grupe. Stoga i ne iznenađuje pojava da je na Glasincu i u okviru glasinačke kulture od početka do kraja bio razvijen kult Sunca, da je heliolatrija zauzimala dostojno mjesto u religioznom sistemu tamošnjeg stanovništva. Po nalazima u istraženim grobovima

jasno se vidi da je početkom bronzanog doba čitavo područje bilo rijetko naseljeno. Stanovništvo se nešto povezalo u srednjem, a još više u kasnom bronzanom dobu. Kulminaciju populacionog rasta doživio je ovaj brdoviti dio istočne Bosne u željeznom dobu, tako da su Autarijati u petom vijeku stare ere izvršili snažnu ekspanziju prema području zapadne Morave i centralnog Balkana. O tome neke podatke donosi i rimski historičar Strabon.

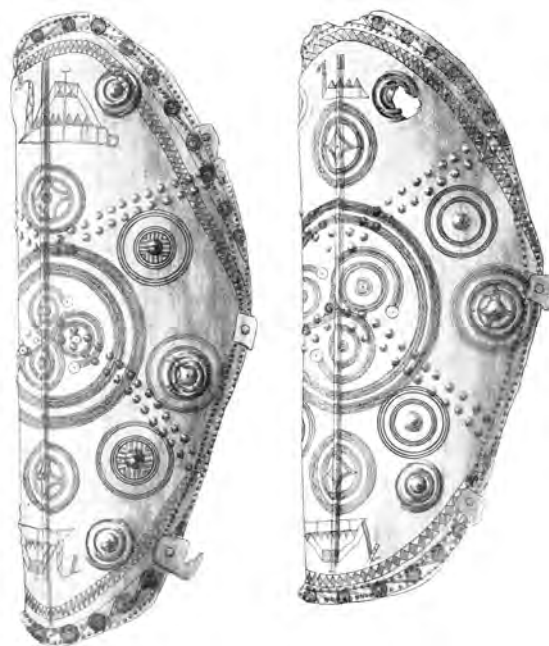
Kulna kolica, o kojima je ovdje riječ, stavljena su u grob na Glasinačkom polju u sredini ili na kraju sedmog stoljeća st. e. (Sl. 20). S obzirom na to da barske ptice dominiraju ovom umjetničkom tvorevinom, ta kolica, bez ikakve sumnje, odražavaju snažno razvijeni solarni kult na glasinačkom području i u tom vremenu. Međutim, solarni kult je posvjedočen, kako je već rečeno, i u ranijim periodima, pa i u vremenu koje je neposredno prethodilo grobu sa kultnim kolicima. Pri tome se oslanjamo na okrugle ukrasne ploče iz nekropola u Talinama, Brezju, Vrlazijama, Planju, koje su bogato ornamentisane krugovima sastavljenim od šrafiranih trouglova, a odlikuju se vrlo istaknutim središnjim dijelom, ponekad ukrašenim zrakastim Sunčevim simbolom (Taline). Pripadaju vremenu između 1000. i 800. god. st. e. Krajem osmog i u sedmom vijeku najveću moć na čitavom prostoru istočnobosanske glasinačke grupe imali su knezovi sa moćno utvrđenog naselja kod današnjeg sela Ilijak. Otkriveni su njihovi grobovi pod gomilama, bogato snabdjeveni željeznim

oružjem, bronzanim nakitom, kneževskim skiptrima, bronzanim posudama strane provenijencije i slično. Među ovim grobnim priložima ističu se tri para bronzanih nazuvaka za noge – knemida. Jedan par tih knemida je zapravo prerađen od dvaju oklopa za prsa i naknadno ukrašen iskucanim ornamentima. Ostala je, ipak, gotovo nedirnuta i urezana ornamentika sa oklopa, koja se sastojala od čitavog niza solarnih motiva, u sredini veliki krugovi, oko njih osam različito komponovanih solarnih krugova, a rub oklopa je bio posijan malim koncentričnim krugovima (doduše spojenih nekim tangentama) (Sl. 21). Ilijački ratnik se na prsima obilno opskrbio solarnim simbolima, smatrajući da se tim i dobro zaštitio od udara neprijatelja. Kasnije ćemo se još jednom vratiti na ove, naknadno prerađene oklope. Grobovi iz željeznog doba obiluju, dalje, priložima u vidu okruglih toka, kopči, fibula, ponekad sa dva ili četiri diska, sa laticama na rubovima diskova. Sve je to, u stvari, solarna simbolika.

Glasinačka kulna kolica se sastoje od četiri točka, sa po osam širokih palaca na svakom točku. Na spojnici između osovina nasadena je veća, a na njoj sjedi manja ptičija figura. Pored toga, na prednjoj i zadnjoj osovini posadena je još jedna glava male ptice. Neki detalji na ovim figurama su više nego zanimljivi. Prema obliku glave i širokom kljunu, prikazane su sigurno barske ptice, neka vrsta pataka. Na vrhu glava se, međutim, ističu kreste i stilizovane životinjske uši! Umjetnik se u tom pogledu oslobodio svakog šablona. Na stranama velike ptice je prikazana posebna vrsta konjske orme, tako da se zbog ovog detalja i zbog naprijed izduženog vrata dobiva neosporan dojam kako ptica vuče sama kola. Gornja ptica služi kao poklopac nad šupljim tijelom velike ptice.

Ovaj jedinstveni primjerak umjetničkog djela služio je sigurno ritualnim obredima Sunčeva kulta. Šuplje tijelo glavne ptice se može zamisliti kao “kadionica” ili – jednostavno – kao sakralna posuda za osobito prefinjene libacije. Čini nam se da čitava kompozicija obavlja istu funkciju kao i kolica iz Dupljaje. Posvećena su ritualu vožnje božanskog Sunca preko nebeskog svoda.

Još od kraja prošlog vijeka postavljalo se pitanje ko je izradio ptičiju kompoziciju na kolicima, da li domaći ili umjetnik sa strane? U razmatranju tog pitanja ne smije se smetnuti s uma da na brdovitom području istočne Bosne ne žive barske ptice i da umjetnička inspiracija, odnosno religiozna frustriranost nije imala uporište na ovom terenu. Ovo tim više što su kulna kolica unikatni primjerak, nema serijske proizvodnje. Zbog toga je daleko vjerovatnije da je to djelo umjet-

Slika 21. Bronzane knemide sa solarnim simbolima i predstavama brodova, Ilijak kod Rogatice

nika iz sjevernijih područja, iz Podunavlja, gdje smo već zabilježili snažnu tradiciju Sunčeva kulta, obilježenu i kolicima sa vučom barskih ptica. Vrlo opsežnim istraživanjem grobnih tumula glasinačke kulture u istočnoj Bosni stručnjaci su otkrili materijal koji negira bilo kakvu zatvorenost ovog prostora u ekonomskom i duhovnom smislu. Naprotiv, među metalnim nalazima je dosta brojno zastupljeno bronzano luksuzno posuđe iz Grčke ili južne Italije, kao i druge izrađevine iz ovih i drugih krajeva. Gotovo identični prsni oklopi, kao što su oni iz grobova ilijačkih knezova, izrađivani su i nošeni u sjevernoj Albaniji. Teško je reći da li su ih izradili isti putujući majstori ili su ilijački knezovi nabavili svoje oklope iz južnih ilirskih krajeva. U svakom slučaju, na glasinačkom kulturnom području je cirkulirala roba iz raznih krajeva, razmjena dobara i trgovina je bila svakodnevna pojava u ovom izrazito stočarskom području. U takvom kontekstu se moraju posmatrati i glasinačka kulna kolica, bilo da ih je izradio putujući majstor iz Panonije, odnosno Podunavlja, bilo da su trgovinom i razmjenom nabavljena sa sjevera, bilo – konačno – da su dobivena na poklon u okviru religioznih strujanja sa sjevera prema jugu.

I najzad, kakav je rang pokojnika u čiji su grob stavljeni ova kolica? Bilo je to vrijeme najveće političke i ekonomske moći ilijačkih knezova. Tada je najviše i dolazila na glasinačko područje strana luksuzna

roba, među njima i naša kolica. U grobu sa kolicima nije zatečeno nikakvo oružje, pa je sasvim sigurno da pokojnik ne pripada plemenskoj, ratničkoj aristokraciji. No, bio je, ipak, uvažena ličnost, dok mu je kao poputbina stavljeno u grob ovako jedinstveno umjetničko djelo. Ostaje jedino rješenje da je pokojnik bio odličnik u oblasti duhovnog života, u okviru ondašnjeg religioznog sistema – svećenik, vrač, šaman ili neko koga je tadanje stanovništvo nazivalo nazivom iz jezika kojim su govorili sami Autarijati. Možemo pret-

postaviti da je živio u nekom obližnjem naselju-gradini, na Čitluku, Kusačama, nekom drugom obližnjem naselju. Da li se njegova duhovna djelatnost odnosila na uže područje oko Glasinačkog polja ili je dopirala i dalje, ne može se sa sigurnošću odgovoriti. S obzirom na jedinstvenu ritualnu poputbinu, dosta je vjerovatno da je obavljao svoju dužnost na širem prostoru. U svakom slučaju, služio je kultu božanskog Sunca, koji je, sasvim moguće, bio glavna religijska preokupacija ovdašnjih autarijatskih zajednica.

III. OTVORENA ŽRTVENIŠTA I SVETILIŠTA

Prilikom formiranja Jablaničkog jezera i potapanja terena uz obale rijeke Neretve izvršeno je sistematsko arheološko istraživanje na čitavom terenu od Konjica do Ostrošca. Pored neolitskog naselja u Lisičićima blizu obale ove rijeke, na lokalitetu Ćupine 1954. godine je sondažno ispitan jedan objekat u obliku visoke kupe, visine oko 4 metra i promjera u bazi također oko 4-5 metara. Konstatovano je da je kupa načinjena od sukcesivno nasipane zemlje. U pojedinim slojevima ustanovljena je manje ili više intenzivna paljevina, u kojoj su se na izvjesnim mjestima našli fragmenti keramike pa i komadi nekih bronzanih objekata. Bilo je sasvim jasno da je to kultni objekat koji je služio prinošenju žrtava, libacijama i slično. Ovaj objekat nije usamljen u Bosni i Hercegovini, a narod ih obično naziva zasp, jer bi pod njima trebala da bude zasuta neka crkvice. U prenesenom smislu, tradicija takvim objektima pripisuje, ipak, kultni karakter.

Zasp u Ćupinama je, na osnovu nalaza dijela bronzane fibule, datirana u početak mlađeg željeznog doba, u IV stoljeće st. e. Predmet je nađen pri vrhu zemljane kupe i zato se početna faza formiranja ovog objekta može staviti i u starije vrijeme. Rekli bismo da je to svetište svakako služilo stanovnicima šire okoline. U blizini zasp ležao je veliki grobni tumul. Zbog pomanjkanja vremena nije mogao biti ispitan, jedino je rubnom sondažom konstatovano da je tumul bio opasan kamenim krupnim vijencem, napravljenim od krupnijih komada kamena i oblutaka. Pored toga, u blizini je ležao i rastureni tumul, sastavljen isključivo od keramičkih fragmenata. Možda je i to dio kompleksnijeg svetišta, zajedno sa zaspom. Dosta slična zasp je identificirana u zapadnoj Bosni, u selu Reizovićima, općine Ključ, pod imenom Glavica, ali nije do sada istraživana. Među slična otvorena žrtveništa ili svetišta spadaju i pojedinačna kamena postrojenja u zapadnoj i istočnoj Hercegovini koja su sigurno najizrazitiji

objekti kultnog karaktera praistorijskog stanovništva u tim krajevima. Otkrio ih je većinom Petar Oreč, dugogodišnji sakupljač historiografskih i arheoloških podataka u zapadnom dijelu Hercegovine. Metodom izuzetno detaljnih obilazaka terena otkrio je ovu vrstu svetišta, koja su dosada bila nepoznata arheološkim stručnjacima. To su na primjer:

Grad u Vrpolju kod Posušja. Na glavici brda Slobodnik podignuta je bila četvrtasta građevina, veličine u temeljima oko 20 x 25 m, a na vrhu oko 13 x 6,5 m. Sami ovi brojevi svjedoče da je objekat bio stepenasto zidan. Na jednoj strani ove građevine je ostavljena polukružna apsida, možda za posebne kultne svrhe. Temeljni dio objekta je bio solidnije građen u suhozidnoj tehnici, a visina čitave građevine iznosila je oko 4 m. Među urušnim dijelovima je među kamenjem nađeno nešto fragmenata praistorijske keramike. Bilo kakvo detaljnije istraživanje ovog stepenastog žrtveništa nije obavljeno.

Orlac kod Mostara je vrlo zanimljivo svetište-žrtvenište na jednoj od kraških kosa sjeverno od Mostara. Ova kosa se strmo spušta do zaseoka Orlac i na njoj su odozdo prema gore poredani slijedeći objekti: donja gomila (veliki tumul), srednja gomila (svetište), gornja gomila (gradina sa nasipima) i na samom vrhu jedna utvrđena osmatračnica, odnosno mala utvrda. Ovdje je u pitanju "srednja gomila". U malom izbrešku dosta komplikovanih građevinskih zahvata formirano je ovo svetište. Njegove sastavne dijelove čine nevelik plato i šest pojaseva okrenutih prema jugu, odnosno prema koritu Neretve. Na strmini kose izgradnja platoa je zahtijevala prilično veliku dozu građevinske vještine. Čitav prostor platoa je bio učvršćen poprečnim "potpornim zidovima", izvedenim upotrebom većih komada neobrađenog kamena. Između ovih "rebara" nasuta je kamena osipina, a sondažna istraživanja su pokazala da je između gornjih potpornih rebara osipi-

na dosezala do dubine od 20-30 m, dok je između onih na drugoj strani dopirala do dubine od 2,50 m. Tako je savladana strmina. Pojasevi ispod platoa su izgrađeni uglavnom od ploča i većih komada kamena, izgledaju kao sjedišta oko platoa, okrenuta napolje. Donji pojas ima izrazito potpornu ulogu, a slijedeći sa donje strane u krugu opasuje čitavo svetište. Ostali se završavaju sa strane. Izgleda da je bitan kružni pojas, pa se može donekle govoriti o kružnom svetištu, vjerovatno izgrađenom za poseban Sunčev kult. Naročito su značajni nalazi nekih keramičkih fragmenata na gradini iznad svetišta koji ukazuju na srednje bronzano doba (između 1500–1200. god. st. e.) te bi ovo izuzetno svetište pripadalo nekom predilirskom ili protoilirskom periodu. Pošto na svetištu nisu otkriveni nikakvi pokretni nalazi, izgleda da su ovdje vršeni samo određeni molitveni rituali. (Sl. 22)

Zidana gomila u Studencima kod Ljubuškog. Ovaj kulni objekat je podignut na blago uzdignutoj kosi iznad sela Donji Studenci. Velikih je dimenzija: 4-5 m dužine i 10 m širine. Današnja visina ovog žrtveništa iznosi 1,5-2,5 m, iako je ranije morala biti nešto veća, jer je dosta materijala urušeno. Sa tri strane objekat je ozidan suhozidom od krupnog kamena, dok je četvrta strana obrađena sa nešto manje pažnje. Unutarnji dio objekta je ispunjen sitnijim kamenjem. Na jednoj od dužih strana i na Zidanoj gomili je ostavljena polukružna apsisda (4 x 0,90 m). Postoji tradicija da su do žrtveništa i na njegovu platformu vodile kamene stepenice sa jedne od užih strana, ali je kamenje, od kojeg je stepenište bilo izgrađeno, odneseno u selo Studence. Ni ovaj kulni objekat nije dosada sistematski istraživan.

S područja istočne Hercegovine prvenstveno upada u oči Velika gomila iznad sela Trusina, na putu od Berkovića prema Nevesinju. Svojom veličinom i pozicijom mogla bi vjerovatno indicirati kulni objekat. Podnožje je sa jedne strane ozidano krupnim suhozidom, a u blizini izvire jak izvor planinske vode. Objekat nije sistematski istraživan. Po tradiciji u selu Trusini, u ovoj gomili je zatrpana crkva.

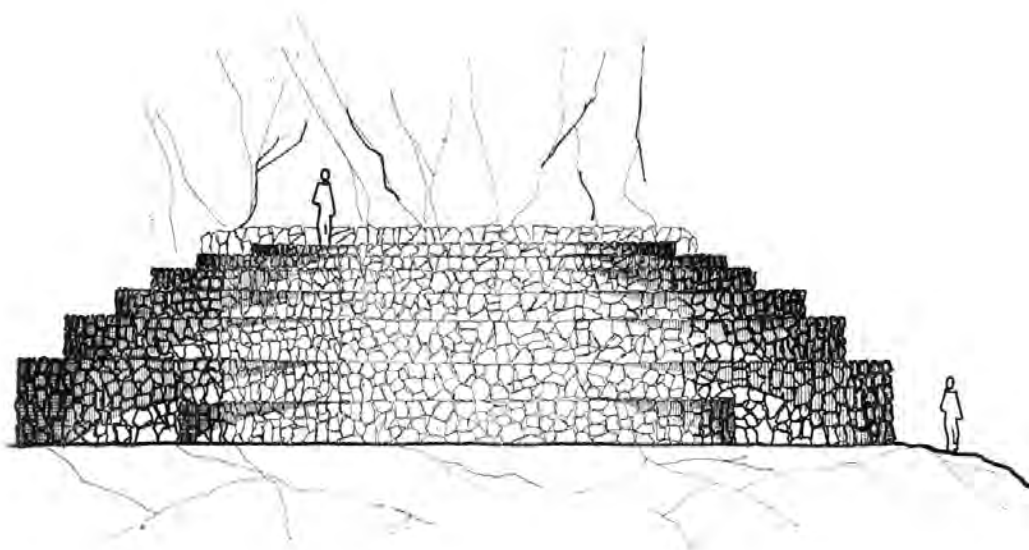
Kod navedenih kamenih postrojenja-žrtveništa u Hercegovini vrijedno je izdvojiti nekoliko karakteristika:

- a) građena su od lomljenog, neobrađenog kamena, s tim što je kod nekih bazni dio ili čitav vanjski plašt sagan od krupnih komada pa ponekad izgleda kao megalitska gradnja; unutrašnjost je popunjavana sitnijim kamenom;
- b) gornji plato je poravnat, vjerovatno je u prvobitnom stanju bio i popločan kamenim pločama;

- c) na dva žrtveništa je ugrađena apsisda koja je mogla služiti u posebne kulne svrhe;
- d) svakako je najinteresantnija pojava stepenaste gradnje objekata na Gradu kod Vrpolja i na Orlacu kod Mostara. Već je Petar Oreč u vezi sa ovakvom gradnjom žrtveništa u Hercegovini napomenuo da je stepenasta gradnja spomenika poznata na svim kontinentima. Naravno, mislio je na velike hramove i žrtvenike u Mesopotamiji, Meksiku, Prednjoj Aziji, pa i na piramide u Egiptu. U Hercegovini potpuno nedostaje monumentalnost spomenutih građevina, ali je, u suštini, upotrebljen isti princip, rekli bismo u nekoj "barbariziranoj" verziji. Svrha je ista: odavanje počasti određenim božanstvima na razne načine – žrtvama, libacijama, molitvama ili na neki drugi način. Po tim osobinama i žrtveništa u Hercegovini su samo dio jednog prastarog, daleko raširenog religioznog "činodejstvovanja" – vjerovatno heliolatrijskog.

Na čitavom području južnoslavenskih zemalja najpoznatiji i najuočljiviji arheološki objekti su prastorijske gradine: utvrđena naselja ili samo utvrde, podignute na pogodnim brežuljcima, opasane pretežno kamenim nasipom ili debelim suhozidom, odnosno kombinacijom ova dva vida utvrđivanja. Svaka veća regija broji na desetine, pa i stotine ovakvih lokaliteta. Ti objekti su služili rodovima i bratstvima pojedinih plemenskih zajednica, kako za sigurnost stanovanja, tako i za zbjegove u slučaju međuplemenskih sukoba. Gradine su odigrale određenu ulogu i u odbrani zemlje od stranih zavojevača, Rimljana, na primjer.

U ovom momentu gradine u cjelini, njihov obim, raspored, veličina i drugo nisu u središtu naše pažnje. Od interesa je, zapravo, samo jedan detalj. Na velikom broju gradina ističe se jedno kupasto uzvišenje, u arheološkoj terminologiji obično nazvano limitni tumulus. Ponekad je u tu svrhu korištena prirodna kupa dopunjena nasutom zemljom i kamenom, a u drugim slučajevima je načinjena umjetno od sitnijeg i krupnijeg kamena ili od same zemlje. Naziva se limitni tumulus zbog toga što se ovaj istaknuti čuvik obično nalazi na rubu nasipa ili je ukomponovan u sam odbrambeni sistem. Ranije je apsolutno preovladavalo mišljenje da su limitni tumuli služili u odbrambene svrhe, da su bili neka vrsta osmatračnica, osiguravali prolaz kroz nasip i tome slično. U novije vrijeme ovakvo mišljenje je dovedeno u pitanje, jer na znatnom broju utvrđenih gradina limitni tumuli leže na mjestu na kojem ne mogu imati nikakvu odbrambenu ulogu – nad nepristupačnom provalijom, u nasipu odakle je, i inače, odličan

Slika 22. Grafička rekonstrukcija praistorijskog svetišta, Orlac kod Mostara

vidik na okolinu, u sredini gradine. Vjerovatno je takva kamena kupa kod prolaza u nasipu ponekad igrala ulogu kasnijih kula uz glavna vrata, ponegdje je mogla biti i posmatračnica, ali je uopćavanje takve uloge danas neprihvatljivo. Na mnogim limitnim tumulima je još uvijek zatečena manja ili veća količina keramičkih fragmenata, u nekim su otkriveni ljudski grobovi (doduše, redovno bez priloga, hronološki neopredijeljeni). Zato postaje sve izvjesnije da su limitni tumuli imali u pretežnom broju slučajeva ulogu žrtveništa domaćim božanstvima, slično kao i zaspe, a katkad je to mogla biti i nadgrobna gomila.

Tipičan primjer za ovo drugačije tumačenje je Mandina gradina kod Mandinog sela u Duvanjskom polju. Leži na manjem uzvišenju u samom polju, okružena sa svih strana ravnom površinom. Očekivalo bi se da je ona, baš zbog takvog položaja, bila veoma jako utvrđena, no Mandina gradina nije uopće bila utvrđena. Na sjevernoj strani se ispod stjenovitog ruba spuštala strma padina, na južnoj strani se uzvišenje blago sjedinjavalo sa ravnom okolinom i jedino je na istočnoj strani gradine bio podignut veliki tumul. Prečnik u bazi mu je iznosio oko 30 m, a visina dopirala u sredini do 5 m. Sondažnim ispitivanjem je ustanovljeno da je ovaj objekat podignut na prirodnoj kupi visine oko 2,5 m i da je sukcesivno nasipavan do navedene visine. Pri tome evo nekoliko detalja. Na samom dnu je bio nasut sloj sitnog kamena, u kojem je naročito zapaženo

mnogo izgoretine i većeg kamenja opaljenog vatrom. Taj sloj je pokriven zemljom i pijeskom, a onda slijedi više slojeva sa brojnim fragmentima većih glinenih posuda. Negdje oko 0,70 m ispod površine otkriveno je u sondi neko ognjišno postrojenje načinjeno od pečene zemlje, s brojnim fragmentima velikih posuda. Ovi detalji, ne baš primjereni za ovu vrstu teksta, navedeni su samo zbog toga što sasvim evidentno pokazuju da je tzv. limitni tumul na Mandinoj gradini postepeno podizan, pri čemu su vrlo indikativne brojne izgoretine i fragmenti glinenih posuda. Više je nego očito da su na ovom tumulu prinošene žrtve na vatri i brojne libacije. Tome je služilo i spomenuto ognjišno postrojenje, odnosno pravo žrtvenište. Kulturni karakter Mandine gradine potvrđuje i pravo mnoštvo keramičkih fragmenata na strmoj sjevernoj strani, koja je isključivala bilo kakvu mogućnost stanovanja. Očito je da su glinene posude razbijane na kamenitoj litici i pobacane niz strminu, bile su to vjerovatno libacije. Prema tipološkim analizama, Mandina gradina, odnosno žrtvenište na Mandinoj gradini, moglo je biti u funkciji negdje od početka I vijeka st. e. do rimske okupacije ovih krajeva. Nema sumnje da je u tom vremenu nastao čvrst i jedinstven odbrambeni sistem na poljima jugozapadne Bosne i da je brdo Lib nedaleko od Mandine gradine bio, ustvari, predrimski Delminium, koji je sve gradine na ovim poljima povezivao u jedinstven odbrambeni sistem. Žrtvenište na Mandinoj gradini je

moralo biti i svetište stanovnika Delminija na Libu, jer tu nema nikakvog tumula, a vjerovatno i svih okolnih gradinskih i podgradinskih naselja.

Rimljani su izvršili snažan napad na Delmate u Glamočkom, Livanjskom i Duvanjskom polju 156. god. st. e. Vojne jedinice pod vođstvom konzula G. M. Figula su te godine u prvom pohodu pretrpile potpuni poraz, vjerovatno zbog toga što su išle preko samih polja i bile izložene unakrsnim napadima sa okolnih gradina. Međutim, već u drugom pohodu te godine Fibulove jedinice su prodrle do Delminija, dakle, do Liba, ali ga nisu konačno osvojile. Slijedeće, 155. godine rimska vojska pod vođstvom konzula P. C. Scipiona je zauzela Delminij i definitivno spalila velika podgradinska naselja ispod te gradine.

Pretpostavlja se da su sada rimske jedinice išle preko visoravni iznad rubova Duvanjskog polja i redom zauzimale tamošnje gradine. Gotovo je sigurno da je žrtveništa-svetilište na Mandinoj gradini završilo svoju dugogodišnju ulogu baš u tim pohodima. Sličnu funkciju je vjerovatno imala i Gradina kod sela Crvenice, na južnom rubu Duvanjskog polja. Radi se o vrlo istaknutom brežuljku koji dominira nad dolinom riječice Studene i nad prodolinom između Rakitnog i Duvanjskog polja. Gradina nije utvrđena nikakvim nasipom, samo se na istočnoj strani, iznad strme padine, diže veliki tumul izgrađen od krupnijeg kamena. Na površini tumula i oko njega prisutna je veća količina keramičkih fragmenata i spaljenih životinjskih kostiju, što nedvosmisleno svjedoči o kulturnoj funkciji ovog objekta. Ispod gradine i na suprotnoj strani doline Studene konstatovana su praiatorijska naselja na ravnoj površini. Okolni teren je, dakle, bio dobro naseljen, život ovih stanovnika je štitio sam Delminij i oni su na gradini kod Crvenice imali svoje žrtveništa-svetilišta. U oblasti jugozapadne Bosne treba još spomenuti Renića gradinu na južnom rubu Buškog blata. Ova gradina je ležala tek oko 35 m iznad površine Blata i bila je utvrđena dužim kamenim nasipom i drvenim palisadama na nekim stranama. U sredini donje, šire terase izdizala se prilično velika kamena gromada, dok je u polukrugu oko nje bio postavljen red krupnog kamena, očito namjerno, ljudskom rukom poredanog. Na sjevernoj strani gradine, u skoro okomitoj živoj stijeni, ističe se dosta dubok i širok pripećak. Na osnovu takvih zapažanja odmah je zabilježeno da se na Renića gradini vjerovatno mora računati sa dva kulturna mjesta: kamenim postrojenjem na terasi i polupećinskim ugođajem ispod gradine. Takva kombinacija bi se mogla protumačiti na različite načine, nama izgleda dosta vjerovatno da je kameno postrojenje bilo posvećeno

solarnom kultu, a pećina kultu nekog drugog božanstva (možda Silvanu!).

Veoma je indikativna u ovom pogledu Gradina na Ošanićima kod Stoca, bivši centar ilirskog plemena Daorsa na donjoj Neretvi, poznat, inače, danas kao Daorson. Smještena na kamenoj kosi iznad Vidovog polja i doline Radimlje, gradina upada u oči svojim moćnim megalitskim zidinama, kao i razuđenošću građevina unutar i izvan tih odbrambenih zidina. Na unutarnjoj strani Daorsona, površine oko 7000 km², nalazila se lijepo ozidana cisterna i pored nje centralni objekt, tzv. Velika gomila. Baza Velike gomile mjeri oko 40 m u prečniku, dok je prvobitnu visinu danas teško odrediti (svakako barem 5 m). Zanimljiva je istorija istraživanja ovog objekta. Prilikom obilaska Ošanića Vaclav Radimsky je 1890. god. na gornjoj površini gomile naišao na suhozidne temelje neke kružne zgrade, promjera oko 11 m i debljine zida oko 2 m. Samo godinu dana kasnije ing. Komadina je na tom mjestu zatekao hrpu kamena pomiješanog sa fragmentima keramike i navodno – razlupanog crijepa.

Prvi istraživači su Veliku gomilu, valjda zbog te građevine na gornjem platou, nazvali tolosom (tolos je u Grčkoj okrugla građevina u kojoj su prinošene žrtve, neka vrsta hramovne građevine). U okviru dugogodišnjih istraživanja gradine na Ošanićima Zdravko Marić je izvršio i prvo sistematsko, ali ipak djelimično iskopavanje Velike gomile. U samom temelju je nađeno dosta arheološkog materijala, veći broj fragmenata rukom rađene domaće keramike, preko stotinu bronzanih dugmadi, željezno koplje i slično. Cijela gomila je načinjena od većeg neobrađenog kamena pomiješanog sa sitnijim komadima kamena. Sa istočne strane gomilu je učvršćivao dobro slagan suhozid. Zdravko Marić je na gornjoj površini zatekao nešto fragmenata amfora i crijepa, ono veće kamenje od gornje građevine je potpuno nestalo. Na strmini ispod Velike gomile bio je dobro sačuvan nevelik, polukružni plato, postavljen ispred male pećine, u okomitoj stijeni. Podnica platoa je bila prekrivena većim fragmentima amfora povezanih malterom, a na njoj su sačuvani i donji dijelovi od dva zida. U sredini podnice je ostalo četvrtasto udubljenje. Kako je pronašao i komad neke velike statue, Zdravko Marić smatra da je u spomenutom udubljenju stajala statua nekog božanstva i da je na platou bio podignut mali hram koji je bio u funkciji 150–50. god. st. e.

Velika gomila na Ošanićima je neosporno najimpozantniji primjerak tzv. limitnih tumula. Ona je na ovom mjestu stajala najmanje od 5. vijeka st. e. Postepeno je dorađivana i kada su Daorsi potpuno potpali

pod uticaj helenističke kulture, na zaravnjenom platou su, po uzoru na južne susjede, izgradili i građevinu tipa tolosa (šteta što su "istraživači blaga" uništili objekat, a kasnije je pobacan i građevinski materijal). Po svemu izgleda da je na gradini na Ošanićima, kao i na drugim gradinama, od davnina stajao ovakav ili onakav tumul, jer neki nalazi keramike pripadaju čak bronzanom dobu. Mogla je to biti obična, manja gradina, da bi negdje u četvrtom vijeku počela dobivati megalitske zidine i pretvarati se u moćno središte plemenske zajednice Daorsa. Istovremeno je nastajao i kasniji oblik Velike gomile. Kao i u Renićima, pećina na padini je morala biti svetište nekog drugog božanstva. U helenističkom vremenu je plato pred pećinom posebno uređen, podignuta je također mala građevina i u njenom središtu postavljen kip božanstva.

Sasvim je moguća pretpostavka da je Velika gomila imala funkciju žrtveništa božanskom Suncu, a da je pećinsko svetište bilo posvećeno nekom drugom božanstvu. S obzirom na kasnija saznanja, mogao bi to opet biti Silvan, napopularnije ilirsko božanstvo.

Ako bi se prihvatila ovakva pretpostavka, tada i većina limitnih tumula odgovara istoj ulozi: bila su to,

po svoj prilici, žrtveništa božanskom Suncu (izraz heliolatrije!) ili kombinovana žrtveništa Suncu, Silvanu, Thani i slično. Kameni spomenici iz rimskog vremena daju na prostoru sjeverozapadne Bosne prednost Silvanu, Dijani i nimfama. No, postaje pitanje šta je u predrimsko doba Silvan predstavljao kod Ilira. Da li samo šumsko i poljsko božanstvo? U svakom slučaju ostaje dilema da li se limitni tumuli mogu kao žrtveništa pripisati samo jednom božanstvu. Prije će biti da su oni bili kombinovana žrtveništa, uključujući svakako i sve ono što je povezano sa heliolatrijskim kultom.

Kao što se vidi, postoji više vrsta otvorenih žrtveništa ili svetilišta: zemljane zaspe, kamenita – stepenasta ili drugačije građena – žrtveništa i svetilišta, pa limitni tumuli. Ovi posljednji su daleko najrašireniji na tlu južnoslavenskih zemalja. Na osnovu izvjesnih pokazatelja može se reći da su takvi kulturni objekti, ove ili one vrste, bili podizani i korišteni kroz čitavo bronzano i željezno doba, dakle, u periodu drugog i prvog milenija st. e. sve do rimske okupacije. Izraziti su na ilirskim teritorijama. Većina je mogla služiti kultu svemoćnog Sunca, možda i Silvanu, zaštitniku polja i stoke, a možda i nekim drugim božanstvima.

IV. MAGNA MATER (KULT VELIKE MAJKE)

Jednu od najvećih misterija u prirodi predstavljao je za čovjeka odvajkada, prvenstveno za onoga u ranijim praistorijskim periodima, fenomen rađanja i fenomen obnavljanja prirode. Nailazak zelenila, mladog rastinja, cvijeća on nije mogao zamisliti bez učešća nekih natprirodnih sila. Isti je slučaj i sa porodom životinjske mladunčadi pa i rađanjem djece kod njegovih sa-plemenika.

Nosilac ljudske reprodukcije je žena. Od nje zavisi priliv novih generacija čovječijih jedinki, bolje rečeno, reprodukcije onoga što je daleko najvrijednije za ljudski rod. Ona "stvara život i održava njegovo vječno trajanje" (Branko Gavela). Zbog toga je sasvim blisko pameti da je praistorijski čovjek personificirao zamišljeno natprirodno biće u ženskom obliku. Tako je, ustvari, i nastao prvobitni, pa onda dugotrajni kult Velike Majke, Majke Roditeljice, kasnije nazvane Ge Mater – Magna Mater.

Ovakva personifikacija počela je još u paleolitskom dobu. Jer, dosada je na području starog svijeta, pretežno na tlu Evrope, pronađeno preko šezdeset ženskih figura, izrađenih od životinjske kosti, kamena ili gline, a pripadaju vremenu 30.000–10.000 godina st. e. Najčuvenije su figure Venera iz Willendorf-a u Donjoj Austriji, figure iz Laussel-a u Dordonji, Lespigue-a u Gornjoj Garoni i ona iz Donjih Vjestonica u Moravskoj. Nema gotovo nikakve sumnje da se u tim plastičnim izadevinama susrećemo sa najstarijim predstavama Velike Majke Roditeljice. Kod najvećeg broja ovih figura nisu uopće prikazani detalji lica, što jasno svjedoči da paleolitski umjetnici nisu ove svoje tvorevine poistovjećivali sa realnim ženskim likovima. To su neidentificirane, daleke sile sa ženskim osobinama. Davali su im samo neke karakteristike koje simbolizuju plodnost. I to nije slučajno. Tadanji umjetnik je bio sposoban do dočara realno lice. O tome npr. svjedoči jedna ženska glava iz Brassempouy-a u Francuskoj, na

kojoj su ne samo modelirani detalji lica nego i sam antropološki tip. To bi bilo čisto umjetničko djelo, a sve ostale su namijenjene prastarom kultu Velike majke.

Višekratno je postavljeno pitanje kako može na jednom tipično lovačkom stadiju razvitka čovječanstva, u kojem je sve okrenuto prema životinjskom svijetu, fungirati neko žensko božanstvo u čovječijem liku? Povezanost paleolitskog čovjeka sa lovnim životinjama, pa i u odgovarajućim kulturnim obredima, rječito posvjedočuju pećinski crteži u raznim krajevima starog svijeta. Tamo životinjski likovi igraju primarnu ulogu. No u isto vrijeme ženske figure iz paleolitskih nalazišta učvršćuju saznanje da je tadanji čovjek potpuno sagledao ulogu žene-roditeljice u društvu i da je u spomenutim plastičnim figurama personificirano božanstvo ili viša sila koja štiti samo rađanje. Uostalom, žena je tada zauzimala i dominantnu ulogu u malim društvenim zajednicama. Poslije zastoja u mezolitskom dobu (10.000–6.000 god. st. e.) kult Velike Majke se obnavlja punom snagom u neolitskom dobu, poglavito u vremenu 6.000–4.000 god. st. e. Posljedica je to prelaska na ratarsko-stočarsku ekonomiju, do koje su ljudi došli dugotrajnim iskustvom: sakupljanjem i sijanjem sjemenja i pripitomljavanjem životinja. Sakupljanjem sjemenja bavile su se žene, one su u ovom periodu uspostavile i matrijarhat u punom smislu tog pojma. Zauzele su ono mjesto koje im po prirodi stvari i pripada.

Stručnjaci su uglavnom saglasni da je bilo više središta u kojima se nezavisno pojavila zemljoradnja. Među njima se ističu: Srednji Istok, naročito neki obronci u Jordanu (pšenica, koza, pas), jugoistočna Azija (batata sa jestivim korijenjem i riža) i srednja Amerika (kukuruz). Jedna od izuzetno pogodnih zona za ratarsku ekonomiju je, bez sumnje, Podunavlje, ali se ono obično ne ubraja među primarne centre za nastanak agrikulturne djelatnosti. Daje joj se sekundarna

uloga; ova zona je, navodno, samo preuzimala tu djelatnost sa Srednjeg i Bliskog Istoka. Koliko je to opravdano, još uvijek je dosta teško reći, iako neki nalazi na Lepenskom Viru navode na misao da je i Podunavlje moralo odigrati značajnu, pa i primarnu, ulogu u čitavom tom procesu. Nalazi na ovom izuzetnom prai-storijskom lokalitetu ne govore nikako u prilog tezi o seljenju novih grupa, nosilaca agrikulture ekonomije sa Istoka prema Podunavlju i srednjoj Evropi. Ne idu, dakle, u prilog tezi o smjeni cjelokupnog stanovništva. U Lepenskom Viru je posvjedočen kontinuitet stare i nove populacije. I takva situacija bi upravo odgovarala mišljenju vrsnog austrijskog arheologa Richarda Pittionia, koji smatra da korjenite promjene u neolitskom dobu ne znače nikako i promjenu stanovništva, nego je do toga došlo u vezi sa potrebama ljudi, odnosno sa njihovim aktivnim i trajnim "Facere" – raditi, pronalaziti.

Samo zemljište ili zemlja u neolitu postaje stvarni izvor života i kao takva sve više zaokuplja maštu ondašnjeg stanovništva. Uz nju se vezuju pojmovi plodnosti i rađanja pa je u likovnoj interpretaciji dobila lik žene. Zemlja predstavlja opći život, kao što to žena znači za čovjeka-pojedinca (Branko Gavella). Eho takvih shvaćanja se lijepo odražava u kasnijoj grčkoj mitologiji, u kojoj je Velika Majka dobila i ime Meter Ge (Majka Zemlja), a rimski pisac Tit Livije doslovno kaže da je zemlja "communis mater omnium mortalium" (zajednička majka svih smrtnika). Inače, kult Velike Majke i odgovarajuće alternacije su, takorekuć, opća pojava u svijetu – od Perua i Meksika do indoevropskih naroda.

U postneolitskom dobu, sa pojavom i dominacijom grupa koje su njegovale nomadsko stočarstvo, postepeno se gasi i kult Velike Majke u mnogim evropskim oblastima, da bi ustupio mjesto novim oblicima religioznih shvaćanja. Pa ipak, taj kult je preživio navedene promjene i dobio svoje mjesto u likovima i imenima boginje Ištar, Astarta, Lelvaniš, Rea-Kibeles, Ge, Demetra, Proserpina i slično. Sve te boginje su zauzimale počasno mjesto u panteonu Prednjeg i Bliskog Istoka, helenskog i rimskog svijeta. Rezultat je to svakako duge religiozne tradicije, ali je nesporno da je samo u neolitskom dobu kult Velike Majke Roditeljice igrao zaista primarnu ulogu u duhovnom životu tadašnjih mirnih ratara i stočara.

Kada je riječ o neolitskom dobu u južnoslavenskim zemljama, dugogodišnjim istraživanjima odgovarajućih lokaliteta se pokazalo da na ovom području postoji nekoliko neolitskih kulturnih zona: zapadnobalkanska, centralnobalkanska, sjeverna ili panonska i prelazna zona. Pošto su glinene figure najvažniji pokazatelj

rasprostranjenosti i intenziteta kulta Velike Majke, treba odmah reći da je taj kult bio najmasovniji u centralnoj balkanskoj zoni, naročito u moravsko-var-darskoj oblasti i srednjem Podunavlju, u prelaznoj zoni je nešto slabije zastupljen, dok kraški predjeli Balkana daleko zaostaju u tom pogledu. U ovoj posljednjoj zoni zemljoradnička djelatnost, zbog posebnih geografskih uslova, nije mogla da se razvije u punom smislu i zato je razumljiv nedostatak figura koje reprezentuju kult Velike Majke. Evidentna je, dakle, međuzavisnost agrarne proizvodnje – kult Meter Ge. S druge strane, mnogobrojne neolitske glinene figure su nađene u pojedinim dijelovima Grčke i Egejskih ostrva (naročito u Tesaliji i sjevernoj Grčkoj), pa na teritoriju Rumunije i Bugarske, u Anadoliji. Na taj način se dobiva jedna velika zona obilježena u neolitu obiljem ženskih figura, koja se proteže od prednjeg i Bliskog Istoka do centralne Bosne na Balkanu. Zanimljivo je da se sjeverozapadni dijelovi Panonije i srednja Evropa razlikuju od te velike zone i da im nedostaju brojniji nalazi glinene plastike u neolitskom dobu. Možda je to samo znak nižeg stepena duhovnog razvoja, iako se to ne bi moglo reći za sferu materijalne kulture.

Dominira mišljenje stručnjaka da osnovni pokazatelj o kultu Velike Majke u neolitskom dobu predstavljaju glinene figure sa ženskim osobinama. To se posebno odnosi na vinčansku neolitsku grupu, koja je široko rasprostranjena na balkanskom i nekim bližim susjednim područjima i koja zaista obiluje plastičnim izradevinama od gline. Ima u tom pogledu i nekih rezervi. Tako je Miloje Vasić, dugogodišnji istraživač eponimne Vinče, vidio na figurama nađenim u ovom naselju predstave određenih vrsta odbrambenog oružja, kao što su oklop, šljem, dokoljenice. S obzirom na takva zapažanja on doslovno i kaže: "Utvrdivši postojanje predstava šljema i oklopa na vinčanskim terakotama, mi riskujemo da ogromnu većinu tih terakota, ako ne sve, smatramo za muške figure, pošto se na njima većinom nalaze predstave šljema i oklopa". Ovo ekstremno stanovište, inače izuzetno zaslužnog istraživača Vinče, ostalo je potpuno usamljeno, a vezano je za opredjeljenje Miloja Vasića da je Vinča jonska kolonija iz VII vijeka st. e. Određene rezerve iskazao je i Dragoslav Srejojić. On upozorava da su neolitske figurine u Srbiji i Makedoniji uglavnom nalažene u izrazito neritualnom kontekstu, zajedno sa objektima profane namjene. Pošto te figurine pokazuju izraziti impersonalizam, one bi se mogle povezati samo sa popularnom religioznošću i primitivnim ritualima. No ipak, i Dragoslav Srejojić ne negira u potpunosti kult Velike Majke, jer, kaže da se u mlađem neolitu "prvi

put počinje jasnije da utvrđuje jedna opšta ideja – pojam i slika Velike Majke Bogova – ali je ona ovdje još u procesu svog formiranja i ne egzistira kao definitivna forma”. Milutin Garašanin stoji na stanovištu da ove terakote moraju imati dublje korijene u vjerovanjima i duhovnom životu neolitskog čovjeka, ali one su mogle služiti i u nizu raznih obreda “vezanih svakako prvenstveno za plodnost i potrebe održavanja života”. Takvom opredjeljenju doprinose često odbačene i oštećene figurine, koje su ispunile svoju funkciju u obredima. Da navedemo i neke ocjene Drage Garašanina. Za nju osnovnu odliku kulta u neolitskom dobu na tlu Srbije i velikog dijela Balkana odražavaju idoli, mahom terakote, koje uglavnom predstavljaju ženske figure. One simboliziraju Majku-Zemlju, Majku Predaka, održanje plodnosti i po pravilu su stilizovane. Namjena im je mogla biti mnogostruka, na primjer prikazivanje lika čovjeka-adoranta u obavljanju vjerskog obreda.

Iako se neke od navedenih rezervi baziraju na pojedinačnim karakteristikama vinčanskih terakota, ipak je najbliže pravom rješenju ona teza koja ove figurine dovodi u neposrednu vezu sa kultom Velike Majke, uz jednu napomenu. Mnoge terakote sa susjednih područja – iz Grčke i Rumunije na primjer – su daleko više obilježene ženskim osobinama. Na njima je veoma naglašena steatopigija i steatomerija (isticanje grudi i pozadinskih dijelova), dok je to na vinčanskim figurinama istaknuto na donekle diskretan način. Pa i oblikovanje glave i lica na vinčanskim terakotama je karakteristično uglavnom za ovu neolitsku kulturu. Zbog toga i izgleda da je duhovni život, kult i religija pripadnika vinčanske kulture bio najraznovrsniji i da su magijski obredi kod njih bili, zaista, obilno zastupljeni.

U okviru ovog i ovakvog teksta nije moguće, a ni oportuno, iznošenje podataka o svim nalazima ili detaljima koji se odnose na fenomen neolitskih terakota. Izdvojićemo najprikladnije nalaze za prikazivanje određenih manifestacija ove vrste kulta i religije neolitskog čovjeka na tlu južnoslavenskih zemalja.

IV. 1. O centralnom Balkanu

U tu regiju spadaju Srbija, Makedonija, Kosovo i Metohija, sa moravsko-varždarskim slivom kao glavnom okosnicom regiona. U neolitskom dobu ovoj regiji se, barem kada je riječ o neolitskim statuetama, prislanja ju i dijelovi jugoistočnog Podunavlja, odnosno jugoistočne Panonije. Izrada statueta u ozbiljnijoj formi počinje u srednjem neolitskom dobu.

Stručna literatura se najviše zadržava na starčevačkoj kulturi, nazvanoj tako po eponimnom nalazištu Starčevo na Dunavu kod Pančeva. Ta kulturna grupa pripada neolitskom dobu i raširena je pretežno u Vojvodini, Srbiji i Makedoniji. Njenu detaljnu obradu izvršila je Draga Arandelović-Garašanin. U plastičnoj umjetnosti su posebno karakteristične takozvane stubaste figure, sa urezanim linijama očiju i usta, bez nekih drugih prikaza ljudskog tijela, izuzev – ponekad – blago naglašenih grudi. Nema nikakve sumnje da se ovdje radi o izrazitoj težnji ka apstrakciji i uproštavanju. Pored Starčeva možda bi trebalo spomenuti odgovarajuće nalaze u Pavlovcu, Grivcu u Srbiji, Gladnicama na Kosovu te Monoštoru u Vojvodini, a slične stubaste figure su poznate iz Grčke i Bugarske. Dragoslav Srejšević smatra da starčevačke stubaste figure, ustvari, oponašaju drvene uzore i da su samo djelimično antropomorfizirane. U svakom slučaju, one su izraz zajedničke, ali potpuno neizdiferencirane predstave neke više sile, rekli bismo samo simbol te sile. Moguće je da se radi o simbolu plodnosti.

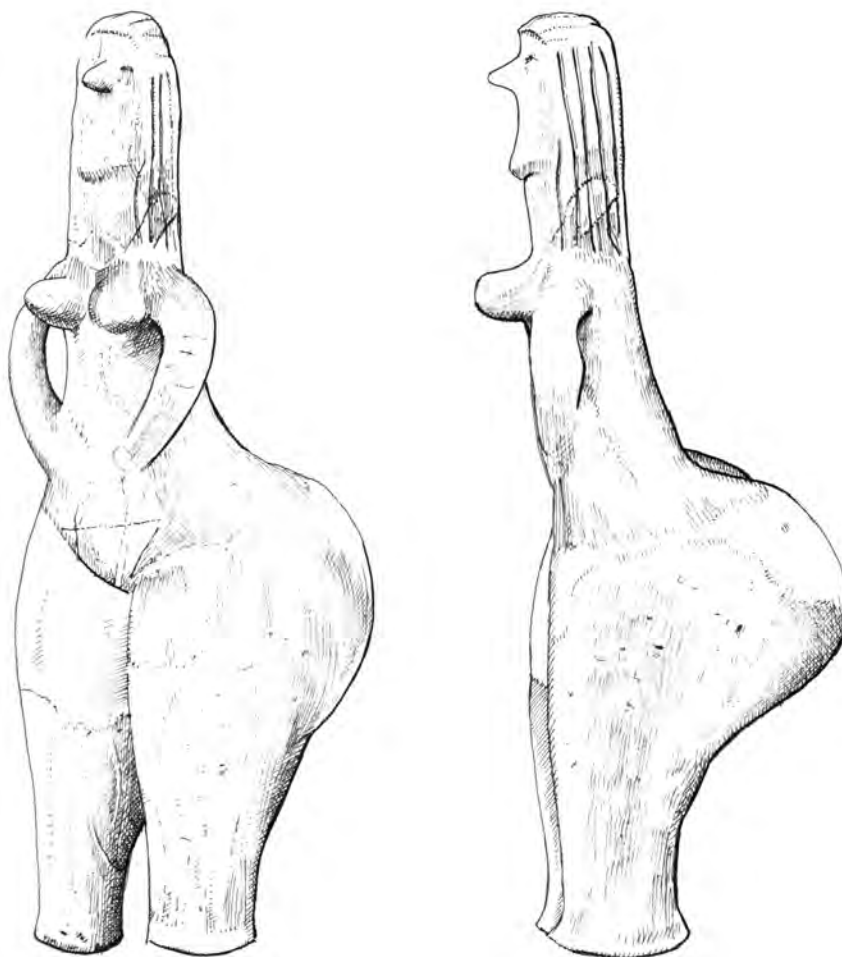
Zasebno mjesto u krilu starčevačke kulture pripada tzv. Crvenokosoj boginji, nađenoj na lokalitetu Donja Branjevina kod sela Deronja u Bačkoj. (Sl. 23)

Sve pojedinosti na ovoj statueti su sračunate na to da istaknu plodonosne karakteristike žene: veoma istaknute grudi, predimenzionirana zadnjica, položaj ruku na trbuhu. Na glavi su dobro naznačeni nos, brada i oči, zarezi na tjemenu i vratu prikazuju dugu kosu, spuštenu do leđa.

Pošto su ti zarezi ispunjeni crvenom inkrustacijom, Sergej Karmanski ju je i nazvao “Crvena boginja”. Sama figurina je nađena u slojevima u kojima se pojavljuju i stubaste figure, sa plastično naznačenim nosom i očima, kao i sa urezima kose na glavi. Prema nekim okolnostima nalaza – izgleda da je “Crvenokosa boginja” bila postavljena u posebnom svetištu i da je to kulturno mjesto bilo posvećeno, stvarno, Velikoj Majci Roditeljici.

Vjerovatno su i ovdašnje stubaste figurine služile istom kultu; preuzele su i neke stilske elemente od navedene boginje (prikaz kose!).

Nema gotovo nikakve sumnje da je kult Velike Majke u srednjem neolitskom dobu najbolje dokumentiran na tlu Makedonije. Pri tome u prvom planu mislimo na Skopsku kotlinu i na već poznata i čuvena neolitska nalazišta u Madžarima, Govrljevu i Zelenikovu. Višegodišnja istraživanja izvršena su na lokalitetu Madžari, na periferiji samog Skoplja, pa je tako, pored drugih nalaza, otkriveno i jedno kulturno mjesto ili svetište Velike Majke. Precizne podatke o svetištu

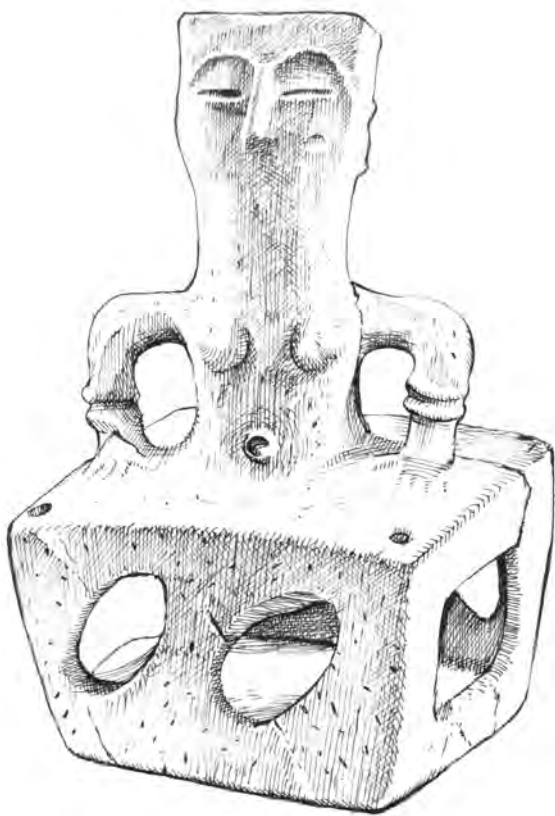
Slika 23. Statueta "crvenokose boginje", Donja Branjevina kod Deronja u Bačkoj

u Madžarima objavio je Voislav Sanev i oni daju sljedeću sliku:

Svetilište ima oblik četvrtaste građevine, veličine 9 x 9 m sa po deset stupova, nosača zidne i krovne konstrukcije na sjevernoj i istočnoj i devet na južnoj strani. Zapadna strana je bila otvorena. Zgrada je u unutrašnjosti sa pet debelih stupova, vjerovatno nosača sredine dvoslivnog krova, bila podijeljena na sjevernu i južnu polovinu. U sjevernoj polovini je tanji pregradni zid dijelio taj prostor na dva dijela iste veličine. Podjednako je zanimljiva i južna i sjeverna polovina. U središtu južne polovine, nešto bliže istočnoj strani, postavljen je deo stubac, o kojem je bila obješena krasno modelovana kompozicija Velike Majke. Uz zidove te prostorije su zatečene brojne glinene posude različitih oblika i često znatne veličine. U svakom dijelu sjeverne polovine su stajali žrtvenici. U prednjem dijelu je središnje mjesto zauzimao četvrtasti žrtvenik od gline (1 x 1 x 0,40 m), sa plitkim recipijentom i is-

pustom za oticanje tekućine. Oko žrtvenika je ležao veći broj keramičkih posuda, među kojima i bogato ukrašenih primjeraka. U stražnjem dijelu su bila smještena dva glinena žrtvenika: jedan četvrtast (1,30 x 1,50 x 0,40 m) sličan prethodnom, i drugi krušnog oblika, sa izdvojenom pločom na recipijentu u obliku žrvnja. Uz prvi je zatečeno desetak keramičkih sudova, među kojima i tri fino oblikovana askosa, pedeset šest pršljenaka od tkalačkog stana, nekoliko glinenih modela pšeničnih hljepčica, poneka kamena i kremenata alata. Čitava zgrada, unutrašnja podjela, namještaj i glineni predmeti su jedinstven primjerak hrama ili svetišta na balkanskom prostoru. Zbog toga smo i donijeli nešto detaljniji opis.

U čitavom tom ansamblu zasebno mjesto pripada plastičnoj kompoziciji sa likom Velike Majke. Načinjena je od gline. Kockasto postolje sprijeda ima dva elipsasto-kosa otvora, a sve druge strane su normalno otvorene. Iz tog postolja (modela kuće ili hrama)

Slika 24. Predstava Velike Majke boginje na postolju u obliku kuće, Madžari kod Skoplja

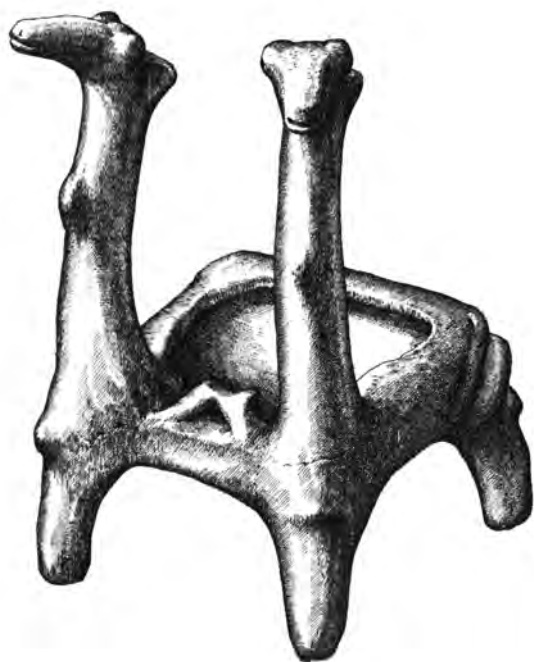
izranja skulptura boginje, čvrsto poduprte rukama o samo postolje. Cilindrično tijelo koje je spojeno sa postoljem prikazano je do pojasa, plastično su naznačene grudi i pupak, velika glava je pljosnata, a okarakterisana je urezanim očima i plastično izvedenim obrvama i nosom. Na ravnom tjemenu je ostavljen krupni otvor, dok zadnji dio glave prekriva neobična frizura. Postolje na sva četiri ugla ima probušene rupice i to je siguran pokazatelj da je kompozicija visila na samostalnom stupu u južnoj polovini zgrade (Sl. 24).

Voislav Sanev saopštava da je ovo svetište imalo javan karakter, da je bilo podignuto radi obavljanja religioznih obreda, posvećenih kultu plodnosti i njegovoj zaštitnici, a održavanih u vrijeme sjetve ili žetve, odnosno radi zaštite od suše ili bolesti. Ovaj autor nudi i svojevrstan redosljed rituala: prvo se vrši molitveno poklonjenje pred kipom Velike Majke u južnoj prostoriji, uz učešće "sveštenog" lica, zatim se vrši libacija na prvom žrtveniku i prilažu darovi uz druga dva žrtvenika, pri tome se vrši simbolično mljevenje žita, prilažu modeli hljeba i tkalački utezi, sve to u svrhu plodonosne zaštite Velike Majke. Autor pretpostavlja

i klanje ovaca ili koza, kao i gozbu i obredne igre na slobodnom prostoru pred otvorenim dijelom zgrade. Ovakav ili sličan ritual je moguć i vjerovatan. Ta rekonstrukcija Voislava Saneva je poslužila kao realna podloga za opis jednog događaja u neolitskim Madžarima, ispričan iza ovog poglavlja.

Koliko je kult Velike Majke na području Makedonije bio razvijen, nepobitno svjedoče i nalazi klasičnih izrađevina u velikim tumbama Pelagonije. Pod imenom tumbe se podrazumijevaju manja ili veća uzvišenja na pelagonskoj ravnici, nastala dugotrajnim životom i slaganjem kulturnih slojeva jednih preko drugih. Negdje su tome doprinijele i prirodne osobine zemljišta. Među velikim brojem takvih lokaliteta spomenimo tumbe u Porodinu, Velušini, Grguru, Dobromirima, Trnu, Karamanima. Najvažnija istraživanja su izvedena na tumbama u Porodinu i Velušini, pa je iz toga i nastao termin "kulturna grupa Velušina-Porodin" i ona danas uglavnom karakteriše autohtoni neolit na području Pelagonije (kulturno je vezana sa Egejskom Makedonijom i Tesalijom). Grupa Velušina-Porodin pripada pretežno srednjem neolitskom dobu, iako ima indicija da je njen život počeo krajem starijeg neolita. Ovdje je važno da je baš ova grupa obilovala raznim plastičnim izrađevinama, pretežno u slojevima srednjeg neolitskog doba. Skrenuli bismo pažnju na dvije vrste takvih tvorevina. Prvo su glinene figurine sa izrazito naglašenim, ili čak prenatlaženim, ženskim osobinama. Predio genitalnih organa je često pokriven jednom okruglom pločom, na koju se spuštaju šake obiju ruku. Steatopigija je ponekad potencirana van svake mjere, naglašene su i grudi. Dakle, prava Majka Roditeljica. I drugo, u Porodinu i Velušini su pronađeni originalni modeli kuća, sa različitim otvorima na okomitim stranama i na dvoslivnim krovovima. Na sredini krova se izdiže cilindričan dodatak u obliku dugačkog vrata i lice ljudske figure. Samo lice se doima kao maska, plastično su izvedeni nos, oči, obrve i uši (ponekad i pletenice kose na čelu), dok su usta obično urezana. Tjeme je zaravnjeno i u sredini je ostavljena rupa. Izlišna je dilema šta predstavljaju ti modeli. Pa, oni su svakako pandan kompoziciji sa likom Velike Majke u Madžarima i Govrljevu i njihova kulna namjena je izvan svake sumnje. Vjerovatno su postavljani i u pojedinim domovima da bi svojim magijskim djelovanjem zaštitili ukućane od nesreća i zlih demona.

Neki nalazi iz pelagonskih tumbi navode i na zaključak da je neolitsko stanovništvo Pelagonije imalo vrlo bogat i raznovrstan duhovni, odnosno religiozni život. U prvom planu je sigurno kult Velike Majke

Slika 25. *Glineni žrtvenik s glavama jelena, Porodin kod Bitolja*

Roditeljice, ali su vjerovatno praktikovani i drugi vidovi duhovnog života. Šta, naprimjer, znače žrtvenici na četiri noge, kod kojih se sa prednjih uglova uzdižu dugački vratovi sa jelenjim glavama? (Sl. 25) Jesu li ovi jeleni samo simboli-pratioci Velike Majke ili odražavaju svojevrsan solarni kult? S obzirom na toliko potenciran kult Velike Majke, vjerovatnije je da su i ti modeli usmjereni u istom pravcu. Još je teže odrediti funkciju nekim glinenim figurama – pravim nakazama. Jedna je snabdjevena tupim rogovima ili kikama na glavi, ima demonsko lice i ženske grudi, druga je sva u čvorovima i rupama i tako dalje. Jesu li to zli demoni? Čemu su služile takve figurine? Sve u svemu, neoliciani sa pelagonske ravnice su bili nadareni umjetnici, možda baš kao posljedica ovako razvijenih religioznih zasada.

Naprijed smo već naglasili da je osobito impozantan broj nalaza glinene plastike na lokalitetima vinčanske kulture, nazvane po čuvenom nalazištu u Vinči kod Beograda. Ova grupa je raširena u Pomoravlju, dijelu Podunavlja, Kosovu i Metohiji, Sjevernoj Bosni, dijelu Vojvodine i Rumunije (Jablanica kod Arandjelovca, Gradac kod Leskovca, Pločnik kod Prokuplja, Pavlovac, Crnokalačka bara u Pomoravlju, Medvednjak kod Smederevske Palanke, Stapari kod Užica, Valač na Kosmetu). Od samog početka dvadesetog vijeka Vinča je postala pojam neolitskog svijeta jugoistočne

Evrope i zato ćemo se zadržati na samom tom lokalitetu.

Neolitska Vinča leži na pogodnom dijelu dunavske obale. Uzgred spominjemo da mnogi stručnjaci, naročito u ranijem vremenu – a i sada – smatraju da je i vinčanska kultura rezultat prodora novog stanovništva sa Istoka, iz oblasti Bliskog i Srednjeg Istoka, koje je donijelo crnoglačanu keramiku i nove vidove duhovnog života. Danas je ovo stanovište također ozbiljno dovedeno u pitanje, jer je zapažen postepen prelaz iz starčevačke u vinčansku kulturu. Naravno, kulturni uticaj sa Istoka je značajno doprinio ovom preobražaju. No, to je posljedica lančanog prenosa, od grupe do grupe, pošto neolitska populacija nije negovala nomadski način života. Za to nije bilo ni potrebe.

Ovdje je važno istaknuti da je u samoj Vinči, u slojevima vinčanske kulture, sakupljeno na hiljade glinenih figurina, terakota. Prema izvještaju Miloja Vasića, samo u vrijeme istraživanja od 1929. do 1954. godine pronađeno je 1328 terakota, odnosno dijelova glinenih statueti. Vinčini majstori su stvorili svoj sopstveni stil, koji se dosljedno održava kroz sve faze. Radi se, dakle, o dosta konzervativnom stilu, iako su stručnjaci i plastične izrađevine u Vinči svrstali u periode prema nekim razlikama ili pojavama nekih novih varijanti. Pa ipak, sve to ne izlazi iz okvira karakteristika vinčanske plastike. Prvu tipološku analizu ove plastike izvršio je sam Miloje Vasić (stojeće, sjedeće, klečeće, ležeće i slično). Veoma detaljnu razradu vinčanske plastike je izvršio Josip Korošec, ali se čini da je podjela Milutina Garašanina najadekvatnija i najbolje odgovara hronološkom redosljedu (valjkaste i pljosnate, steatopigne i nesteatopigne, mješovite, kurotrofne i još neki tipovi). Važno je međutim istaknuti da većina ovih terakota odgovara ženskim likovima, što nijedan autor ne poriče.

Čini se da je jedna od bitnih karakteristika glinene plastike u Vinči oblikovanje glave, specijalno lica, sa istaknutim očima i nosom. Vrlo često ta lica imaju poligonalnu – trougaonu i petougaonu – formu i izgledaju kao da su aplicirana na glavu terakote. Gotovo svi poznavaoци vinčanske plastike naglašavaju da takav oblik lica podsjeća na maske i da je to jedna od specifičnosti vinčanske plastike. Razlike se javljaju u tumačenju te pojave. Tako, na primjer, Miloje Tasić smatra da su predstave maski na licu vezane uz preradu cinabarita, dobivenog iz rudarskih jame na Avali, dok Josip Korošec pretpostavlja da se radi samo o stilskoj osobini, bez ikakvog dubljeg značenja. S druge strane, Draga Garašanić se pita da li se u ovom slučaju može pomišljati na lik božanstva, odnosno na perso-

nifikaciju same božanske sile, ili na ljudsko biće (“sveštenika-vrača”) koje izlazi pred božanstvo pa se maskom štiti od njegove sile. Paralelu ova autorica nalazi u zlatnim maskama na licima pokojnika u grobovima iz Trebeništa u Makedoniji ili u Miken. Na lokalitetu u Pavlovcu maske na glavama nekih terakota imitiraju lik medvjeda ili ovna.

Vinča svakako nije usamljena u tom pogledu. Terakote sa lica u formi apliciranih maski su nađene u svim nalazištima vinčanske kulture; doduše u znatno manjem broju nego u samoj Vinči. I ne samo to. Glinene figure sa licem u obliku maske su izrađivane i u nekim drugim kulturnim grupama (npr. potiska kultura u Madžarskoj, Cucuteni u Rumuniji), sreću se i u butmirskoj grupi iz centralne Bosne. Dakle, prilično raširena pojava, ali je vinčanska kultura najdalje otišla u tom pogledu.

I još jedna specifičnost. Na mnogim statuetama vinčanske kulture, upadaju u oči rupice na patrljcima koji bi trebali da predstavljaju ruke, zatim na posebno modelovanim rubovima glave i – rjeđe – na istaknutim kukovima. Očito je da se te rupice ne mogu tumačiti kao ukrasni detalji; sigurno su služile za vješanje, bilo o vratu, na vratima ili na zidovima. Pa onda, i to upućuje na njihov magijsko-mistični karakter. Premda je vinčanska grupa u generalnoj liniji jedinstvena neolitska kultura, ona se ipak raslojava u nekoliko varijanti. Milutin Garašanin je odvojio sljedeće varijante: klasična (srbijanska), južno-moravska, kosovska, istočnobosanska, transilvanijska, oltenijska. Možda bi među njima fungirala i podrinjska varijanta. Osnovne tipološke osobine keramike su iste ili veoma bliske, negdje nedostaju određene forme ili dio ornamentalnog sistema, ponegdje se javljaju pojedinačni novi oblici. Istočnobosanska varijanta proizvodi gotovo jedino crnopoliranu keramičku robu i kaneliranu ornamentiku, plastika gotovo sasvim nedostaje. Kosovska se odlikuje primjercima monumentalne antropomorfne plastike, tzv. protokentaurima i sl.

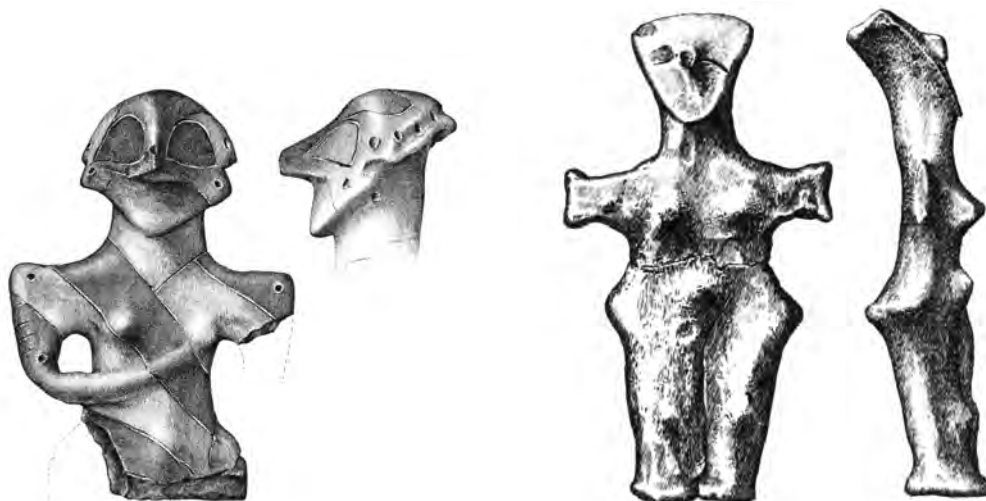
Za našu problematiku najvažnije je pitanje šta znači ovako veliko bogatstvo antropomorfne plastike u okviru vinčanske kulture. Kakva je njena tajna? Teško bi se moglo prihvatiti tumačenje Miloja Vasića da su vinčanske terakote uslovljene kultom pokojnika, da imaju sepulkralni karakter i da su stavljane u grobove. Jer, nalažene su u kulturnim slojevima. Po svemu izgleda da su najbliže rješenju stavovi Milutina i Drage Garašanina koji zastupaju polivalentnu ulogu antropomorfnih figura. Ovdje bismo upozorili na sljedeće aspekte:

- većina glinenih antropomorfnih figura u vinčanskoj kulturi svojim osobinama odražava ženske likove;
- na velikom broju figura, ako ne i na većini, lice je oblikovano u vidu maske;
- na određenim primjercima figura probušene su rupice na ručnim patrljcima, glavi ili na kukovima;
- među nađenim primjercima zapažene su i tzv. kurotrofne figure, odnosno predstave majke sa djetetom, ili kombinovane figure sa dvije glave, dakle, predstave žene sa muškim partnerom.

Nema gotovo nikakve sumnje da je u osnovi svega kult ženskog božanstva, bolje rečeno, kult plodnosti u najširem smislu toga pojma. Vinčanska populacija u svim krajevima bavila se pretežno zemljoradnjom i stočarstvom, sve je u njihovom životu zavisilo od plodnosti zemlje i stoke. Stoga je i sasvim razumljivo vjerovanje u jednu višu silu koja upravlja rađanjem i reprodukcijom. A mogla je biti zamišljena samo u ženskom liku. Na taj način se vinčanska populacija uključila u jedan opći religiozno-kulturni trend u jugoistočnoj Evropi i susjednim oblastima, s tim što je stvorila svoje originalne predstave o toj zaštitnici plodnosti. U svakom slučaju kult Velike Majke Roditeljice je ovdje, čini nam se, neosporan, višestruko obilježen i njegovan.

No, ovim tumačenjem došli smo samo do temeljne postavke i do okosnice tamošnjih vjerovanja. Zbog čega je, pitamo se, antropomorfna plastika vinčanske kulture tako konzervativna i šta znače te mnogobrojne maske na licima terakota? Razmatranjem toga pitanja ulazimo u zamršeni krug duhovnog života vinčanske populacije i u problem umjetničkog stila koji odražava njene duhovne preokupacije.

Nužno je, na prvom mjestu, upozoriti na dosta brojne sjedeće figure na prijestolju. Sve te figure su izrađene u standardnom vinčanskom stilu, sa licem u vidu poligonalne maske, na kojoj se ističu velike bademaste ili urezane oči i dosta glomazan nos. Takve terakote su poznate na primjer iz Vinče, Gomolave kod Hrtkovaca, Medvednjaka kod Smederevske Palanke, Predionice kod Prištine, Beriljeva kod Gazimestana itd. i sve su uglavnom nađene neoštećene. Samo predstavnicima viših sila, u ovom slučaju zaštitnici plodnosti, Velikoj Majci, priliči da u svečanoj pozi sjedi na prijestolju. I, kada i većina drugih figura (pretežno stojećih) nosi iste maske na licu, nema sumnje da i one pripadaju istoj kategoriji. Božanstvo plodnosti je jednom ovako oblikovano i onda je ta “impersonalna” slika Velike Majke reproducirana bezbroj puta. Ne bi bilo ni normalno da božanska zaštitnica nosi lik neke

Slika 26. Glinene figurine s predstavom Velike Majke boginje, Vinča kod Beograda

žene iz svakodnevnog života. Prema tome, jedino je rješenje da se radi o stilizovanim idolima u sferi kulta Velike Majke (Sl. 26).

Vojislav Truhović i M. Vasiljević pružaju svoje tumačenje o tom šta znače probušene rupice na ekstremitetima ili na glavama terakota. Pošto se, po njihovom mišljenju, radi o kipovima Boginje plodnosti, terakota se vezuje da plodnost, odnosno zaštitnica plodnosti, ne bi napustila kuću. Moguće je i tako tumačenje. Ali, kako se vršilo to vezivanje? Vjerovatno se figura vješala na zid ili na neki objekat u kući, ili se nosila na prsima. Takvo jednostavno rješenje je sasvim plauzibilno, samo ono ne daje odgovor na pitanje zašto je na primjer u Vinči najveći dio plastičnih nalaza nađen u fragmentima: glava, trup, donji ekstremiteti i slično. Zašto su, kako to kaže Milutin Garašanin, odbaceni ti dijelovi?

Pretpostavljamo tri mogućnosti:

Prva bi se odnosila, jednostavno rečeno, na prirodno lomljenje: figura je pala sa zida i slomila se. Kod rušenja kuće stradale su i glinene figure. Ne treba ovdje isključiti ni dječiju igru. Sigurno je bilo i takvih slučajeva, pogotovo kod figura koje nisu imale rupice za vezivanje.

Po drugoj varijanti, lomljenje figura je posljedica ritualnih radnji, uobičajenih u Vinči i drugim naseljima vinčanske kulture. Kad nastupi zima, božanstvo plodnosti, personificirano u stilizovanim terakotama, iscrpilo je svoju moć, izvršilo je svoju funkciju i njegov lik u glini se odbacuje. Prave se i uzimaju s proljeća nove figure istog tipa i uz prethodne ritualne radnje njihove posvete. Do slijedeće zime one će štititi do-

maćinstvo kao i plodnost usjeva i stoke. Ili obratno, s vremena na vrijeme dešavaju se nepogode, suše ili poplave uništavaju usjeve, stoku zahvataju stočne bolesti. Božanska zaštitnica plodnosti nije učinila ništa da to spriječi, iznevjerila je očekivanja grupe; glineni kipovi koji personificiraju tu zaštitnicu postaju izlišni. Jednostavno se odbacuju, i slično.

Ali, ne zaboravimo još jednu, treću mogućnost. Gotovo sve primitivne grupe njeguju vrlo različite plesove sa maskama na licu. Tokom svojih etnografskih i antropogeografskih istraživanja Kaj Birket Smith je prikupio veliki broj podataka o magijskim plesovima sa upotrebom maske na licu i ustanovio da se takvi plesovi praktikuju od istočne Afrike do Amazonije, Tibeta i Melanezije. Često se učesnici takvih ritualnih plesova maskiraju kao duhovi predaka i tako prizivaju njihovo učešće i pomoć u svakodnevnom životu. Drugi put imitiraju više sile, duhove plodnosti. A ponekad se još provlači vrlo stara tradicija totemističkih misterija, pošto na licu nose obilježja nekih od životinja i ptica. (Da li u istom smislu treba tumačiti i neke statuete vinčanske grupe sa licem u vidu medvjede ili ptičije maske? Možda.) Teško se oteti utisku da su i pripadnici vinčanskih naselja praktikovali ritualne plesove i da barem dio glinenih figura sa maskama na glavi predstavljaju takve maskirane plesače. Onda i njihovo lomljenje, ako održani, stvarni ritualni ples nije proizveo željeni efekat, poprima sasvim normalnu posljedicu.

Sasvim je evidentno da su pripadnici vinčanske grupe u cjelini imali vrlo razvijen duhovni, kulturno-religiozni život, ispunjen raznovrsnim magijskim radnjama. U osnovi toga života leži kult Velike Majke

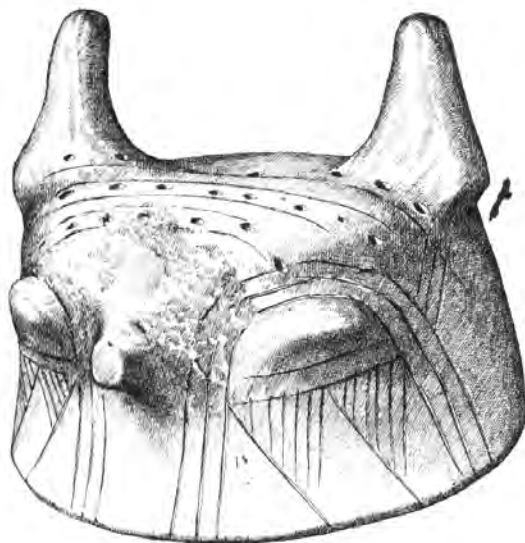
Roditeljice, zamišljen u liku figure sa poligonalnom maskom – pretežno sa bademastim očima i istaknutim nosom – i karakteristikama ženskog tijela. Vjerovatne su i različite ritualne radnje, magijski obredi, vezani za te terakote. Vjerovatni su i ritualni plesovi, čiji su učesnici nosili maske slične božanskim likovima, odnosno višim silama koje regulišu plodnost. U kasnijem razvoju, krajem mlađeg kamenog doba, kada se postepeno nazire smjena matrijarhat/patrijarhat, uz ženske se javljaju i muške figure, bilo u zajednici sa ženskim likom bilo potpuno samostalno. U tom pogledu prednjači kosovska varijanta vinčanske kulture, gdje se sreću muške glinene figure sa izrazito naglašenim falusom.

Duhovni život vinčanskog stanovništva je obogaćen i drugim vidovima kulta i magije. Poznato je da je i bik simbol plodnosti pa zato je gotovo normalno što su kod nekih kuća u Vinči ili u nekim drugim vinčanskim naseljima pred ulaznim vratima visili, odnosno bili prilijepljeni bukranioni, posebno oblikovane bikovske glave. I te glave štite kuću, njene ukućane i njihovo dobro. Dakle, štovanje bika i sve one ritualne radnje vezane za to štovanje u kretske-mikenskoj kulturi nije ništa novo. Sve je to već viđeno na drugim stranama Balkana i ranije, još u punom neolitskom dobu. Među simbole se ubrajaju i tzv. prosopomorfni kalotasti poklopci, sa uzdignutim ušima i karakteristikama vinčanskog stila na terakotama. I oni djeluju kao maske, a stavljali su se na velike sudove sa cilindričnim vrstom da bi štitili sadržinu u njima – plodove, žito ili sokove (Sl. 27).

Kada se sve ovo uzme u obzir, zaista su neograničene mogućnosti proučavanja kulturno-religioznog života veoma raširene vinčanske populacije, koja je učestvovala u općem trendu duhovnih kretanja neolitskog stanovništva u jugoistočnoj Evropi, ali je tu stranu života neobično obogatila vlastitim dostignućima i kombinacijama pojava sa susjednih i udaljenijih područja.

IV. 2. O prelaznoj zoni

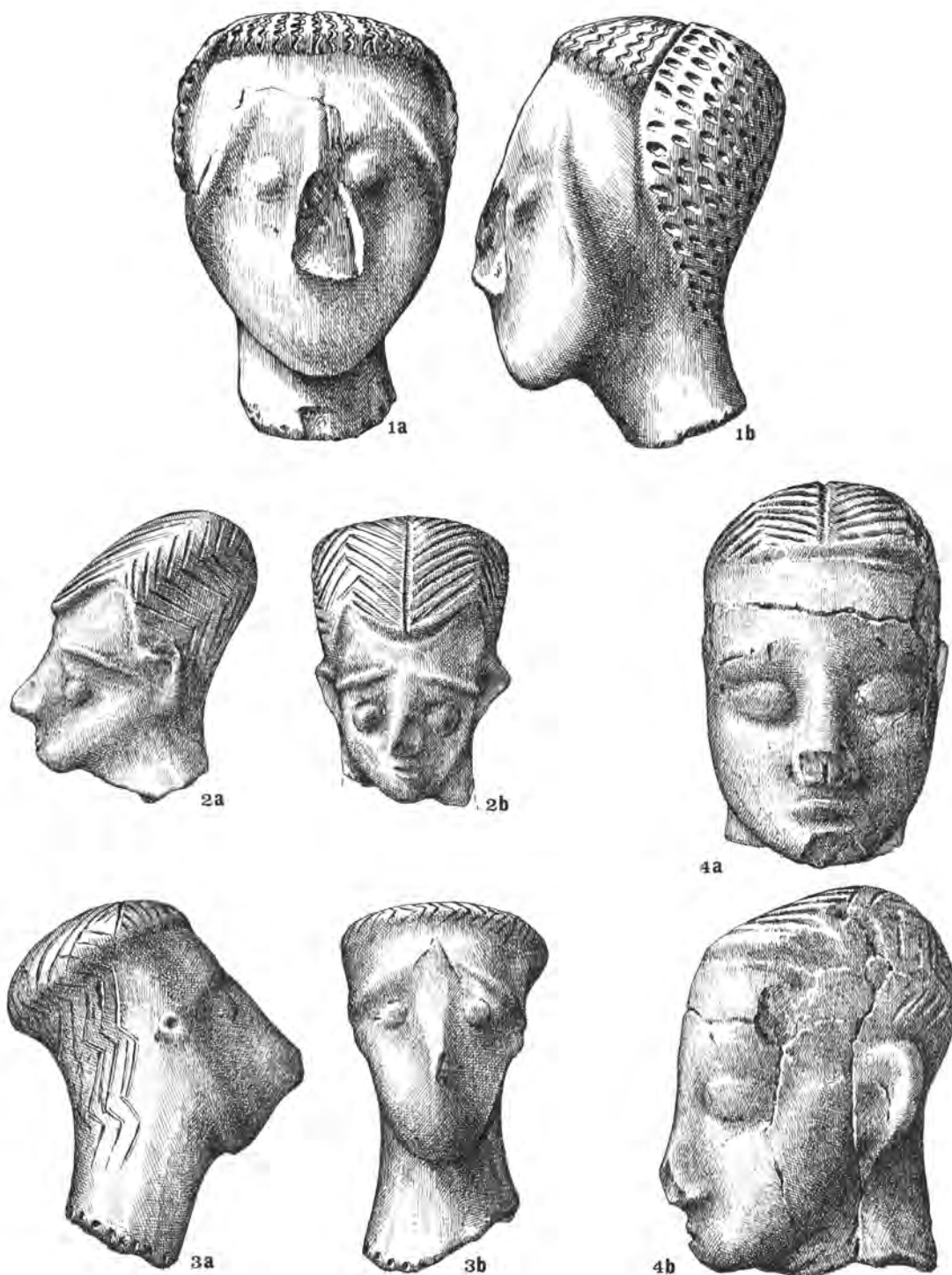
Kult Velike Majke je odigrao važnu ulogu i u neolitskom dobu prelazne zone, koja zaprema oblast od izvorišta rijeke Bosne do njenog srednjeg toka, kao i doline odgovarajućih pritoka na tom prostoru, jednostavno, zaprema važne dijelove centralne Bosne. Iako su u prelaznoj zoni poznate i neke druge i starije neolitske kulturne grupe, kao što su starčevačka-impresso (Obre I) ili kakanjska grupa (Kakanj, Obre I, Arnauto-

Slika 27. *Kalotasti poklopac – maska, Vinča kod Beograda*

vići), ipak za razmatranje kulta Magnae Matris je bitna butmirska grupa, odnosno butmirska kultura. Ovo zbog toga što u tim drugim grupama nisu sakupljeni dovoljni podaci za sigurniju ocjenu oblika i dometa toga kulta. Iz starčevačko-impresso naselja poznata je samo jedna oštećena stubasta figura, a isti je slučaj i sa kakanjskom kulturom. Može se samo govoriti o nekoj tradiciji kultova starčevačke kulture, koja je prenesena i u ove krajeve.

Sasvim je drugi slučaj sa butmirskom kulturom. Jer, to je kultura ili kulturna grupa svojstvena samo ovoj zoni, njene konačne osobine su formirane baš na ovom prostoru. Nazvana je po prvom istraženom nalazištu u Butmiru kod Sarajeva, čije je otkopavanje i izučavanje izvršeno 1893–1896. god. (Vaclav Radimsky, Franjo Fiala i Moritz Hoernes). Sve do kraja drugog svjetskog rata butmirsko je naselje, uz nekoliko podataka o nalazima u Kraljevinama kod Novog Šehera, ostalo usamljena pojava u navedenoj oblasti i zato je nedovoljno pa i proizvoljno tumačeno porijeklo i karakter same kulture. Poslije 1945. godine otkriveno je i otkopavano nekoliko novih, važnih lokaliteta butmirske grupe. Među njima navodimo Nebo u dolini Bile kod Travnika, Obre II, u dolini Trstionice kod Kaknja, Okolište na obali Bosne kod Moštra, a daleko je najveće ono u Kraljevinama. Uz to je identificiran još značajan broj lokaliteta ove kulturne grupe, naročito u široj okolini Visokog. Pokazalo se da butmirska kultura nije pala s neba u Bosnu, nego se razvijala u jednom, tačno ustanovljenom procesu. Nastala je na

Slika 28. Keramičke glave iz okvira kulta Velike Majke boginje, Butmir kod Sarajeva

temeljima kakanjske kulture uz prihvatanje kulturnih i tehnoloških elemenata sa Jadrana i iz centralnog Balkana. Njihovom potpunom simbiozom stvorena je nova, originalna neolitska kultura, onakva kakvu poznajemo u samom Butmiru. U Obrima II su kon-

statovane tri faze razvoja, Butmir ulazi samo u drugu – klasičnu fazu, a Nebo u treću – degenerativnu fazu.

U svim istraživanim naseljima butmirske kulture nađene su i glinene figure. No, u tom pogledu su došle do izražaja i značajne razlike. Tako je u Obrima II, na

dosta velikoj istraženoj površini, nađeno svega sedam terakota, grube izrade i sa slabo naglašenim detaljima. Na naselju Nebo zasluhuje pažnju samo donji dio jedne sjedeće figure na prijestolju. S druge strane, u samom Butmiru je sakupljeno 108, što cijelih što oštećenih, ljudskih i životinjskih figura, dakle, neuporedivo veći broj nego u svim drugim naseljima. I ne samo to. Terakote iz Butmira iskazuju i originalan umjetnički stil, nepoznat u drugim neolitskim kulturama Balkana i jugoistočne Evrope. Njihovo proučavanje bilo je, zbog toga, predmet interesovanja velikog broja stručnjaka.

Baš zato se ovdje zadržavamo samo na Butmiru.

Naselje se protezalo na površini od oko 18-20.000 m², od čega je istraženo 5.500 m², i to u centralnom, najvažnijem dijelu. Zbog tadanih metoda terenskih istraživanja, u naselju nisu prikupljeni podaci o izgradnji nastambi (izuzev zemunica na glinenoj podlozi) niti su sakupljene životinjske kosti. Među prikupljenim, uglavnom kalciniranim zrncvljem su zastupljeni: nekoliko vrsta pšenice, raž, ječam i sočivo, pa ostaci divljih jabuka i lješnika. Samo poneka zaostala životinjska kost upućuje na uzgoj govečeta, ovce i koze. Tipična je to privreda neolitskog stanovništva s tim što je zemljoradnja bila jako dobro zastupljena i ovo je važno i za duhovni život neolitskog stanovništva u Butmiru. Već su sami istraživači bili fascinirani mnoštvom, ljepotom i originalnošću izrađevina od pečene zemlje – keramičkim posuđem i antropomorfnim terakotama. Među raznim vrstama keramičkih izrađevina ističu se one koje reprezentuju pravi butmirski stil, u prvom redu loptaste i tzv. kruškolike vaze, geometrijska ornamentika sa višestruko kombinovanim spiralnim i pravolinijskim motivima te upotreba bijele i crvene inkrustacije. Bila je to dotada nepoznata keramička roba (tek kasnije su u jadranskoj zoni otkrivene paralele, pa i prototipovi tom posuđu). Sav poznati naučni svijet krajem XIX vijeka zabavio se Butmirom.

I pored sve atraktivnosti keramičke robe, posuđa od pečene zemlje, glineni idoli, ljudske i životinjske figure neosporno predstavljaju najviši umjetnički domat butmirskih majstora. Od spomenutog broja, samo devet figura pripada životinjskim likovima. Inače, sve figurine koje predstavljaju ljudske likove i na kojima su se mogle prepoznati karakteristike tijela pripadaju ženskim likovima. U Butmiru one drže apsolutnu dominaciju, pa nema nikakve sumnje da obilno reprezentuju kult Velike Majke u naselju i, svakako, u čitavoj kulturnoj grupi. Glinene figure iz Butmira ne liče odgovarajućim izrađevinama u drugim balkanskim i vanbalkanskim neolitskim naseljima. One pripadaju posebnoj umjetničkoj školi, preciznije rečeno, umjet-

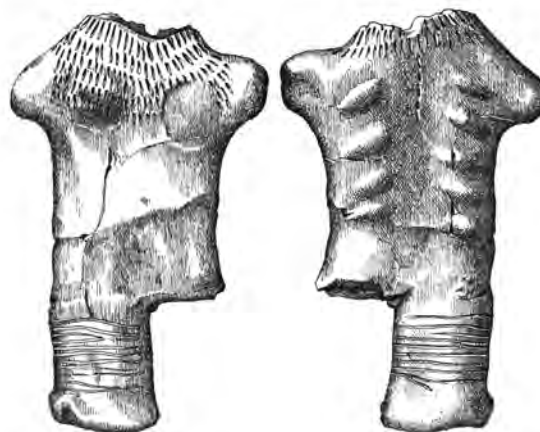
ničkoj školi Butmira, sa naglašavanjem slijedećih osobina:

- realističko modelovanje glave kod većeg broja figura;
- prikazivanje detalja odjeće, obuće i nakita tehnikom urezivanja;
- rijetko modelovanje nogu, donji dio tijela je obično ovalnog presjeka, pa se dobiva impresija obučenog ljudske figure;
- izrade tzv. adonata, sa skrštenim ili uzdignutim rukama, i maskiranih likova, sa plošnim ili vodoravno položenim licem.

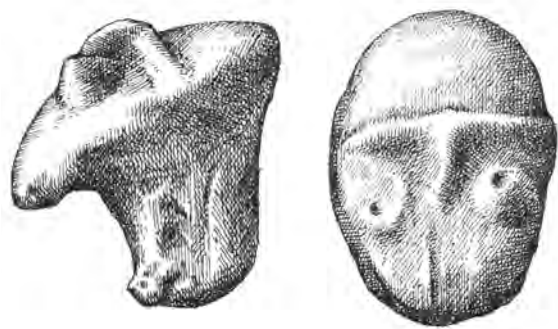
Posebno je interesantno da se na realistički oblikovanim glavama prepoznaju tri rasna tipa: negroidni (sa oblikom lica ovog tipa i prikazom kovrčave kose), armenoidni (sa dugim nosom i koso zabačenim čelom) i europeidni ili alpski (sa pravilno oblikovanim, ovalnim licem) (Sl. 28). Na leđima jedne statuete su prikazani horizontalno poredani ožiljci, što također indicira negroidni tip. Tijelo nekih statueta je u cjelini prekriveno mrežom sitnih ureza i to bi sasvim vjerovatno značilo da je umjetnik želio da prikaže vunenom odjeću, odnosno ogrtač (Sl. 29).

Pored spomenutih, rasno okarakterisanih figura, za našu tematiku su od posebnog interesa statuete sa neprirodno, horizontalno položenim licem (specijalna maska!; Sl. 30) i one sa uzdignutim ili skrštenim rukama. Takve statuete upravo idu na ruku onom tumačenju koje se bavi ritualnim obredom, vezanim za kult Velike Majke u pojedinim neolitskim naseljima ili grupama.

Navedeni podaci izazivaju niz dilema.

Slika 29. Statueta sa prikazom vunenog ogrtača, Butmir kod Sarajeva

Slika 30. Keramička skulptura sa prikazom glave, Butmir kod Sarajeva

Kao prvo, šta zapravo znače ovako precizno modelirani rasni tipovi statueti? Ostavljamo po strani izuzetnu umjetničku vještinu majstora u Butmiru koji su izradili takve glave terakota. Pitanje je šta znači ta kombinacija rasnih tipova? Da li je stanovništvo Butmira (pa i drugih naselja ove kulture) bilo ovako miješano u rasnom pogledu? Da li su to samo refleksije dalekih veza i poznavanja grupa sa sasvim drugim rasnim osobinama? Ili se, konačno, radi o prikazivanju raznih tipova božanstava, raznih likova Velike Majke?

Ovdje postavljenim problemom najviše se u prvim decenijama XX vijeka bavio Niko Županić u svojim studijama o antropološkim karakteristikama starobalkanskog stanovništva, posebno onog sa teritorija južnoslavenskih zemalja. On, prije svega, prihvata sintagmu da je Balkansko poluostrvo zorno mjesto za narode starih kontinenata, Azije, Evrope i Afrike, s tim što bi Mala Azija bila neka vrsta mosta za afričku populaciju. Ovaj antropolog je, među ostalim, obratio pažnju na neke glave statua u Vinči (hetitski tip!), u Butmiru (negroidni i hetitski tip), koštane idole iz Sultan sela u Bugarskoj (hetitski tip), pa i određene osobine skeleta iz Ljubljanskog Barja. Njegov hetitski tip odgovara onom koga smo nazvali armenoidni tip, Hetiti ili Hati su nastanjivali dobar dio Male Azije, a glava im se odlikuje masivnim nosom, čiji se hrbat u kosoj liniji spaja sa unazad zabačenim čelom i tjemenom. S njima je srodno i nastarije poznato stanovništvo na Balkanu, nazvano Pelazgima. Niko Županić tvrdi da su Hetite, odnosno njihovu genetsku populaciju, obilježavali melanobrahikefalni elementi (tamni kratkoglavci), dok je u oblasti Mediterana preovladavala krv negroidnih melanodolikefala (crni dugoglavci). U neminovnim rješenjima dolazila su do izražaja oba tipa. Teško bi bilo prihvatiti tezu Nike Županića da su

Prehetiti ili Hetiti preplavili i čitav Balkan i da odatle potiču rasne osobine na pojedinim nalazištima. Ovo zbog evidentne autohtone evolucije neolitskih populacija. Kada se, pak, uzme u obzir prisustvo Pelazga na jednom dijelu Balkana i njihova srodnost sa Hetitima i negroidnim Mediterancima, onda su lančani dodiri ili povremena pomjeranja manjih grupa sa juga prema sjeveru Balkana zaista mogli doprinositi da se u kasnoneolitskim grupama i naseljima, kao što su Vinča i Butmir, nađu i odgovarajući ljudi sa armenoidnim i negroidnim antropološkim osobinama. U isto vrijeme, tu je i alpski tip koji samo nadopunjuje ovaj populacioni kaleidoskop. Prema tome, uz određenu dozu opreza, ipak je najvjerovatnije da su u Butmiru zajedno živjeli ovi rasno, relativno različiti stanovnici. Još nije bilo rasne netrpeljivosti!

Slijedeće pitanje tiče se odnosa naselja u Butmiru prema drugim naseljima ove kulture. U Obrima II su u klasičnoj fazi, kojoj pripada i sam Butmir, a naročito u završnoj fazi, vrlo prisutni elementi iz neolitskih Lisičića u dolini Neretve, koji su srodni hvarskoj kulturi. Isto je zapažanje i na odgovarajućim naseljima iz okoline Visokog. U samom Butmiru tih elemenata gotovo i nema. Teza između spomenutih naselja i Lisičića išla je dolinom Idbara i Fojnice i to je, izgleda, bila stalna komunikacija. Butmir je ostajao po strani od te komunikacije pa je i ostao, manje više, čisti, nepatvoreni predstavnik butmirske kulture i po tome zauzimao posebno mjesto među ostalim istorodnim naseljima.

I, da idemo dalje.

Sam Butmir je, kako je rečeno, pružio obilje glinenih statueti sa ženskim osobinama, čime je neosporno dokazan kult Velike Majke, kako u ovom naselju, tako i u čitavoj grupi. U Butmiru su jedino nađeni tzv. adoranti, figure sa dignutim ili skrštenim rukama, ili neprirodno položenim licem, sa svojevrsnim maskama. Ne treba mnogo domišljanja da se utvrdi značenje tih adorata. U Butmiru su se održavali razni ritualni obredi (najviše u čast Velike Majke), u kojima su učesnici bili maskirani, odnosno svoja poklonjenja izvodili u stavovima poznatim i u mnogim kasnijim religijama svijeta. Čini nam se da su se u Butmiru, koje se nalazilo blizu izvorišta tople, mineralne vode (dakle, uz natprirodnu pojavu!), povremeno odigravali i ritualni obredi, molitve, procesije, igre, uz učešće predstavnika ostalih naselja butmirske grupe. Butmir bi tako imao i ulogu centralnog kultno-religioznog svetišta, odatle bi poticala i koncentracija vrhunskih umjetnika. Oni su nam ostavili svjedočanstvo neprocjenjive vrijednosti o sastavu stanovništva, kultu Velike Majke,

pa – vjerovatno – i o centralnim kultno-religioznim svečanostima.

Ostaje, najzad, još jedno pitanje.

Kako se desilo da u Butmiru nedostaje starija, početna faza butmirske kulture? Od najdonjih slojeva u tom naselju istraživači su se sreli sa klasičnom fazom ove kulture, sa već formiranom i originalnom njenom fizionomijom. Na to pitanje se ne može drugačije odgovoriti nego konstatacijom da je populacija Butmira prispjela na tu lokaciju sa područja na kojem je već bila završena simbioza kompozitnih kulturnih ele-

menata. Pretpostavljamo da se to dešavalo na širem prostoru Visoko – Kakanj.

Lokacija je bila vrlo privlačna, pošto je ležala nedaleko od snažnih izvorišta rijeke Bosne i toplih izvora mineralne vode. Da li je na to negativno djelovao priliv ljudi iz doline Neretve ili se neko naselje (možda u Okolištu kod Moštra na obali Bosne) normalno razdvojilo prema principima rodovskog društva? Ili oboje? Zanimljivo je da su u Butmir stigli i najbolji umjetnici i najradikalniji čuvari starih kultova i rituala.

V. DVA POSEBNA KULTNA FENOMENA

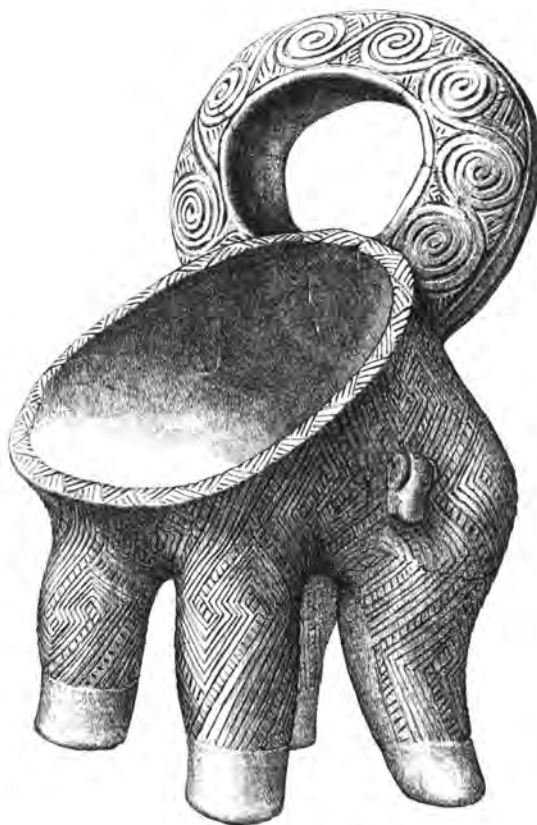
V. 1. Ritoni

Prilikom terenskih istraživanja neolitskog naselja u Danilu kod Šibenika polovinom šeste decenije ovog vijeka, a pod vođstvom Josipa Korošca, među ogromnim brojem keramičkih nalaza su posebno upadali u oči brojni dijelovi vaza na četiri noge. Imale su slijedeći izgled: na četiri, obično valjkaste, noge ležao je dosta plitak recipijent, na kojem se isticao široki, koso postavljen otvor i velika kružna drška iznad tog otvora. Veći dio površine ovih vaza bio je ukrašen raznim, urezanim geometrijskim motivima, među kojima i vezanim spiralama. Ovome treba dodati bojenje površina crvenom bojom nakon pečenja i upotrebu crvene inkrustacije na nekim motivima. Već sam istraživač je takve nalaze nazvao kulturnim vazama i dao im naziv "ritoni" (od grčkog τόρνόν).

To ime im je ostalo u arheološkoj nauci sve do danas. Danilsko naselje, inače, pripada srednjem neolitskom dobu.

Uskoro se pokazalo da ritoni u Danilu nisu usamljena pojava. Još veći broj divno ukrašenih primjerala sakupio je Šime Batović u slojevima srednjeg neolita na naselju u Smilčiću kod Zadra (Sl. 31). Dolaze onda nalazi u Markovoj špilji na otoku Hvaru (Grga Novak) i nekim drugim lokalitetima duž jadranske obale. Ubrzo je postalo evidentno da su ritoni predstavnici nekog posebnog izraza duhovnog života neolitskog stanovništva na čitavom prostoru istočnog Jadrana. Odatle se, vjerovatno, ovaj manir proširio i u pozadinu Jadrana, te na područje prelazne zone. Pojedinačni ostaci ritona su nađeni u slojevima Crvene Stijene nad Trebišnjicom i Zelenoj pećini nad izvorom Bune u Hercegovini. Najbrojniji su, međutim, sakupljeni u neolitskom naselju u Kaknju, centralna Bosna, a pojedinačno u Rešanima, južna Metohija. I tu nije kraj. Sistematskim istraživanjima arheoloških lokalite-

ta u Albaniji ustanovljeno je da su ritoni svojstveni i neolitskim kulturama u Cakranu i Dunavecu, u srednjoj Albaniji, i još dalje. Značajan broj ritona, odnosno njihovih dijelova, otkriven je na dosta brojnim neolitskim naseljima u srednjoj Grčkoj i Tesaliji (Korint, Heroneja, Eleteia, Tsangli, Larissa). Ako ovome dodamo Caverna del Muschio i Aurisina u sjevernoj Italiji, zaokružili smo danas poznati geografski pojas na kojem su izrađivani ritoni, svakako za posebne namjene.

Slika 31. Neolitski riton sa geometrijskim ukrasima, Smilčić kod Zadra

Albanski stručnjaci Muzafer Korkuti i Zhanetta Andrea su s pravom, uzimajući u obzir navedeni geografski pojas, oblast sa ritonima nazvali "jadransko-egejska zajednica" poštovalaca ritonskog kulta. Ostaje otvoreno pitanje da li će ritoni biti pronađeni u Epiru, odnosno zapadnoj Grčkoj, na području zaleđa Jonskog mora. S obzirom na označeni pojas, treba očekivati ritone i na nekim tamošnjim neolitskim nalazištima.

U vezi sa pojavom i rasprostranjem ritona postavljaju se dva osnovna pitanja: gdje je njihovo porijeklo i kakva je njihova uloga u duhovnom životu odgovarajućih populacija?

Do sada su iznesene tri teze o izvornom području ovih izrađevina:

- a) ritoni su porijeklom iz Dalmacije, odnosno iz oblasti istočnog Jadrana, jer su u toj oblasti najbrojnije zastupljeni, a sakupljen je i najveći broj divno ukrašenih primjeraka (Josip Korošec, Šime Batović, pa i pisac ovog teksta);
- b) poticaj za njihovu izradu je došao iz neolitske Grčke, pošto je tamo neolitska kultura najrazvijenija u jugoistočnoj Evropi, pa bi tamo bila i polazna tačka za danijsku kulturu srednjeg neolita (Dragoslav Srejović);
- c) srednja Albanija je pružila najstarije primjerke ritona, pa bi ova oblast predstavljala izvorno područje za nastanak izrađevina u obliku ritona (navedeni albanski arheolozi).

Nijedna od ovih teza nije dosad potkrijepljena sigurnom argumentacijom. Na lokalitetu Cakran u Albaniji ritoni su, navodno, nađeni sa keramičkim elementima koji pripadaju starijem neolitskom dobu.

Mora se reći da stratigrafija Cakrana nije jasna, jer je teško vjerovati da kulturni slojevi debeli oko tri metra pripadaju samo jednoj hronološkoj i kulturnoj fazi. Po toj logici bi mogli biti tretirani i ritoni u protokakanjskoj fazi u Bosni, pošto je u toj fazi kakanjske kulture još u značajnoj mjeri zastupljena keramika starčevačko-impresso faze, dakle, arhaičnije keramičke forme. Za nalaze ritona u Grčkoj nema pravih stratigrafskih podataka i, prema nekim saznanjima, oni ne mogu nikako biti stariji od onih iz nalazišta na istočnom Jadranu. Zasada je najprihvatljivije rješenje da je baš u Dalmaciji izvorišno područje ritona. Vjerovatno će ovo potvrditi i neko buduće otkriće tzv. protodanijske faze, sa preživjelim elementima starije, cardium-impresso kulture. Velika je poteškoća u tome što u starijem neolitu Jadrana nema uopće ni žrtvenika ni obrednih posuda koje bi kasnije zamijenili ritoni. U

centralnoj Bosni su prije ritona upotrebljavani žrtvenici na četiri noge, sa vrlo niskim i kružnim recipijentom, tzv. portabl-žrtvenici. Oni pripadaju duhovnoj tradiciji starčevačke kulture i sa njom su dospjeli u Bosnu. Međutim, na području rasprostranja starčevačke kulture nigdje nisu zapaženi ritoni, nego je došla smjena sa bogatom plastikom vinčanske kulturne grupe. Prema tome, potrebe vezane za ritona su se pojavile dosta iznenadno, u vrijeme postepenog nestajanja cardium-impresso kulture, koja je u starijem neolitskom dobu dominirala na Mediteranu i u zemljama Jadranskog bazena.

Šta je bio osnovni podsticaj ove pojave, ostaje za sada neriješeno pitanje, jedno između mnogih, kojima će se arheološka nauka baviti u idućim periodima istraživačkog rada.

Nije mnogo jasnije ni pitanje čemu su služile izrađevine u obliku ritona. No, pokušajmo bar ovdje dati neko prihvatljivije rješenje. Draga Garašanin je ove posude nazvala "obredni sudovi – ritoni". Služili su, po njenoj ocjeni, u obredne svrhe i u tome se slažu gotovo svi autori koji su se bavili problemom ritona. Tako Josip Korošec pledira za tezu da su oni služili u kultu vode, s obzirom na njeno pomanjkanje u kraškim regionima. Šime Batović ne prihvata ovu tezu, nego smatra da su ritoni najvjerovatnije bili reprezentativan oblik svjetiljki-lojanica, upotrebljavanih u svakodnevnom životu ili prilikom posebnih obreda, odnosno procesija. Ni on im ne odriče kultnu namjenu. Neki važni detalji, ipak, ne doprinose takvim rješenjima. Crvenom bojom koja se otire često su obojeni donji dijelovi recipijenta, donji dijelovi drški ili, što je naročito bitno, unutrašnjost samih recipijenata. Ta boja se dobro održala u zemlji sve do momenta iskopavanja. Voda bi je sigurno isprala, a lojanica barem djelimično istopila i pokrila lojem. Čini se da su oba ova tumačenja polazila od nekih logičnih, ali sasvim nedovoljno potkrijepljenih pretpostavki.

Važna je, izgleda, sama forma ritona. Gotovo da nema sumnje da je to zoomorfna forma: četiri noge, povijen recipijent i velika drška u vidu savijenih rogova, zaista asociraju na veoma uprošten lik govečeta, bolje rečeno lik bika. Već smo na drugom mjestu spomenuli da je i bik simbol plodnosti pa je u tom smislu korišten i u raznim kultovima. Sigurno je da je kod stanovnika spomenutog geografskog pojasa stočarstvo predstavljalo temelj ekonomskog prosperiteta, da je to stanovništvo bilo itekako zainteresovano za plodnost stoke, pa onda i za plodnost agrarnih i drugih proizvoda. Na ritonima je često i vrlo obilno korišteno bojenje crvenom bojom i umetanje crvene inkrustacije. Zna-

no je da je i crvena boja simbol života. Na nozi jednog ritona iz Kaknja urezan je dvostruki krug linijama u vidu tzv. bodljikave žice, simbol Sunca sa zracima. I Sunce je simbol života! Prema tome, sve teče u istom pravcu. Ritoni su najvjerovatnije predstavljali vrlo shematiziran lik bika i u tom obliku reprezentovali naglašeni simbol plodnosti. Čitava popratna dekoracija bi išla u istom pravcu. I, kao što su za vrijeme mlađeg neolitskog doba u centralnobalkanskoj ili prelaznoj zoni žitelji tamošnjih naselja držali u kućama glinene figure Velike Majke (predstavnice uglavnom agrarnog kulta), tako su i pripadnici "jadransko-egejskih" zajednica držali u kućama ritone (predstavnik stočarskog kulta). Oni su osiguravali željenu plodnost.

Treba li spominjati da su u klasičnim orijentalnim kulturama, ili u samom Egiptu, u liku bika bila simbolizirana neka od vrhovnih božanstava? Treba li spominjati minojskog Apisa i sve ono što se događalo oko ovog svetog bika? Njegovo konačno žrtvovanje? Koliko je bio ukorijenjen odnos ljudskih zajednica prema plodonoj snazi bika, svjedoči i poznati obred tauroktonije u mitraističkoj religiji. Zbog toga, sa mnogo vjerodostojnosti se može tvrditi da je kult oličen u korištenju ritona pripadao istom kulturnom krugu. Radi se o štovanju bika kao vječnog simbola plodnosti, odnosno o štovanju određenog božanstva, zaštitnika plodnosti, čiji je simbol bio označen u liku bika. Relikti davno preživjelog totemizma uporno su se održavali na nekim prostorima!

Ostaje stvar domišljanja kako su sve korištene ove četveronožne izrađevine od gline. Da li i u nekim skupnim obredima? Da li i u posebnim prilikama? Jesu li tim obredima rukovodile posebne ličnosti, "šamani" ovog posebnog kulturno-religioznog sistema? Da li su ikada, prilikom obreda, ubijani izabrani bikovi? Moglo bi se i to pretpostaviti.

Inače, ovaj kult sa ritonskom simbolikom je dosta dugo trajao negdje od polovine V do kraja IV milenija st. e. pošto su nalaženi ritoni i u slojevima hvarske kulture, koja pripada mlađem neolitskom dobu. Taj kult na zapadnim stranama Jugoslavije je nesumnjivo određen pandan kultu Velike Majke u centralnom balkanskom prostoru. Pripadaju mu i najljepše izrađevine od gline na tom prostoru.

V. 2. Prakentauri

Ranije je već rečeno da se među varijante vinčanske kulturne grupe svrstava i posebna kosovska varijanta. Dosada je sistematskim istraživanjem obuhvaćeno

nekoliko neolitskih naselja na tom prostoru: područje Predionice kod Prištine, područje Fabrike fosfata (Fafos) u Kosovskoj Mitrovici, Žitkovac, Valač kod Kosovske Mitrovice. Iako je kosovska varijanta bliska južnomoravskoj, ipak ju neke pojave izdvajaju u zasebnu cjelinu vinčanske grupe. Plastične izrađevine pružaju, možda, njene najupečatljivije karakteristike, a u tom pogledu su naročito važni nalazi u Valaču i Predionici.

Kada je riječ o plastici kosovske varijante, naročito u dva spomenuta nalazišta, spomenimo slijedeće bitne osobine:

- velika sklonost ka monumentalnim figurama (posebno u Valaču), što, inače, nije zapaženo u drugim varijantama;
- ima dosta figura sa predstavom maske na licu, ali se na njima ističu plastične bademaste oči;
- uz terakote sa ženskim osobinama prikupljeno je i dosta figura sa muškim osobinama, npr. figura sa vrlo jasno označenim muškim genitalijama, prema tome, ovdje, uz štovanje Mater Ge – Velike Majke, dobivaju u kultu pristojno mjesto i muški partneri.

Pa ipak, među plastičnim izrađevinama (a to je i glavni razlog izdvajanja ovog poglavlja) izazivaju opću pozornost kombinovane zoomorfne terakote. To su figure sa životinjskim tijelom i ljudskom glavom (Sl. 32).

Slika 32. Zoomorfna terakota sa tijelom životinje i ljudskom glavom, Fafos kod Kosovske Mitrovice

Pri tome je potrebno naglasiti nekoliko detalja. Neobično su stilizirane prednje životinjske noge: debele su i gore zaobljene pa se dobiva neka vrsta srcolikog jedinstva. Ove prednje noge su redovno i ukrašene raznim urezanim ornamentima, dok ornamenata nema na zadnjim nogama. Na srcoliko formiranim prednjim nogama i prsima životinja nasadena je ljudska glava. Baš ove glave svrstavaju kosovske zoomorfne figure među vinčanske plastične izrađevine. I one, uglavnom, nose poznate vinčanske maske na licu.

Ovdje se mora napomenuti da je u Valaču nađen u kulturnim slojevima i izvjestan broj bakarnih predmeta. Nema sumnje da je to važna hronološka oznaka i da slojevi sa navedenim, karakterističnim osobinama, iako još u neolitskom kulturnom ambijentu, pripadaju već eneolitskom ili halkolitskom dobu. U tom periodu se postepeno gase norme matrijarhalnog društvenog uređenja, počinje prelaz ka patrijarhalnoj organizaciji praistorijskih zajednica. Pojavu većeg broja muških statueti treba upravo zahvaliti toj promjeni.

Ali, ovdje nas zanimaju spomenute zoomorfne figure; mogli bismo ih pravilnije nazvati antropozoomorfnim figurama. Sam istraživač Valača, Nikola Tasić, ističe da se takve figure sreću prvi put u vinčanskoj grupi (pri tome misli i na Gradac kod Zlokućana iz južnomoravske regije) i da je to jedinstvena pojava na Balkanu i u srednjoj Evropi. On sasvim decidno kaže da ovakve figure imaju nesumnjivo kulturni karakter i da indiciraju jedan oblik vjerovanja tamošnjih stanovnika, sasvim poseban ritual. S obzirom na potpuno određene mitološke predodžbe i likovnu interpretaciju ljudi-konja u antičkoj Heladi, koji se tamo nazivaju kentaurima, Nikola Tasić – iako sa značajnim oprezom – valačke figure i imenuje kao “prakentaure”. Čini se sa punim opravdanjem.

Izgleda nam da je Draga Garašanin naslutila pravo rješenje pitanja kako su neolitski majstori u kosovskoj varijanti došli na ideju da naprave fantastične životinjske figure sa ljudskom bicom. Jedno od rješenja, po njenom mišljenju, mogle bi biti predodžbe kosovskih neolita o zlokočnim došljacima, odnosno pripadnicima indoevropskih grupa koje su u više talasa prodirale prema Balkanu i donjem Podunavlju. Ti novi došljaci su poznavali konja i kretali se jašući na tim životinjama. Čovjek koji nikada nije vidio konjanika mogao je vrlo lako da konja i čovjeka objedini u neko nepoznato, jedinstveno, fantastično biće. Doduše, ova autorica takvo rješenje stavlja u “domen potpune hipoteze”, ali nam se čini da gotovo nema druge solucije. Pa, nešto slično se dešavalo i sa Kortosovom konjicom prilikom invazije meksičkih pokrajina. Prihvatimo,

dakle, tu hipotezu kao realnu činjenicu. Pojedine grupe Indoevropljana, koje su se kretale iz stepskih oblasti na Istoku prema južnim evropskim predjelima i koje su definitivno srušile neolitsku tradiciju na tom prostoru, imale su u svom sastavu i pojedince: skupine konjanika, naoružane posebnom vrstom sjekira i drugog oružja, nadmoćno su prelazile preko krajeva naseljenih neolitskim starosjediocima. Širio se strah na susjedne krajeve, a predstave o konjanicima su dobivale fantastične obrise. Glasine i opisi dotada nepoznatih bića stizali su i do kosovskih strana, moguće da je neki pripadnik tamošnjih neolitskih naselja, u dalekom lutanju, i sam sreo neobične došljake pa o tom pričao pri povratku. Eto podsticaja za umjetničko oblikovanje spomenutih figura. Možda bi, u sklopu ovakvih pretpostavki, trebalo skrenuti pažnju na dvije činjenice.

1. Očito je da su neolitski majstori-umjetnici sa Kosova ovako zamišljene spodobе smatrali višim bićima, iz čega su, onda, proizišle i odgovarajuće terakote. Životinjsko tijelo uopće ne odgovara formama koje su svojstvene tadanjim životinjskim figurama. Prednji njihov dio neosporno asocira na snažna konjska prsa, dok ljudska bista, na ovako modeliranim nogama i prsima, oponaša u potpunosti glave antropomorfnih figura uobičajenih u vinčanskoj plastici. Tadanji čovjek je svoju tradicionalnu viziju viših bića – božanstava prenio i na novo, nepoznato božanstvo. Na taj način je nastao lik “prakentaura” u plastičnoj umjetnosti kosovske varijante vinčanske kulture.

2. Nikola Tasić u svom izvještaju o istraživanju na lokalitetu u Valaču navodi da je u prvoj godini iskopavanja nađeno sto primjeraka zoomorfnih terakota i da su svima nedostajale glave. Tek u kampanji 1957. godine je nađeno nekoliko primjeraka cijelih terakota ovog oblika. Zašto su ove figure nađene u daleko najvećem broju bez ljudske biste, odnosno bez ljudske glave? Nikola Tasić iznosi tezu da su možda posebno modelovani životinjski trup i ljudska glava pa onda međusobno sastavljeni. Da li je to uzrok obezglavljenosti ovih figura? Naravno, nije isključeno ni tako nešto, premda nije ni mnogo uvjerljivo, jer su neolitski majstori gline odlično znali svoj posao i nisu mogli dozvoliti tako nesigurne spojeve dijelova figura. Vjerovatno je u pitanju nešto drugo. Pretpostavljena viša bića, prikazana u vidu ovih zoomorfnih (antropozoomorfnih) figura su, sigurno, smatrana neprijateljskim demonima. Pa, kako im se efikasno oduprijeti? Neolita su se služili tradicionalnim ritualnim radnjama, upriličenim u ovakvim slučajevima. Najefikasnije je moralo biti sakaćenje njihovih figura. Tako se, mogli

bismo tvrditi sa dosta vjerovatnoće, postupalo i sa ovim “prakentaurima”. Pojedinačno u domovima ili za vrijeme prigodnih svečanosti vršeno je kidanje glava i na taj način su tamošnji žitelji smatrali da će se efikasno suprotstaviti neprijateljskim višim bićima, nemanima, božanstvima. U isto vrijeme, na taj način će se suprotstaviti i opasnim pridošlicama, koji, predvođeni ovim svojim zaštitnicima, prodiru sve bliže domaćim krajevima i staništima.

Pokušali smo ovako oživotvoriti “potpunu hipotezu”, postavljenu od strane Drage Garašanin. Bila bi to i zamjena za odgovorajuću naraciju.

I još jedna napomena.

Mitološka saga o kentaurima, ovjekovječena Fidijinim reljefima u Metopskim poljima na atenskom Partenonu (kentaumahija, borba Lapita i Kentaura) je sigurno veoma arhaična na Balkanu. Branko Gavela spominje mogućnost da je ona preuzeta iz kretsko-mikenske epohe, što je, naravno, sasvim logična pretpostavka. Pitanje je samo kako je ova saga dospjela u kretsko-mikensku mitološku tradiciju. Nešto bi u tom pogledu mogle doprinijeti i naše figure “prakentaura” sa Kosova, jer te figure iskazuju istu ideju, a hronološki

prethode mikenskom dobu na jugu Balkana. Invazija Indoevropljana prema Zapadu i njihovi konjanici bi bili realna podloga za formiranje i mnogostruku razradu mita o ljudima sa konjskim trupom. Mikenska epoha je takav mit samo dalje razrađivala. Izuzetno je interesantno i samo ime: kentauri su bića koja “bodu (love) bikove”, a takvo ime bi se moglo protumačiti na dva načina. Indoevropski konjanici su zaista lovili goveda – bikove, pošto su bili pokretni stočari. Ili, drugo, bikovi su u očima autohtone neolitske populacije simbolizirali božanstvo plodnosti pa bi njihovo ubijanje od strane indoevropskih konjanika predstavljalo pravu suprotnost njihovim kultno-religioznim shvatanjima. Odatle naziv kentauri – oni koji bodu bikove. U svakom slučaju, nalazi antropozoomorfnih figura u naseljima kosovske varijante vinčanske kulture pružaju mogućnost širih i dubljih razmatranja o porijeklu mita o kentaurima na Balkanu. Poznato je da u velikim religijama na Istoku i u dolini Nila mnoga božanstva imaju ljudsko tijelo i životinjsku glavu (iznimka je čuvena Sfinga!). Očita toteimistička reminiscencija. Ovdje je obrnut slučaj, pa ta činjenica još više podupire tezu o sasvim drugačijem porijeklu mita o kentaurima na Balkanu.

VI. MORS QUID EST? AUT FIMIS AUT TRANSITUS? /ŠTA JE SMRT? KRAJ ILI PRELAZAK?/

Ovakvo pitanje postavio je učeni filozof Lucije Seneka, Neronov vaspitač, u svojim pismima Luciliju o moralu. Svakako je na to bio podstaknut učenjem pripadnika orfizma i Platonove Akademije, po kojima je smrt samo prelaz iz ovog života u drugi, bolji život. Isto učenje je svojstveno i mnogim religijama kroz čitavu pisanu povijest. Ovdje nas zanima da li je čovjek i prije pisane historije, praistorijski čovjek, postavljao sebi isto ovakvo ili slično pitanje?

Sasvim je očito da su život i smrt lice i naličje iste medalje, nazovimo je bitisanje. Praistorijski čovjek se neprestano susretao sa umiranjem svojih srodnika, zatim sa lišavanjem života pripadnika drugih grupa, sa ubijanjem životinja, znači, sa prestankom života ljudskih i životinjskih jedinki. Sigurno je da je najviše bio impresioniran smrću bliskih srodnika, roditelja, vlastitog potomstva i za njega je to morala biti misterija. A kako je razmišljao o njoj, nemamo nikakvih sasvim sigurnih pokazatelja, izuzev podataka koji su dobiveni ispitivanjem grobova sa skeletnim ili spaljenim ostacima praistorijskih ljudi. Naše je zaključivanje, prema tome, ovisno o viđenju kako su pripadnici praistorijskih grupa tretirali tjelesne ostatke svojih umrlih, jesu li ih opremali za onaj drugi život ili su ih jednostavno odbacivali? Mnogo toga se može naslutiti ovim putem.

Brojnost podataka o tretmanu mrtvih u praistorijskom dobu je vrlo različita: veoma su malobrojni u starijem paleolitskom dobu, najbrojniji su u kasnim praistorijskim periodima. Iznijecemo neke od tih podataka sa područja jugoslovenskih zemalja. Nemamo pretenziju da ih u bilo kojem obliku kompletiramo, nego samo da ukažemo na primjere koji na najbolji način osvjetljavaju ovaj problem u pojedinim praistorijskim periodima.

VI. 1. Paleolitsko i mezolitsko doba

Jedan od najboljih evropskih poznavalaca paleolitskih kultura na prostoru Starog svijeta, André Leroi-

Gourhan, pokušao je da na jednom mjestu prikaže duhovni život paleolitskih ljudi, od raznih kultova do umjetničkih ostvarenja. U tom svom djelu poklonio je dosta pažnje i pokapanju umrlih, kao i kultovima vezanim za smrt tadanjeg čovjeka. Evo nekoliko njegovih osnovnih zaključaka:

Vjerovatno je već neandertalac, barem u nekim slučajevima, sahranjivao svoje umrle. Klasičan primjer zabilježen je u Tešik Tašu (Turkestan), gdje je nađen dječiji kostur okružen skeletima pet ubijenih kozoroga.

U gornjem paleolitu (pretežno između 30–10.000 godina st. e.) Homo sapiens je praktikovao često stereotipiran grobni ritual: polaganje mrtvaca u jame, većinom u zgrčenom položaju, i posipanje groba crvenim okerom. Zgrčeni položaj vjerovatno označava položaj čovjeka pri spavanju. U čuvenom paleolitskom nalazištu Predmost, Čehoslovačka, četrnaest mlađepaleolitskih kostura je bilo pokriveno vapnenim pločama ili mamutskim lopaticama. U dosta slučajeva je uz tijelo bio položen nakit – školjke, privjesci i ogrlice od kosti.

Sasvim je izvjesno da je paleolitsko doba obilježeno i kultom lubanje i donje vilice, koje su dosta često nalazene samostalno i u različitim situacijama i okruženju.

I, konačno, više je nego vjerovatno da je za vrijeme paleolita u raznim krajevima vladalo ljudožderstvo, kanibalizam, antropofagija.

Pretežan broj, ili gotovo svi skeletni nalazi paleolitskih individua sa prostora južnoslovenskih zemalja locirani su na području Hrvatske. Teško je reći da li je to slučajnost, da li je to pitanje istraženosti ili posljedica nekih drugih faktora. Znamo da je na slovenačkom tlu istraženo mnogo paleolitskih nalazišta, ali nema pravih antropoloških podataka. Buduća istraživanja će možda osvijetliti ovaj fenomen.

Kada je riječ o skeletnim ostacima neandertalskog čovjeka na ovim prostorima, odmah se uzimaju u obzir donjopaleolitski (mousterijski) sedimenti iz Hušnjakove pećine u Krapini. Krajem prošlog vijeka, prilikom kopanja pijeska za razne građevinske potrebe,

naišlo se na polupećinu, ispunjenu do samog vrha pleistocenskim naslagama. Istraživanja ovih, devet metara debelih naslaga, objavio je D. Gorjanović-Kramberger i u njima sakupio oko 650 komada ljudskih kostiju. Bile su razbacane na raznim mjestima, fragmentirane, a znatan broj cjevanica rascijepljen i opaljen vatrom. Sam istraživač je ispravno ocijenio da su u pitanju kosti neandertalca – krapinskog čovjeka. Tako je Hušnjakova polupećina postala jedno od najbogatijih nalazišta sa ostacima paleolitskih ljudi na svijetu. Proučavanjem krapinskih antropoloških ostataka bavio se zaista impozantan broj stručnjaka: njihove podatke rezimirao je Mirko Malez. Ocijenjeno je da se radi o ostacima 20-30 individua, iako neki stručnjaci računaju i sa cifrom od 80 individua. Rascijepljene i opaljene cjevanice su protumačene kao dokaz da je Krapinac bio kanibal. Suprotno tome, Đuro Basler daje pretpostavke da su neandertalske individue u Krapini bile pokopane negdje u unutrašnjosti pripećka, ali je u nekom kasnijem vremenu došlo do perturbacije usljed poplava vode iz obližnjeg potoka. Kao sigurna može se uzeti konstatacija Mirka Maleza do je krapinski čovjek bio dolifokefalan (duge glave), što je izvjesna novina u proučavanju neandertalske rase u Evropi.

Iz vremena mlađeg paleolita, u kojem je živio *Homo sapiens*, dosada je na tlu Hrvatske otkriveno šest lokaliteta sa antropološkim ostacima. Među njima su najvažniji Šandalja II kod Pule i Vindija kod Donje Voće (Varaždin). Tokom istraživanja u Šandalji II je sakupljeno 39 komada ljudskih kostiju u fragmentarnom stanju. Vidi se da su sve lubanje i kosti ekstremiteta bili razbijeni i pobacani po pećini, što bi, možda, upućivalo na kanibalizam. Istraživač ove pećine, Mirko Malez, upućuje na ubijanje pa zamišlja da su nekadanji stanovnici Šandalje II bili iznenađeni i napadnuti od neke druge, brojnije i jače skupine mlađepaleolitskih lovaca. Starosjedioci su poubijani i, možda, pojedeni, kosti bez pijeteta razbacane po unutrašnjosti pećine. Analize C-14 daju cifru 12.320 ± 100 od današnjeg vremena. Gornji slojevi u Vindiji su također dosta bogati skeletnim ostacima, naročito fragmentima lubanje i ekstremitetnih kostiju. Tu je zabilježeno i više nalaza donjih čeljusti *Homo sapiens*a.

Još tri podatka iz vremena tzv. epipaleolita i mezolita zaslužuju pažnju.

U pećini kod Baderne u Istri (valjda Dančeva pećina) otkrivena je dosta dobro sačuvana cijela ljudska lubanja. U pećini Oporovina u kanjonu Lovranske drage zatečen je veći dio skeleta čovjeka u horizontalnom položaju i uz njega priloženi ukrasi od jelenjeg roga. Konačno, u pećini Veternici kod Zagreba otkrivene su

tri čovječije lubanje iz mezolitskog doba, pokrivene kamenim pločama. Ovdje se sasvim vjerovatno radi o pravom kultu lubanje i o pokapanju mrtvaca.

Kada se sve ovo sabere, ostaje jedino sasvim sigurno da je na tlu Hrvatske otkriven značajan broj lokaliteta sa skeletnim ostacima paleolitskog čovjeka. Sa izvjesnom vjerovatnoćom se mogu izvesti i sljedeći zaključci:

- da je u mlađem paleolitu i epipaleolitu gotovo izvjesno praktikovan ritual pokapanja umrlih srodnika (Oporovina),
- da postoji mogućnost kulta donje vilice paleolitskog čovjeka (Vindija), da su zabilježeni i primjeri kulta ljudske lubanje (Veternica), da je antropofagija za vrijeme paleolitskog doba gotovo normalna pojava i na ovom tlu.

Moramo naglasiti da ni ovi zaključci nisu dokumentirani u zadovoljavajućoj mjeri, ali su vjerovatni. Isto tako nije potpuno jasno koji su sve povodi doveli do kulta lubanje ili do kanibalizma. Čovječiju lubanju je svakako i paleolitski, odnosno epipaleolitski čovjek smatrao centralnim sjedištem ljudske moći. Iz istog razloga su skoro do savremenih dana egzistirala divlja plemena "lovaca na ljudske glave". No, poznat je i običaj čuvanja lubanja vlastitih predaka, kako bi zadržali i njihovu moćnu zaštitu u svom staništu. Šta je od ovoga primjenjivo za tumačenje kulta lubanje u davnim vremenima? Možda, obadvoje. Slično je i sa ljudožderstvom. Neandertalac, pa i *Homo sapiens*, su – po svojoj prilici – ubijali pojedince drugih grupa da bi se hranili njihovim mesom; bio bi to klasičan primjer antropofagije. Ali se ne možemo zadovoljiti samo ovakvim tumačenjem. Zar nam ništa ne govore podaci da mnoga plemena na području Papue Nove Gvineje sve do nedavno nisu imali groblja, jer su umrle pripadnike plemena jednostavno pojeli i kosti pobacali. Po čemu bi paleolitske skupine postupale na drugi način? Da li nam i ovako tumačenje pomaže da shvatimo otkuda nedostatak većeg broja ljudskih ostataka iz paleolitskog doba, a, konačno, i nedostatak pravih podataka na tlu južnoslavnskih zemalja – osim u pojedinačnim slučajevima – o načinu sahranjivanja u tom dobu.

Spomenuli smo otprilike sve ono što bi nam moglo pomoći da sagledamo, bar donekle, onaj dio duhovnog života paleolitskog čovjeka koji se odnosio na postupak sa umrlim srodnicima, na kult mrtvih. Iznijeli smo i sve velike dileme koje su prisutne u razmatranju ovog problema. Ostavljamo čitaocu da se i sam upusti u odgovarajuća razmišljanja i da sam iskombinuje svoju priču o odgovoru paleolitskih ljudi na pitanje šta

se to događa poslije smrti samog čovjeka! Ili, za sada nema odgovora.

VI. 2. Neolitsko doba

Nešto bolje smo obaviješteni o kultu mrtvih u neolitskom dobu na tlu južnoslavenskih zemalja. Ipak, samo relativno bolje, jer ni dalje nema dovoljno nalaza za neku sasvim dovršenu sliku o ovom vidu duhovnog života kod ovdašnjih ljudi. Neki zaključci se oslanjaju samo na pojedinačne primjerke.

U svim južnoslavenskim zemljama je dosada otkriven velik broj nalazišta – naselja iz neolitskog doba. Ima tu i vrlo velikih naselja, na primjer Vinča kod Beograda, Smilčić kod Zadra, Fabrika fosfata kod Kosovske Mitrovice, Okolište kod Visokog i druga. Svi krajevi su, dakle, bili solidno naseljeni od neolitskog stanovništva pa bismo očekivali i veliki broj nekropola uz ta naselja, ili negdje u njihovoj blizini. Takve nekropole nisu dosad pronađene, osim jednog broja izuzetaka, pa se još uvijek osjeća veliki raskorak između velikog broja naselja i znatno manjeg broja neolitskih grobalja.

Još 1956. godine Milutin Garašanin je u svom radu o sahranjivanju u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolita objavio da je u vinčanskoj grupi bila poznata samo jedna prava nekropola – Botoš, Živanovića Dolja kod Zrenjanina.

Inače, ljudski skeleti su nalaženi samo pojedinačno u naseljima ili – mjestimično – i izvan naselja. Ova konstatacija se ni danas nije mnogo izmijenila i mogla bi se primijeniti na veliku većinu neolitskih grupa. Nešto posebno su bile sahrane u Lepenskom Viru, o čemu je naprijed bilo dovoljno rečeno. U međuvremenu otkriveno je nekoliko manjih nekropola, ali sve to ne može ni izdaleka ispuniti brojčani nesrazmjer između naselja i nekropola. Svaki dan se pojavljuju nova neolitska naselja, vrše se istraživanja savremenim metodama, a samo odgovarajuća groblja izmiču. Sa tom činjenicom se mora danas računati, bez obzira na to što je teško iznaći prave razloge takvom stanju.

Sigurna je jedino činjenica da su se u neolitskom dobu na tlu južnoslavenskih zemalja počele formirati prave nekropole i da je pokapanje mrtvih na zajedničkom poćivalištu ulazilo postepeno u pogrebnu praksu. Nekoliko manjih nekropola sa grobovima u kojima je, uz skelete, bila priložena keramika starčevačke kulture, potvrđuje da je već u ovoj grupi ulazio u modu ovakav pogrebni običaj. Među takvim nekropolama možemo spomenuti lokalitete Ajmana u Maloj Vrbici, Padinu na Đerdapu i Vinkovce.

Za vinčansku, najrašireniju neolitsku grupu na Balkanu i u Podunavlju, karakteristične su dvije nekropole – Botoš i Gomolava. Nekropola u Živanovića Dolji (Botoš) sadržavala je 18 grobova i, pored toga, tri izdvojene lubanje i nekoliko hrpa ljudskih kostiju. Svi mrtvaci su bili položeni u zgrčenom položaju. Keramika pripada mlađoj vinčanskoj kulturi, dok hrpe kostiju svjedoče o raščišćavanju grobljanskog areala za nove ukope. Na Gomolavi kod Hrtkovaca je, uz samo naselje, otkrivena nekropola od 23 ukopa, čiji su skeleti zatečeni također u zgrčenom položaju. Na ruci jednog mrtvaca je ostavljena bakarna narukvica pa čitava nekropola pripada samom kraju vinčanske kulture.

Neosporo je da je pojedinačno sahranjivanje u okviru samih naselja praktikovano tokom čitavog trajanja neolitskog doba i u svim jugoslovenskim krajevima. Za starčevačku kulturnu grupu ovakav običaj je posvjedočen na neolitskim lokalitetima u Vojvodini (Kozluk, Obrež-Baštine), Slavoniji (Vukovar), Podunavlju (Vinča), Pomoravlju (Tečić), Podrinju (Višesava – Bajina Bašta). Sahrana je obično obavljana u jamama, a mrtvaci su polagani u zgrčenom položaju. Izdvaja se tzv. zemunica "Z" u Vinči, sa prilaznim hodnikom, u kojoj su zatečeni ostaci od devet, relativno razbacanih skeleta. Ovi skeleti pripadaju kasnoj fazi starčevačke kulture i ostavljaju otvoreno pitanje da li je to neka kolektivna grobnica (ubijenih ili obuzetih zaraznom bolešću individua) ili su odraz sukcesivne sahrane jednog broja stanovnika. Neuobičajeni prilazni hodnik bi možda govorio za ovu drugu soluciju. U tom slučaju i ovo bi bila neke vrste nekropole, ali u samom naselju.

Da ovdje spomenemo zanimljiv ukop u istovremenom naselju Anzabegovo u istočnoj Makedoniji. Radi se o dva skeleta odraslih individua, pokopanih u zgrčenom položaju i položenih jedna uz drugu u suprotnom pravcu. Uz njih se nalazio i jedan dječiji kostur, a ispod njega veći zemljani sud bez odsječenih drški i dna, u kojem je zatečen još jedan mali dječiji kostur. Kakvi su sve rituali u tom slučaju izvedeni!

Kada je riječ o jadranskoj zoni, po dva cijela ljudska kostura su otkrivena u slojevima starijeg i srednjeg neolitskog doba u Smilčiću kod Zadra i pripadaju, osim jednog, odraslim osobama, sahranjenim u zgrčenom položaju. Tokom istraživanja slojeva mlađe neolitske hvarske kulture u Grapčevoj špilji na Hvaru, Grga Novak je sakupio veliki broj razbacanih ljudskih kostiju, dijelova lubanja, rebara, cjevanica, čeljusti, prstiju, u svemu 90 kostiju i od toga 3 komada koja su pripadala dječijim lubanjama. Grga Novak je iznio tezu da je ova pećina služila u obredne svrhe. Ogroman broj

keramičke robe, predmeta od kamena, kremenja i kostiju ne bi podupirali ovaku tezu. Prije će biti da je i u ovoj pećini praktikovano pokapanje mrtvih u samom naselju, pa da su kasnije životinje rasturile kosti.

Prilično velik broj izdvojenih ljudskih lubanja u neolitskim naseljima je, sasvim vjerovatno, znak da je i u neolitskom dobu kult lubanje igrao određenu ulogu u duhovnom životu tadanjeg stanovništva. Među najstarije primjerke ubrajamo tri lubanje iz sloja sa impresso keramikom u Smilčiću, a osim izdvojenih lubanja u istom naselju, koje su ležale u sloju srednje neolitske danilske kulture, spominjemo i jednu lubanju u samom Danilu kod Šibenika. U već spomenutoj nekropoli iz Botoša, među skeletnim ukopima, bile su položene i tri izdvojene lubanje, zatim jedna u Višesavi kod Bajine Bašte i tako dalje. Gledajući na kvantitet nalaza, kult lubanje je imao znatno veću ulogu na području jadranske zone nego u nekim drugim krajevima na Balkanu. Inače, jedino u Lepenskom Viru su lubanje (obično bez donjih vilica) polagane na veće kamene ploče i oko toga je, onda, napravljen vijenac od lomljenog kamena. To je pravi ukop, odnosno istinski pokazatelj kulta ljudske lubanje u mlađim fazama kulture Lepenskog Vira. Zanimljivo je da su pored ognjišta u ovom naselju bile položene i donje vilice lubanja. Još više je zanimljivo da lubanje pripadaju odraslim muškarcima, a mandibule odraslim ženskim individuama. Samo usput spominjemo da se u naselju u Lisičićima kod Konjica, uz jedno čvrsto vatrište, našla donja čeljust odrasle osobe. Da li je i ona znak kulta donje čeljusti? I još jedan fenomen iz oblasti sepulkralnog rituala. U značajnom broju neolitskih naselja na području južnoslavenskih zemalja primijećeni su – pojedinačno ili skupno – ukopi sasvim male djece, često novorođenčadi. Navešćemo neke primjere.

Gotovo u svim fazama kulture Lepenskog Vira (tzv. protoneolita) i u svim staništima-svetilištima otkriveni su na ovom lokalitetu dječiji kosturi, pretežno novorođenčadi. Tako je iz faze Ib zabilježen nalaz 4-5 kostura novorođenčadi. Gotovo redovno su bila sahranjena u zadnjem dijelu kuće, i to ispod tvrde podnice. U nešto starijoj fazi Vlasca (Vlasac Ia), tokom istraživanja su očišćene elipsoidne jame u kojima su bila sahranjena sasvim sitna djeca, posuta crvenkastim okerom. Očito stara tradicija!

Kasnijoj starčevačkoj, odnosno kombinovanoj starčevačko-impresso kulturi, u naselju Obre I kod Kaknja, Bosna, pripadaće dva sasvim posebna ukopa. U jednom grobu (grob 7) je zatečen dječiji skelet u sjeđećem položaju, opkoljen uspravnim kamenim pločama, a uz njega priložena dva sunčeva diska i dosta

keramičkih objekata. U drugom slučaju, na žrtvenom prostoru potaracanom oblucima, zatečeni su dijelovi dječijeg kostura i neke životinjske kosti, oko toga su ležale kamene sjekire, jelenji rog i posuda ukopana u zemlju. Sve je onda pokriveno kamenim oblucima i zemljom. Prava gomila-tumul!

Izgleda da je u ovom pogledu najinteresantnija situacija u naselju Obre II kod Kaknja, koje pripada Butmirskoj kulturnoj grupi. Ovdje je otkriveno 11 dječijih kostura, uglavnom, opet, kostura novorođenčadi. Svi su locirani u središtu naselja, na slobodnom prostoru između nastambi. Osam skeleta je zatečeno ispod najstarijih slojeva, odnosno na samoj zemlji zdravici, a ukopani su pretežno u zgrčenom položaju. Samo dvoje od ovih novorođenčadi je bilo stavljeno na leđa, sa raširenim nogama, dakle, upravo onako kako se novorođenče polaže u običnom životu. Tri skeleta su pripadala najstarijem kulturnom sloju. Uočen je različit postupak pri ukapanju djece. Jedna su ležala u plitkim jamama na zemlji ili na keramičkim fragmentima, druga su bila pokrivena polovinom grube posude, treća su bila pokrivena kamenom, pločom ili ilovačom. Svi bez priloga, žrtvovani!

Na osnovu iznesenih podataka dobivamo sljedeću okvirnu sliku u neolitskom dobu na tlu južnoslavenskih zemalja: bez obzira na njihovu malobrojnost, sigurno je posvjedočeno pokapanje mrtvih u zajednička grobišta; općenita je pojava pojedinačnog pokapanja u samom naselju; mrtvaci su gotovo redovno polagani u zgrčenom položaju (u položaju spavanja); kult lubanje u ovom periodu je višestruko potvrđen; vjerovatan je i kult donje vilice; žrtvovanje male djece i novorođenčadi je, izgleda, neosporno. Prema tome, ovdašnji neolitski čovjek je već mnogo određenije razmišljao o zagrobnom životu nego što je to bio slučaj u dugim prethodnim periodima.

Ovdje su, možda, od prvenstvenog značaja dva pitanja: šta znači pokapanje pojedinaca u neolitskim naseljima i kako objasniti toliki broj dječijih ukopa?

Na prvo pitanje je moguće samo jedno objašnjenje: u naselju se postavljao umrli srodnik koji je u njemu za života obnašao neku posebnu dužnost. Mogla je to biti glavna žena u matrijarhalnoj zajednici, vrač, izuzetan lovac i slično. Očekivana je pomoć i zaštita ovakve ličnosti i poslije smrti. A to bi značilo da je neolitski čovjek već sasvim određeno vjerovao u život i sa one strane neprozirne zavjese. Manje je vjerovatno da su to bile žrtve.

Sasvim mala djeca i novorođenčad su sigurno žrtve određenih vjerovanja i obreda u neolitskim naseljima. Uostalom, to nije nikakva specijalnost ovdašnjih

grupa, već je klasičan primjer ovakvih nalaza sa područja kulture Cucuteni-Tripolje u Rumuniji, za koje Hortensia Dumitrescu smatra da predstavljaju žrtvovanje djece vezano za izazivanje plodnosti. Korišteni ovog rituala bi vodili prema istočnom Mediteranu. Šime Batović je u svom radu o Smilčiću i kultu mrtvih u neolitu Dalmacije prikupio dosta odgovarajućih podataka iz mediteranskih oblasti i došao do zaključka da je to jedinstvena pojava na Mediteranu povezana sa nekim zemljoradničkim ritualom. Pošto je u Obrima II veoma snažno zastupljena kulturna komponenta sa Jadranom, a stanovništvo se intenzivno bavilo zemljoradnjom, takav ritus je sasvim razumljiv.

Gotovo je sigurno da su nalazi kostura sitne djece i odojčadi svjedoci posebnih žrtvenih radnji. Većina stručnjaka ih povezuje sa izazivanjem plodnosti. Žitelji Obra II su se, kao što je rečeno, intenzivno bavili zemljoradnjom, ali je ovdje simptomatično da je najveći broj dječijih ukopa obavljen na zemlji zdravici, u vremenu pred izgradnju prvih nastambi, koje su podizane u krugu oko tog žrtvenog prostora. Zbog toga je, u ovom slučaju, mnogo vjerovatnije da su djeca žrtvovana prilikom odluke budućih stanovnika da se tom žrtvom postigne "blagoslov" onih viših sila koje su, po njihovom shvatanju, imale najveći uticaj na život i prosperitet naselja, pa i njihovih žitelja. Moglo je to biti božanstvo Sunca, Velika Majka, neka agrarna plodotvorna sila i slično. Tek slijedeće troje djece je moglo biti žrtvovano radi izazivanja plodnosti, jer njihovi ukopi već pripadaju starijim kulturnim slojevima, vremenu već ustaljenog prebivanja u naselju.

Jedinstven je slučaj na lokalitetu Anzabegovo u Makedoniji. Žrtvovano dijete je stavljeno u veliku zemljanu posudu, kojoj su prije toga odbili dno i ručke. Kroz oslobođeno dno krv žrtve se sliva direktno u zemlju, a bez ručki posuda se ne može premještati na drugo mjesto. Da li je ovo čist primjer žrtve radi izazivanja plodnosti? Vjerovatno. Ali, zbog čega su, onda, iznad ove neobične žrtve sahranjene dvije odrasle individue i jedno dijete? Da li je u pitanju sahrana ličnosti izuzetnog poštovanja i njihova djeteta, pa su sahrane obavljene na već "posvećenom" mjestu? Možda.

Nešto su drugačije žrtve u naselju Obre I. Prije svega, sahranjeno dijete u sjedećem položaju je žrtva Sunčevu božanstvu, pošto su uz njega stavljeni odgovarajući diskovi, simboli kulta Sunca. Na drugom postrojenju je ritual trajao nešto duže vremena. Prvo je načinjeno vatrište-žrtvenište na taj način što je omeđeni prostor pokriven naslagom ilovače. Na njemu je ložena vatra i vjerovatno su prinošene određene žrtve pred osnivanje naselja. Zatim je žrtvenište prekriveno

kamenim oblucima pa su nastavljene ritualne radnje, kojima pripadaju dijelovi dječijeg kostura i životinjske kosti. Sve je, najzad zatrpano, ili je ostalo i dalje neko "sveto" mjesto, jer je oko njega čitav niz nalaza koji posvjedočuju neku vrstu "hodočašća" ovom mjestu.

Sve u svemu, žrtvovanje djece u raznovrsnim varijantama je očit znak jedne religiozne manifestacije, u kojoj su višim silama prinošene tako dragocjene žrtve kao što su sitna djeca otrgnuta sa majčinih prsa. Širom svijeta su kod primitivnih plemena poznate ljudske žrtve (stari stanovnici Meksika prednjače u tom pogledu!). No u neolitskom dobu na tlu južnoslavenskih zemalja je u prvom redu prakticirano žrtvovanje djece u slavu viših bića, bogova! I bez obzira na majčinske suze!

Najzad, još jedna napomena.

Ako se vratimo na konstataciju da je na našem tlu zabilježeno relativno malo ljudskih sahrana u nekropolama ili u naseljima, možda bi bilo logično pomisljati još na jedno rješenje – odnošenje i izlaganje mrtvaca daleko od naselja. Ni ovakav način nije nepoznat kod primitivnih plemena. U tom slučaju bi se odmah nametnulo i pitanje da li se tako postupalo iz straha od mrtvaca (što također znači vjerovanje u zagrobni život!) ili se umrli srodnici prepuštaju izvan naselja višim silama koje vladaju nepoznatim prostorima, sa onu stranu svakodnevnog životnog kretanja. Ovo drugo ima više izgleda. Čini nam se da ovu pretpostavku treba ozbiljno uzeti u obzir.

VI. 3. Eneolitsko ili bakarno doba

Jedno od najkomplikovanijih prelaznih perioda u pristorijskom vremenu bilo je baš ovo doba. Bio je to sumrak matrijarhalnog neolitskog društva, nastupila je puna degenerativna faza, unutarnje raspadanje pojedinih neolitskih rodova usljed istrošenosti sistema, a u isto vrijeme su se sa raznih strana, sručile na područje južnoslavenskih zemalja mnoge nove grupe sa istoka i sjevera. One su bile svježije, drugačije uređene, sa punom dominacijom patrijarhalnog sistema, često vrlo pokretljive i bolje naoružane.

Odjednom se poremetio tradicionalni red stvari, mirni život dotadanih, vidno oslabljenih neolitskih grupa, sve je više pripadao prošlosti. Nove grupe su ih uništile, protjerale ili – u vrlo rijetkim slučajevima – inkorporirale u svoje redove. Zbog toga se i nalaze ostaci nekih neolitskih kultura na brežuljcima, iako to mirni zemljoradnici i stočari nisu voljeli, nego su naselja osnivali uz potoke i rijeke. Sada su to jednostavno bile izbjeglice. Brzo će tu i izumrijeti.

Razgradnja neolitskog, mirnog i međusobno dobro organizovanog svijeta na ovom tlu počela je u toku IV milenija st. e. Krajem toga milenija pojačava se nemir zbog nadiranja nepoznatih invazora, dok je III milenijum uglavnom ispunjen trajnijim razmještanjem novih kulturnih grupa na prostorima ranijih neolitskih kultura i naselja. Nešto drugačiju sudbinu doživjele su neolitske skupine na kraškom području, na jadranskim obalama i na ostrvima, pa na jadranskom zaleđu. Nove grupe nisu ovamo prodirale sve do mlađeg eneolitskog doba (nenaviknute na kraške uslove života!), pa su stare neolitske kulturne grupe preživjele mnoge udare u susjednim krajevima i proživjele – do duše u degenerisanom obliku – sve do duboko u treći milenij st. e.

Koje su to nove grupe?

Najstarija među njima je Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr grupa u Potisju, usko povezana sa odgovarajućim pojavama na području Mađarske, gdje je dobila i ovo ime. Savremena je mlađoj vinčanskoj kulturi. Zapadnije i južnije od te grupe se redaju, idući nekim hronološkim redom: lasinjska kultura (Slovenija, Hrvatska, sjeverozapadna Bosna), badenska kultura, jedna od najraširenijih eneolitskih kultura u Evropi (Banat, južna Bačka, Srem, Baranja, Slavonija, sjeverna Srbija, sjeveroistočna Bosna), kostolačka kultura (opet Banat, Bačka, Srem, Slavonija, srpsko Podunavlje, sjeverna i srednja Bosna), vučedolska kultura (Slavonija, Srem, zapadna i centralna Bosna, djelimično Srbija, dolina Neretve, srednji Jadran).

Upada u oči da su neke od eneolitskih kulturnih grupa locirane na terenu istih oblasti. Ne treba to da zbunjuje. Svaka od tih grupa zaposjedala je određen rejon u tim oblastima i vrlo rijetko nadslojavaju jedna drugu u istim naseljima. Primjera radi, lasinjska kulturna grupa prodiere u zapadnu Bosnu, sredinu zaposjeda kostolačka i prodiere dolinom Bosne do Obra kod Kaknja, a badenska se uglavnom zadržala sjeveroistočno od tih teritorija. Naravno, ovo ne znači da nije dolazilo do sukoba među njima, ali je toga bilo vjerovatno u manjoj mjeri nego što bismo očekivali.

U ovom uzbudljivom vremenu propadanja jednih i nadolaska drugih populacija, sukobljavanja pa i mijesanja, nije izostala ni očekivana raznovrsnost posmrtnog rituala ili kulta mrtvih. Sve navedene grupe, osim lasinjske, su, na ovaj ili na onaj način, pokazale svoj odnos prema fenomenu smrti, prema kultu mrtvih srodnika.

Prije svega, u ovom periodu se nešto više praktikovalo sahranjivanje mrtvih u nekropolama, ali se pokapalo i pojedinačno u samim naseljima. Najbrojnije

su nekropole u grupi Tiszapolgar-Bodrogkeresztúr, među kojima se ističu one u Čoki, Batki kod Sente, Nosi kod Subotice. Pokopi su vršeni u jamama i u zgrčenom položaju, sa tačno određenim pravilima rituala: oko glave su stavljane manje posude, a u predjelu karlice veći sudovi, kao što su oni za držanje mlijeka. Ponekad se prilažu kremenim noževima, bakarni predmeti, pa i ukrasi od zlata. Smišljena oprema za prelazak u drugi svijet. Velike posude su vjerovatno bile pune tekuće hrane, a male posude bi trebale služiti za zahvatanje te hrane. To je očito shvatanje da mrtvac nastavlja da živi i u drugom, nazovimo ga, podzemnom svijetu. Nekropole su poznate i u okviru badenske (npr. Bogojevo – Zgrčenci) i kostolačke kulturne grupe (npr. Padina kod Gospođinog Vira na Đerdapu – paljevinški grobovi). U okviru nekropole u Bogojevu je, među ostalim, nađen jedan dvojni grob, te grob čovjeka, govečeta i pernatog životinja. Ovom drugom je ostavljena solidna poputbina za drugi svijet!

Kada je riječ o pojedinačnim ukopima u okviru naselja (a ima dosta primjera), vrijedi se ponovno zaustaviti na lokalitetu Gradac u Vučedolu i na nekim podacima koje je R. R. Schmidt objavio u svojoj monografiji. Vremenu badenske kulture će pripadati dva pojedinačna groba žena, ukopanih u zgrčenom položaju, i dječija grobnica u nadsvođenoj komori. U unutrašnjosti, uz rubove komore, tekla je zemljana klupa na koju je bilo položeno pet dječijih kostura, troje novorođenčadi, jedno polugodišnje i jedno četvorogodišnje dijete. Uz njih su priložene samo školjke i neke životinjske kosti. Indikativno je da je ova dječija kosturnica ležala ispod kasnije zgrade tzv. Megarona II.

Pa ipak, daleko je najzagonetniji dvojni ukop u grobnoj komori, sa ulazom širokim jedan metar, pred Megaronom II, koji pripada procvatu vučedolske kulture na ovom lokalitetu. Tijela muškarca i žene su bila položena na debljoj naslazi pepela u zgrčenom položaju, okrenuti jedan prema drugom. Glave im se dodiruju. Žena rukama pokriva lice, dok lijeva ruka muškarca počiva na ženinom bedru, a desnom drži jedan sud. Glavu žene prekriva najljepša posuda u grobu, ukrašena sunčevim i nekim drugim astralnim simbolima. Uz muškarca su stavljena dva šiljka za koplje, buda od jelenjeg roga, nakit od školjke, uz leđa žene bio je ostavljen velik sud. U grobu je, dalje, sakupljeno; 21 čitava i 30 razbijenih posuda, 80 keramičkih fragmenata, pa kosturi janjeta i psa, kosti govečeta, jelena i svinje. Velika većina keramičke robe je lijepo ukrašena vučedolskim stilom. Autori djela "Pražistorija jugoslavenskih zemalja III" nazivaju ovaj grob bračnog para "proto-kneževski pokop". Prije ukopa je u komori naložena

velika vatra očišćenja i žrtvovanja. Na pepeo očišćenja su položeni mrtvaci. Priređivači ukopa su ovaj bračni par položili u stavu bračne bliskosti, uz muškarca je ostavljena njegova lovačka ili ratnička oprema, žena je dobila na glavi najljepšu posudu i lonac sa hranom. Uz to “mesna poputbina”, pa i muškarčev pas. Količina keramičke robe je više nego impresivna. Moglo bi se pretpostaviti da je muškarac zaista bio poglavica, pa i prvosvećenik u jednom već sasvim patrijarhalnom društvu, da je umro ili poginuo u borbi i da ga je žena nasilno (ili dobrovoljno!) pratila na drugi svijet. Vjerojatno ono prvo i, u tom slučaju, ovo bi bio jedan od najstarijih, koliko-toliko dokumentiranih, primjera o prisilnoj pratnji žene mrtvog supružnika, naravno, na ovom tlu. (Ukoliko Krestonci ili neka druga tračka plemena, pa Gali i niz antičkih i primitivnih skupina njeguju običaje da žena prati muža u grob, ništa neobično ne bi trebalo da znači ni “poglavičin” pogreb u Vučedolu.)

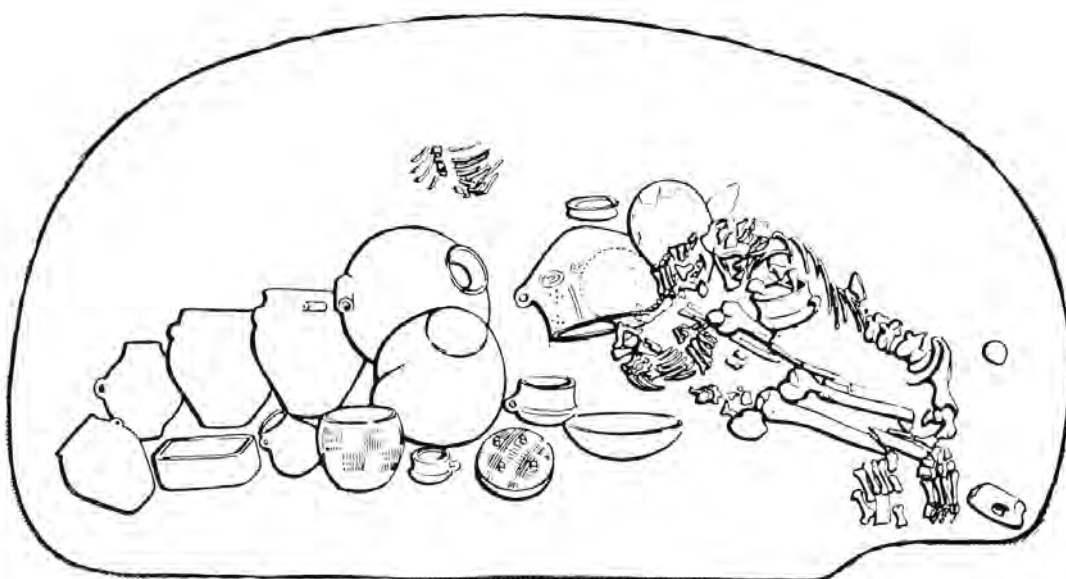
Samo uzgred spominjemo da je Megaron II bio sagrađen nad komorom sa dječijim ukopima. Održavana je tradicija posvećenog mjesta dječijim žrtvama.

U eneolitskom dobu su, više nego sve što je rečeno, važna dva fenomena: spaljivanje mrtvaca prije ukopa (incineracija, inkremacija) i pokapanje pod grobnim humkama – tumulima.

Svakako je važno napomenuti da su neki od najstarijih primjera spaljivanja pokojnika u panonskoj oblasti vezani za sahranjivanje pod tumulima.

- Arađanska humka kod Mokrina (tumul visok oko 4 m, u centru podnožja urna sa pepelom pokojnika, pokrivena trbušastom zdjelom, kao prilog još jedna zdjela; pripada badenskoj kulturi);
- Velika humka u Batajnici (pokojnik spaljen na istom mjestu, povrh spališta urna sa pepelom i nagorjelim kostima, od žrtvenog obreda preostale životinjske kosti i keramički fragmenti, sve prekriveno zemljom; kasnije obnovljen obred od koga su ostali keramički fragmenti i ondaumul definitivno formiran; pripada vučedolskoj kulturi);
- Humka u Vojki (isti obred kao u Batajnici, ali nema tragova naknadnog rituala; pripada također vučedolskoj kulturi);
- Nekropola u Padini na Đerdapu, u kojoj su zdjele sa paljevinom poredane u redu i jedan grob sa spaljenim kostima pokrivenim zdjelom u Silajetu kod Dvorova u sjevernoj Bosni ukopani su u zemlju, bez vanjskog obilježja, a pripadaju kostolačkoj kulturi. Teško je zasada utvrditi da pripadnici kostolačke kulture nisu koristili pokapanje pod tumulima. Još je relativno malo podataka u tom pogledu.

Izvan panonskog, odnosno podunavskog prostora daleko su najvažniji kneževski ukopi pod tumulima u Maloj i Velikoj Grudi na Tivatskom polju, koji Stojan Dimitrijević pripisuje jednoj varijanti ljubljanske kulturne grupe. Tumul, prečnika oko 20 m, bio je visok gotovo 4 m. Pokojnik u zgrčenom položaju je pokopan u sanduku od kamenih ploča, ekscentrično lociranom

Slika 33. Grob bračnog para iz Vučedola kod Vukovara

Slika 34. Centralni grob iz humke Velika Gruda kod Tivta

u tumulu. Uz kosti mrtvaca bogati prilozi dvije lijepo ukrašene posude, zlatni triangularni bodež, pet zlatnih karičica za kosu, dva dugmeta od bakarnog lima. Bio je to pravi “kneževski” grob, bolje rečeno grob lokalnog rodovskog princepsa. Predmeti od zlata su egejskog porijekla, po čemu se vidi da je tivatski knez za života bio vrlo cijenjen i bogat: predmete je, iz poštovanja, dobio na poklon ili ih je nabavljao na jugu preko posrednika, sasvim je sigurno da je u to vrijeme južni Jadran održavao stalne kulturne i ekonomske veze sa kretsko-egejskim naprednim svijetom. Keramičke posude su izrađene u domaćem stilu pa je na taj način došlo do sretne kombinacije za hronološke odrednice domaće proizvodnje. Tumul u Maloj Grudi je imao omotač od kamenih oblutaka, a na raznim krajevima su konstatovani ostaci spališta od naknadnih ritualnih radnji. I ovaj detalj pogrebnog rituala je imao širok smisao, a kasnije je vrlo često ponavljjan.

Nedavno istraženi tumul u Velikoj grudi kod Tivta, odražava sličan pogrebni ritual kneževskog ukopa kao i onaj u Maloj Grudi od kojeg je udaljen oko 270 m. Tumul je imao prečnik od 26 m, i visinu od 6,30 m u odnosu na okolni teren. Pokazalo se da humka sadrži dva centralna groba, jedan iznad drugog, jedan primarni i jedan sekundarni. Grobna konstrukcija sekundarnog groba, datiranog u bronzano doba, u kome je bio pokojnik u ispruženom položaju, bila je oivičena širim kamenjem i pokrivena tankim kamenim pločama i oblucima. Primarni centralni grob, radi kojega je tumul bio i podignut, oblikom je sličan glavnom grobu u centru tumula Mala gruda. Jama je bila izdubljena u prirodnoj podlozi i ograđena kamenom. U grobu je bio sahranjen muškarac u zgrčenom položaju, ležeći na svojoj lijevoj strani, glave okrenute u prema sjeveroistoku. Uz pokojnika, koji je po svemu sudeći bio vrlo istaknuta osoba, pronađene su obredna keramič-

ka šolja sa urezanim i bijelo inkrustiranim motivima ljubljanskog tipa, dva bronzana sječiva (brijača), bronzana sjekira, te osam zlatnih karičica za kosu, od kojih tri karike odgovaraju onima iz Male Grude, a pet se vezuju za nalaze iz grobova sa ostrva Leukas u Jonskom moru.

I, najzad, pretežno na području Banata i Bačke je istraženo nekoliko tumula koji svjedoče o prilično snažnom prodoru stepske populacije sa istoka na panonski prostor. Borislav Jovanović je posvetio niz radova ovoj pojavi i obradio nalaze iz Uljme, Vlajkovca kod Vršca, Batke na ušću Begeja u Tisu, Vojlovice kod Pančeva te iz Srpskog Krstura i Đale. Radi se uglavnom o vrlo velikim tumulima, prečnika 35-30 m.

Sahrane su izvršene u jamama, obloženim i pokrivenim drvenom građom i, obično, bogato posutim okerom. U Uljmi, Batki i Vojlovići pokojnik je pokopan u zgrčenom položaju, s tim što je položen na leđa, a noge mu uvis povijene. Dakle, poseban zgrčeni položaj! Prilozi nisu brojni, a najizrazitiji su oni iz Srpskog Krstura i Đale – sudovi ukrašeni vrpčastom ornamentikom, izrazito karakteristični za stepske populacije. U panonskom prostoru Jugoslavije je evidentiran velik broj sličnih tumula; oni nisu istraženi pa se ne može još reći koliko ih pripada stranoj, stepskoj populaciji.

Dugo vremena se vodila, i još se vodi, diskusija o tome odakle potiču dva nova ritualna običaja – sahranjivanje pod tumulima i spaljivanje pokojnika. Mnogo toga ni do danas nije razjašnjeno.

Za običaj pokapanja pod tumulima u optičaju su stalno dva tumačenja; preuzet je pod uticajem stepskih ritualnih obreda, i drugo, preuzet je iz južnih oblasti Balkana, odnosno sa kretsko-egejskog prostora. Stepska plemena i narodi su zaista masovno koristili običaje sahranjivanja pod tumulima-kurganima, ali ima problema sa hronološkim odrednicama. Tumuli sa grobovima-jamama stepskog porijekla u panonsko-podunavskom prostoru su vremenski mlađi od onih koji su nastali u doba badenske kulture. Prema tome, pokapanje pod tumulima je ušlo u upotrebu i prije dolaska stepskih populacija. Uzgred spominjemo da stepske populacije nisu spaljivale svoje pokojnike, a u Arađanskoj humci se radi o tipičnoj incineraciji. Možda je vjerovatniji južni uticaj i zbog hronoloških razloga. Tamo je ovakav običaj vrlo rano ušao u modu u okviru kulta mrtvih i shvatanja o zagrobnom životu. Istakli smo već da su najstariji tumuli velikih dimenzija i oni su mogli da budu podignuti samo kolektivnim naporom. Tako nešto je pripadalo samo rodovskim i bratstvenim prvacima. Pa i tumule u Velikoj i Maloj Grudi smo označili kao grobove takvih prvaka. Na

osnovu ovih pokazatelja nije teško zaključiti da su prvi tumuli bili podignuti nad ukopima rodovsko-bratstvenih prvaka. Grobovi iz tumula u Velikoj i Maloj Grudi jasno ukazuju na južne veze. Kasnije se običaj podizanja tumula nad grobovima srodnika omasovio i u mnogim krajevima dobio prioritarno mjesto u pogrebnom ritualu. Kao takav, zadržao se do kraja praiistorijskog doba. Ima dosta stručnjaka koji smatraju da je i spaljivanje pokojnika, incineracija, južnog porijekla. Čini nam se da je ovo manje vjerovatno. Postoje indicije da je kremiranje pokojnika počelo već u neolitskom dobu. Milutin Garašanin spominje neke ostatke ovog rituala u Vinči kod Beograda i u Potpornju kod Vršca, gdje je uz kalcinisanu kosti nađena i tipična kamena sjekira, a čini se da bi i spomenuto žrtvenište u Obrima I upućivalo u tom pravcu. Duboke korijene kremiranja pokojnika u panonsko-podunavskom prostoru potvrđuju i primjeri iz vremena badenske i kostolačke grupe (Arađanska humka, Padina na Đerdapu). Zato danas sve više preovlađuje mišljenje da je pogrebni ritual incineracije samostalna pojava na tom prostoru, pa čak i teza da je panonsko-podunavski prostor primarna oblast za nastanak ovog rituala. Ne treba zaboraviti da je incineracija na tom prostoru i u bronzanom dobu igrala izuzetno važnu ulogu. Naprijed smo spomenuli i ulogu heliolatrije u svemu tome.

Tumuli sa grobovima pripadnika stepske populacije su stranog porijekla. Oni imaju veoma važnu ulogu samo u pogledu izučavanja indoeuropeizacije u pojedinim dijelovima evropskog tla.

Obavezna je na kraju ovog razmatranja konstatacija da se kod stanovništva eneolitskog doba na području južnoslavenskih zemalja uglavnom, pa i definitivno, učvrstilo vjerovanje u zagrobnog života čovjeka. To, među ostalim, potvrđuju i slijedeće pojave:

- naknadne obredne radnje – nazovimo ih daće – nad grobovima pokojnika, posvjedočene keramičkim fragmentima i životinjskim kostima na nekim tumulima (Batajnica, Tivat), što znači da se ovim doprinosi boljem bivstvovanju pokojnika na drugom svijetu ;
- kameni vijenac oko groba pod tumulom (Tivat), što, bez obzira da li se time željelo zaštititi spoljni svijet od dještva pokojnika ili samog pokojnika od zlog uticaja spoljnog svijeta, samo potvrđuje vjerovanje da pokojnik i na drugom svijetu ima određenu ulogu ili potrebu; u kasnijim periodima kameni vijenac pod tumulima je dosta uobičajena pojava;
- dvojni grob muškarca i žene iz Vučedola, pri čemu se sasvim logično nameće zaključak da takav par i

na drugom svijetu nastavlja svoj bračni život; već smo spomenuli slična vjerovanja potvrđena pisanim dokumentacijom;

- donekle i incineracija, ako se tim činom oslobađa onaj prometejski dio čovjeka od materijalnog oklopa.

Naravno, čovjek se od starine vrlo teško mirio sa pomišlju da poslije smrti prestaju svi elementi življenja. Neprestano je stvarao svoje vizije o zagrobnom životu kao važnom segmentu religioznog sistema.

Za eneolitsko doba smo naveli neke od tih vizija.

VI. 4. Bronzano doba

Približavamo se sve više onom vremenu u kojem nas na nekim okolnim područjima pisani izvori obavještavaju o društveno-ekonomskim kretanjima i duhovnim zasadama na tim područjima. Na teritoriju južnoslavenskih zemalja u tom vremenu vlada bronzano doba (pretežno drugi i početak prvog milenija stare ere) i ono u potpunosti pripada ovdašnjem praistorijskom vremenu. Iako pojedini pisani izvori sa juga i jugoistoka tu i tamo spominju ove krajeve, velike koristi za rekonstrukciju života na ovom prostoru od tih napomena nema.

Bronzano doba na području južnoslavenskih zemalja se obično dijeli na tri faze. U prve dvije faze (rana i srednja bronza) društveno-ekonomski razvoj teče dosta ravnomjerno, na osnovama iz prethodnog vremena i bez većih potresa. U kasnom bronzanom dobu su se, međutim, desila velika previranja. Došlo je do populacionih pokreta velikih razmjera, do snažnih sukoba, do nekih sudbonosnih razaranja. Pokreti su počeli dobrim dijelom iz panonskog prostora, proširili se prema jugu, zahvatili i većinu ovdašnjih krajeva. Na jugu je razorena visoka mikenska civilizacija, pokreti su prešli na sjeveroafričko kopno (Egipat) i na Malu Aziju. Bila je to prvenstveno ekspanzija nosilaca kulture polja sa urnama (nazvani po pogrebnom ritualu) koji su značajno uticali i na kulturnu fizionomiju u mnogim ovdašnjim krajevima.

U ovom vremenu na tlu južnoslavenskih zemalja se paralelno odvijalo nekoliko društvenih procesa. Znaatan broj manjih grupa se bavio tzv. transhumantnim stočarenjem, kretao se sa stokom u potrazi za boljom pašom. Iza njih su ostajali samo pojedinačni ili manje skupine grobova. Nema gotovo nikakvih ostataka naselja. S druge strane, kod većih grupa se pojačava patrijarhalni društveni sistem; karakteriše ga izrastanje lokalne rodovske aristokratije i utvrđivanje naselja

kojima ona upravlja – pretežno na brežuljcima – pa i grobni ritual. I, treće, pojačavaju se ekonomske veze sa okolnim svijetom, što se lijepo može pratiti prema ostacima materijalne kulture. Neki elementi ukazuju, ipak, na stare zakonitosti gentilnog društvenog uređenja, na primjer na suživot dva ili više rodova u istom naselju radi ženidbenih odnosa.

U bronzanom dobu je na temelju svih navedenih društveno-ekonomskih kretanja formirana na tlu južnoslavenskih zemalja velika masa kulturnih grupa – malih zajednica, velikih zajednica, čitavih kulturnih, pa i "etničkih" kompleksa. Njihovo izdvajanje je mukotrpan posao za prahistoričare-arheologe, ali su u djelu "Praistorija jugoslavenskih zemalja IV", Bronzano doba, Sarajevo 1983. god. uglavnom naznačene sve te zajednice. Sistematsku, odnosno sintetsku obradu tih zajednica izvršili su u ovom monumentalnom djelu: Borivoj Čović, Milutin Garašanin, Stane Gabrovec, Ivan Marović, Ružica Drechsler-Bižić, Šime Batović, Ksenija Vinski-Gasparini, Draga Garašanin.

Nema danas nikakve sumnje da se kod populacionih grupa bronzanog doba u ovim krajevima još više učvrstilo vjerovanje u zagrobni život, kao i vjerovanje o uticaju umrlih srodnika na svakodnevni život njihovih potomaka. Ogroman broj otkrivenih i istraživanih nekropola i pojedinačnih grobnica o tome rječito govori. Pri tome se očituje velika raznolikost u sahranjivanju, u kultu mrtvih, ali bi u globalu trebalo istaknuti dvije stvari: paralelno javljanje grobova u tumulima i ravnim nekropolama, kao i istovremeni biritualizam, tj. pokapanje i spaljivanje mrtvaca u istim grobištima. U svemu tome izdvajaju se i neke velike regije. Borivoj Čović je ovako ocrtao dva osnovna kompleksa u odnosu na pokapanja mrtvaca pod tumulima i na sahranjivanje u ravnim grobovima (dakle, bez ikakvih vanjskih oznaka). Kompleksu sa tumulima bi pripadali: jadranski pojas od Istre do Crne Gore, Hercegovina, južna i istočna Bosna, zapadna Srbija, dijelovi Kosova i Makedonije, a kompleksu ravnih grobova istočnoalpska regija, panonsko-podunavska regija, Pomoravlje i istočna Srbija, dijelovi Kosova i Makedonije. Tako bi tumuli pretežno karakterisali zapadnije, a ravni grobovi sjevernije i istočnije krajeve u Jugoslaviji. I sam autor, međutim, napominje da bi to bila samo podjela u najgrubljim crtama, jer nisu nikako zanemarljivi ni primjeri miješanja ovih običaja na istom prostoru. To se najviše odnosi na kasno bronzano doba, kada običaj sahranjivanja u ravnim grobovima prodiere u Istru, na liburnsko područje u sjevernoj Dalmaciji, u srednju Dalmaciju, Bosnu i Makedoniju, pa se tamo ovakvi grobovi pojavljuju zajedno sa grobovima pod tumulima.

Ogromna raznovrsnost vlada u pogledu samog rituala sahrane. Tako je na području glasilačke grupe u istočnoj Bosni kroz čitavo bronzano doba izrazito dominantna inhumacija – pokapanje mrtvaca pod tumulima, a samo u kasnoj bronzi su se tu i tamo mrtvaci spaljivali. S druge strane, na panonsko-podunavskom prostoru je već od srednjeg bronzanog doba dominantna incineracija – spaljivanje mrtvaca (npr. grupa sa inkrustriranom keramikom, dubovačko-žutobrdská pa i vatinska grupa). Vrlo rano se kod nekih kulturnih grupa javlja i biritualizam. Među takve grupe se npr. ubrajaju vinkovačka grupa, moriško-mokrinska grupa u Panoniji, cetinska grupa u Dalmatinskoj zagori, grupe Belotić – Bela Crkva u zapadnoj Srbiji. U kasnom bronzanom dobu apsolutnu prevagu u panonsko-podunavskom prostoru ima incineracija, a značajno je ona prisutna u Pomoravlju (paraćinska grupa) i na Kosovu (grupa Donja Brnjica – Stražava). U tom periodu ritual spaljivanja je zabilježen i u alpskom području (dobovsko-ruška i ljubljanska grupa), u Istri i Lici. Kao izvanredan primjer biritualizma u kasnom bronzanom dobu može poslužiti jedan tumul na Lečištu u Ličkom Vrepcu, u kojem je na istoj dubini zatečeno jedanaest skeleta i ostaci šest spaljenih pokojnika. Oni su hronološki istovremeni ili sasvim bliski.

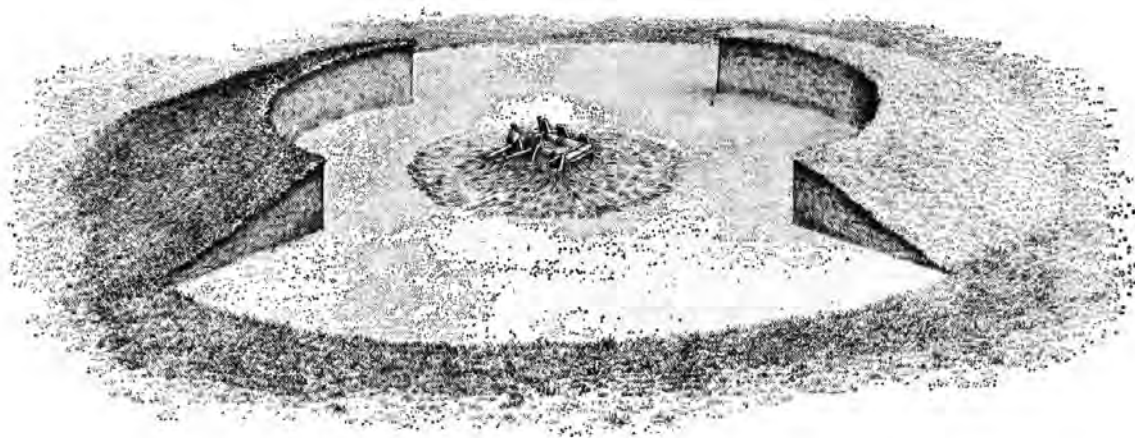
Neosporno je u pravu Ksenija Vinski-Gasparini kada tvrdi da su u sjevernim dijelovima Jugoslavije vrlo stari korijeni incineracije i da se odatle ovaj ritual širio u druge krajeve zemlje. Ona, isto tako, smatra da su na tom prostoru u bronzanom dobu potisnuti agrarni kultovi i da je prevladalo obožavanje Sunca i vatre. U poglavlju o heliolatriji i mi smo istakli slično uvjerenje.

Mnogostruki mozaik raznolikosti pogrebnog rituala u bronzanom dobu ogleda se i u nizu pojedinosti. Tako se u nekim krajevima mrtvaci sahranjuju u sanducima od kamenih ploča (npr. u Dalmaciji), u drugim su okruženi kamenim oblucima, u trećim su polagani na zemlju itd. Podjednako su zastupljeni pogrebi mrtvaca u zgrčenom položaju, poglavito u zapadnijim oblastima, i u okruženom položaju, kao što je naprimjer slučaj na glasilačkom području. Pripadnici vatinske grupe su svoje mrtvace spaljivali u samom grobu, dok su pripadnici dubovačko-žutobrdské grupe pravili spališta (ustrine) nešto dalje od samog groba. Kada je, pak, riječ o pokopima pod tumulima, veoma često se u podnožju tumula grob okružuje vijencem od kamena, a razbijeno posuđe, keramički fragmenti, nalaze se i u grobovima i u slojevima tumula iznad grobnica. Oba navedena vida pogrebnog rituala su sigurno vezana uz vjerovanja u zagrobni život, uz odavanje počasti mrtvacu ili vladarima drugog svijeta,

uz snabdijevanje mrtvaca poputbinom ili – kada je riječ o kamenom vijencu – uz strah živih od djelovanja umrlih članova roda. A možda se ovim vijencem osiguravao sam mrtvac od ulaska zlih demona u njegovo počivalište.

Pošto ovdje nije mjesto da se detaljnije bavimo ovim pojavama, njihovoj međuzavisnosti i rasprostranjenju, iznijecemo preciznije podatke o dva izuzetno zanimljiva primjera obrednog rituala na području južnoslavenskih zemalja u bronzanom dobu.

Prvi se odnosi na tumule na Kupreškom polju, kraškoj visoravni na području jugozapadne Bosne. Višekratnim istraživanjem ovdje je registrovan 51 tumul različite veličine, od onih monumentalnih, prečnika 35-45 m, do malih, prečnika 10-15 m. Svi su oni izgrađeni uz upotrebu zemljanih nanosa. Istraživano je sedam tumula, od čega su četiri sistematski i u potpunosti ispitana. Najznačajnije podatke dao je jedan veliki tumul, promjera u bazi oko 30 m i visine oko 3,60 m, na onom dijelu Kupreškog polja koji narod naziva Pustopolje. To je jedini od ispitivanih tumula koji je pokrivao izuzetno interesantnu grobnicu. Tokom sistematskog iskopavanja mogle su se u potpunosti rekonstruisati faze izgradnje ovog grobnog monumenta. Prvo je uglačana i pokrivena ilovastim nabojem površina na kojoj će biti izvršen sam ukop. Nakon toga je izvedena neka vrsta “posvećenja” toga mjesta, o čemu svjedoče znatni ostaci goretine i pepela. Kada je na ovaj način pripremljena baza, u njenu sredinu je dovučena, vrlo vješto sagrađena, drvena grobnica sa mrtvacem. Čitav prostor oko drvenog sanduka je zasut debelim naslagama trave *Camellia sativa* koja posjeduje izvjesna toksična svojstva (Sl. 35). I pojedini dijelovi drvene grobnice su bili zašušćani ovom travom pa je ona skoro hermetički zatvorena. Nakon toga nanesena je ogromna masa busenja, čiji su komadi, sa nadolje okrenutom travom, prekrili debelim naslagama grobnicu i čitavu njenu okolinu. Tako je formirano jezgro tumula. Poslije novog rituala “posvećenja” na ovoj površini, nastavljeno je nasipanje tumula istovjetnim komadima busenja i nanosima zemlje, dok nije oformljen željeni oblik monumentalne veličine. U toku nasipanja još nekoliko puta je ložena vatra zbog vršenja određenih ritualnih radnji. Sama grobnica, odnosno drveni sanduk je izgrađen od začuđujuće dobro otesanih dijelova: s donje i gornje strane su bile položene po dvije široke, horizontalno položene daske, a sa bočnih i čeonih strana po jedna debela, uspravno položena daska. Svi sastavi su precizno izvedeni i međusobno uklopljeni. Na mjestu pokopa drveni sanduk je bio veoma solidno učvršćen sa po tri debela drvena klina

Slika 35. Drvena grobna konstrukcija u centru tumula 16, Pustopolje kod Kupresa

sa svake duže strane, spojene preko gornje površine poprečnim prečkama (jedna od njih je bila izvanredno ugrađan donji plaznik saonica!). U tom sanduku je ležao mrtvac u zgrčenom položaju, sa desnom rukom ispod glave i gornjom šakom na gornjoj strani lubanje. Ležao je na prostirci od životinjske kože (vjerovatno

od pripitomljenog muflona) i bio pokriven velikim tekstilnim pokrovom – plaštom, sa različito i vrlo precizno tkanim dijelovima. U sanduku je bio pokopan muškarac od 60 godina, bez ikakvog odjevnog predmeta na sebi. Sanduk je bio pun vode, koja je kroz neke sitne pukotine prodrila u unutrašnjost grobnice, pa su tako svi predmeti i sam mrtvac izvršno konzervirani. Na lubanji je, na primjer, ostala kratko očišćana brada. Nema nikakve sumnje da je u ovom tumulu bio pokopan neki čelnik, starješina roda ili šire društvene zajednice (Sl. 36).

Gotovo isti interes su izazvali i rezultati istraživanja tzv. Dokanove glavice, jednog od najvećih tumula na Kupreškom polju, promjera oko 35 m i visine u središnjem dijelu oko 4 m. Dokanova glavica je bila podignuta na sličan način kao i ovaj prethodni tumul, dakle od nanosa zemlje i komada busenja sa dolje okrenutom travom. Negdje od polovine ovog tumula busenje je sve izrazitije, da bi površina na samom dnu bila pokrivena isključivo ovakvim busenjem. U Dokanovoj glavici nije postojala direktna sahrana. U središnjem dijelu je na samom dnu iskopana jama, veličine 1,85 sa 1,60 m i dubine oko jedan metar. U njoj su zatečeni samo ostaci dosta dugačke, izgorjele daske i dijelovi neke spaljene vunene materije. I, još nekoliko podataka. Iznad jame su u sloj busenja bila zabodena dva cijela drvena bodeža i donji dio trećeg bodeža (Sl. 37). Nedaleko od toga mjesta je uspravno stajao drveni kolac, zaboden također u nanos busenja. Na raznim dubinama tumula su evidentirane manje ili veće fleke izgorjetine, fragmenti keramike, životinjske kosti, izgorjeli dijelovi manjih dasaka i gomile

Slika 36. Pokojnik iz centralnog groba tumula 16 umotan u vunenu tkaninu, Pustopolje kod Kupresa

drvenog iverja. Pojedine keramičke forme pripadaju tipologiji ranog bronzanog doba ovog dijela Balkana, dok analize ugljena – C14 analize – daju vrijeme prve polovine XVII vijeka st. e. (jedna analiza? 1676±82). Dokanova glavica, prema tome, pripada sredini ranog bronzanog doba.

Pored Dokanove glavice, ispitana su i dva mala tumula: prvi na Pustopolju, uz veliki tumul sa drvenim sandukom i drugi u istočnom kraju Kupreškog polja. U njima također nije bila izvršena sahrana, a u slojevima su se pojavili isti ostaci paljevine, keramički fragmenti i životinjske kosti. Keramika odgovara onoj u Dokanovoj glavici, pa je sasvim sigurno da i tumul sa ukopom “kneza” na Pustopolju pripada istom periodu starijeg bronzanog doba.

Po čemu je izuzetna važnost zemljanih tumula na Kupreškom polju? Po čitavom nizu uočenih elemenata! Sahrana u drvenom sanduku pod velikim tumulom na Pustopolju nesumnjivo asocira na ukope nekih stepskih populacija iz Panonije i dalje na istoku. Zbog toga je gotovo sigurno da su do Kupreškog polja stigli posljednji valovi velike seobe stepskih populacija, poznate pod imenom indoevropska seoba.

Formiranje tumula uz korištenje mase busenja sa travom je prilično jedinstvena pojava. Da bi se pripremila takva količina busenja, bila je potrebna dobra saradnja velikog broja ljudi. Znači da je rod, bratstvo ili pleme koje je u tome učestvovalo imalo čvrstu društvenu organizaciju, patrijarhalnog karaktera. Pokojnik sahranjen na Pustopolju je zasigurno obnašao visoku čast u toj zajednici.

Posebno su zagonetni Dokanova glavica i spomenuti mali tumuli. U njima nisu izvršene sahrane, ali, inače, pokazuju istovjetna svojstva sa velikim tumulom na Pustopolju. Iskopavanje jame u Dokanovoj glavici to eksplicitno potvrđuje i ovaj tumul se može jedino protumačiti kao kenotaf – grob bez mrtvaca. Na Kupreškom polju su živjele stočarske zajednice i napasale svoju stoku na ovom prostoru prekrivenom ogromnim brojem različitih trava i biljki. Zimi je polje prekriveno debelim naslagama snijega (odatle i plaznik saonice na sanduku u Pustopolju!) pa su stočari tjerali stoku u pitomije krajeve, pravcem prema Jadranu. U toku tog perioda neki članovi su umirali ili postali žrtve divljih zvijeri, a po povratku na Kupreško polje, takvim umrlim srođnicima su podizali grobne tumule kao da su u njima sahranjeni. Na taj način smrt je zadesila i pripadnika ove populacije kojemu je izgrađena Dokanova glavica. S obzirom na ogromne dimenzije tog tumula, sasvim je očito da je ona podignuta također u čast nekog od poglavara. Čak je

Slika 37. Drveni bodeži iz centralnog dijela tumula Dokanova glavica, Kupreško polje

imitirana i ukopna jama, a spaljena vunena materija je možda ostatak njegove odjeće. Ovaj poglavar je smatran i vrlim ratnikom, jer drveni bodeži sasvim vjerovatno treba da upućuju na to da je ovakav počasni spomenik podignut u čast jednom prizatom ratniku. Mali tumuli bez grobnice, o kojima je ovdje bilo riječi, zaslužuju isti tretman kao i Dokanova glavica.

Stočarska grupa, bratstvo ili pleme, koje je koristilo sjajnu ispašu na Kupreškom polju, ovo polje je smatralo nekim svojim domicilom, svojom svetom zemljom. Zbog čega bi, inače, baš ovdje podizali kenotafe srođnicima umrlim u drugim krajevima? Zato i nije daleka pomisao da je ovo polje bilo neka vrsta *campus sacer* u kasnijem smislu tog pojma, što je također nov prilog vjerovanjima u zagrobni život tokom bronzanog doba. Da bi pokojnik na drugom svijetu imao sve pogodnosti, morao je na doličan način biti sahranjen, makar i simbolično. Pogotovo kada se to čini na svetom polju.

Prilikom podizanja tumula sa kovčegom na Pustopolju, kao i onih bez grobnice, vršene su ritualne radnje očišćenja vatrom, a o žrtvovanju svjedoče pojedinačne životinjske kosti. Keramički fragmenti upućuju u istom pravcu. Opet već poznati element vjerovanja u zagrobni život.

Samo usput spominjemo da je pokojnik sa Pustopolja sahranjen u položaju spavanja (sa rukama pod i nad glavom) i potpuno nag. Prostirka od kože i tekstilni pokrivač su, isto tako, jedinstveni, barem osvjeđoen, slučaj. Uz pokojnika nisu bili položeni prilozima, iako se plaznik saonica, vjerovatno njegovih saonica, može tretirati kao svojevrsna poputbina ovom “kne-

zu". Nešto je to slično pokopanim konjima uz odličnike u nekim kurganima na području Skita pa i drugih stepskih populacija. Ako bi mu bile potrebne saonice, barem njihov dio mu je stajao pri ruci.

Za ilustraciju drugog primjera uzeli smo u obzir izuzetno karakterističnu nekropolu u Bezdanjači kod Vrhovina u Lici. Ovu pećinsku nekropolu istraživala je Ružica Drechsler-Bižić i višestruko objavila rezultate svoga rada. Bezdanjača pruža zaista jedinstven pećinski prostor: ulaz se nalazi na sredini strmog brjega, niz gotovo vertikalnu stijenu spušta se preko 30 m naniže do prostora sa urušenim stijenama i raznim nanosom, a odatle se silazi još 18 m do glavnog prostora pećine koji se račva u dva kraka. U tim prostorima pećine vlada vječita tama pa se doimaju kao prave katakombe. Istraživanje Bezdanjače je predstavljalo pravu avanturu, ali je i samo sahranjivanje mrtvaca u ove katakombe izazivalo izuzetne napore. U pećini je bilo sahranjeno oko 200 osoba, od čega 31 pojedinačna i četiri dvojna groba in situ, 12 djelimično dislociranih i 10 skupnih grobova 15-20 osoba. Svi su mrtvaci bili uglavnom pokopani pored bočnih zidova u većem kraku glavne prostorije, u nišama, uz zidove ili – izuzetno – opkopljeni kamenim vijencem. Bez posebnih konstrukcija ležali su jednostavno na leđima, u opruženom položaju i ničim nisu bili pokriveni. Uz glave pokojnika je obično stavljana zemljana posuda, u koju je prethodno usuta zrnasta ili tekuća hrana. Uz mnoge grobove je formirano malo vatrište-žrtvenište, na kojem je tokom pogrebnog rituala prinošena žrtva, vjerovatno dijelovi životinjskog tijela, o čemu svjedoče nalazi kostiju zeca, koze, govečeta, srne. Uz jedan ljudski skelet ležao je i cijeli skelet jelena, uz drugi, skelet srne; u dvojnom grobu broj 22 su ljudski skeleti ležali direktno nad cjelovitim kosturom srne. Pored ostalog, na vatrištima i oko nekih skeleta je pronađen veći broj drvenih štapića, zašiljenog i nagorelog vrha. Pokojnici su kod sahrane bili poškopljeni crvenom bojom. Ružica Drechsler-Bižić ovako rekonstruiše samu ceremoniju pokapanja: u predvorju ukopnih prostorija, u kojem je stajala neka drvena konstrukcija, pokojnik je pripreman za sahranu, potom je prenesen do mjesta polaganja, pored uzglavlja stavljen je zemljani sud, na vatrištu-žrtveništu paljena je žrtva i time bi ukop bio završen. Zašiljeni drveni štapići bi, po njenom mišljenju, služili za nabadanje komadića mesa i prinošenja mrtvaca. Naravno, nagoreni štapići su mogli biti upotrebljavani i za potpaljivanje vatre ili njeno prenošenje iz predvorja.

Sahranjivanje u pećinskim prostorijama Bezdanjače znači, ustvari, unošenje mrtvih srodnika u podze-

mni svijet! Jer te prostorije, u totalnom mraku, su neosporno mogle ostavljati na tadanje ljude utisak nekog drugog svijeta. I u mnogim drugim krajevima južnoslavenskih zemalja je bilo sahranjivanja u pećinama, ali nigdje sa ovakvim ceremonijalom i ovako duboko pod zemljom. Baš zbog toga se postavlja pitanje kome je služila ova nekropola? Jednom naselju ili širem regionu? U rejonu Bezdanjače je locirana jedna gradina za koju bi bilo teško pretpostaviti da je samo za sebe stvorila ovo podzemno groblje. Prije će biti da su u Bezdanjaču donošeni pokojnici i sa šireg područja i ovdje, specijalno opremljeni, sahranjivani. Pri tome prvenstveno mislimo na čelnike rodova i na ličnosti koje su obnašale dužnosti u kultovima, na vrače, mage, službenike nekih viših bića – božanstava. Ne bi bilo isključeno da se takva privilegija odnosila na službenike onih sila koje vladaju podzemnim svijetom. Jesu li, onda, prinošeni darovi pokojnicima ili tim silama? Otvoreno je pitanje.

U svakom slučaju, Bezdanjača je mogla igrati za stanovnike bronzanog doba ovog kraja istu ulogu koju je imalo Kupreško polje za tamošnje stočare. Bila je, možda, opće kulturno mjesto. Baš zbog toga smo i istakli ova dva primjera u oblasti kulta mrtvih na prostoru južnoslavenskih zemalja.

VI. 5. Željezno doba

Definitivno usvajanje tehnologije potrebne za prerađu željezne rude i prelazak na masovnu proizvodnju željeznog oruđa i oružja snažno su djelovali na sve vidove društveno-ekonomskih kretanja. Naoružanje je postalo mnogo efikasnije, zemljoradnička i druga oruđa od ovog metala su doprinosila značajnom povećanju produktivnosti u svim vidovima proizvodnje, a sve to je ubrzavalo razne procese u društvenim zajednicama. (Ovaj prelazak je na tlu većine južnoslavenskih zemalja počeo krajem IX i početkom VIII vijeka st. e.; željezno doba se inače, računa sve do vremena rimske okupacije.) Raslojavanje društvenih zajednica, koje pratimo od kraja eneolitskog doba, sada dobiva puni zamah. Formiraju se manje ili veće vojne formacije, na njihovom čelu se pojavljuju plemenske poglavice, međusobni sukobi se umnožavaju. Bilo je to istovremeno učvršćivanje robovlasničkih gradova-država, polisa, na egejskom jugu, u kojima i proizvodnja sva-kovrsne robe, pa i luksuzne, raste nevjerovatnom brzinom. Komunikacije između Balkana i Podunavlja s jedne i helenskog svijeta s druge strane se učvršćuju, razmjena dobara, trgovina na čitavom tom prostoru

sve više cvjeta. Kulturni uticaji sa juga prema sjeveru se pojačavaju. Na području južnoslavenskih zemalja postepeno se formiraju velike plemenske zajednice i plemenski savezi, koje danas pripisujemo ilirskom, dako-mezijском, panonskom ili nekom drugom "etničkom" stablu, a krajem željeznog doba na ilirskom jugu će doći i do stvaranja pravih državnih tvorevina.

Bio bi to neki društveno-historijski, izuzetno reduciran, okvir. Ovdje je, međutim, riječ o pogrebnom ritualu i odmah treba naglasiti da su svi ovi procesi imali neosporan uticaj i u sferi kulta mrtvih. Teško je zaista registrovati sve promjene i varijacije koje su se dešavale u ovoj sferi, ali je vrijedno da se zadržimo na nekim zanimljivim pojavama iz željeznog doba.

Stručnjaci se pitaju – i nisu saglasni u odgovoru – zbog čega se na nekim područjima napušta incineracija i prelazi na inhumaciju pokojnika. Na panonskom i istočnoalpskom prostoru, na kojem je stoljećima vladalo spaljivanje pokojnika, početkom željeznog doba prelazi se na skeletno sahranjivanje u dolenskoj grupi i grupi Martijanec-Kaptol, a istovremeno ovdje ulazi u modu podizanje tumula nad grobom. Suprotno tome, na područjima sjevernog i srednjeg Jadrana, pa i u jadranskom zaleđu, sve više se napušta sahranjivanje pod tumulima, a ravni grobovi dobivaju prevagu. Jedino je glasińska kulturna grupa ostala vjerna tumulima, iako se i kod njenih pripadnika od VI vijeka st. e. sve više uvlači biritualizam, spaljivanje pokojnika postaje uobičajena pojava. U centralnim i južnim dijelovima zemlje su brojne lokalne varijante pogrebnog rituala, kako u pogledu spaljivanja ili sahranjivanja, tako i oblika i obilježavanja grobova. To se odnosi, na primjer, na Pomoravlje, Kosovo, na Makedoniju. Na prostoru južnoslavenskih zemalja sreće se pravi mozaik samog oblika groba i u jamama, sanducima od kamenih ploča, na malim platformama od oblutaka i tome slično. Kod spaljivanja su spališta u samim jamama, pored grobova, izvan tumula, u središtu tumulom pokrivene površine, zajednička, individualna. Ovdje izdvajamo podatak da su kod Liburna novorođenčad do jedne godine starosti često sahranjivani i u velikim glinenim posudama, pokrivenim zdjelama ili kamenim pločama.

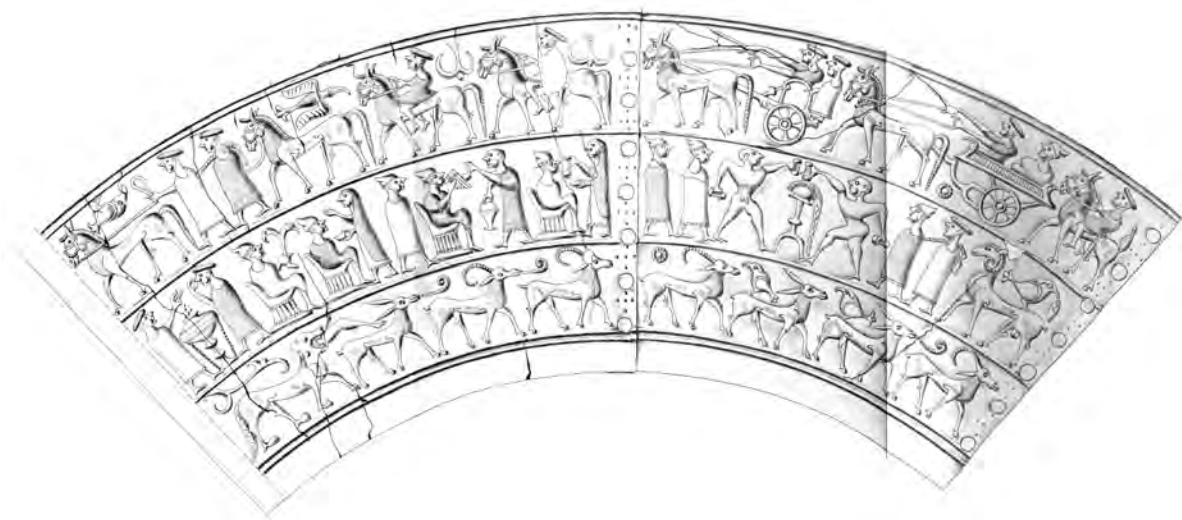
I, naravno, nisu izostala ni dva već poznata i dugo praktikovana kulturna običaja: razbijanje glinenog posuda u grobu i nad grobom, te opkoljavanje grobnog prostora kamenim vijencima. Ovo posljednje se posebno praktikovalo u tumulima iz željeznog doba.

Konačno, vrijedno je spomenuti da su tokom istraživanja velikog broja nekropola širom zemlje ustanovljene i upadljive razlike u odnosu na prilaga-

nje oružja uz mrtvace u grobovima. Prirodno je da oružje nedostaje u ženskim grobovima i da u njima preovladava metalni nakit. Ali, na tome se stvar ne završava. Postoje čitava područja, odnosno kulturne grupe, koje uopće ne stavljaju oružje u grobove. Takve su npr. svetolucijska grupa na krajnjem sjeverozapadu zemlje, notranjska grupa u Sloveniji, liburnska grupa na prostoru od Raše do Krke, japodska grupa u Lici i u dolini Une. Obratno, u glasińskoj i srednjobosanskoj grupi, pa u kneževskim grobovima Glasińca do Ohrida, oružje je stalna poputbina ratnika-pokojnika. Očito je da se mora pomišljati na razlike u kultno-religioznim shvatanjima žitelja pojedinih oblasti, a nikako na ekonomsku uslovljenost tih pojava. Ne bi se moglo reći da su Liburni ili Japodi bili manje ratnički raspoloženi od Autarijata u istočnoj Bosni i zapadnoj Srbiji pa ipak, njihove ratnike nije u smrti pratilo i njihovo oružje. Biće da su drugačije zamišljali onozemaljski život svojih ratnika, bolje rečeno, njihovog duha poslije smrti.

Uz ove napomene zadržaćemo se nešto podrobnije kod nekoliko kulturnih grupa, kod nekoliko sinhronih pojava na širem prostoru. Zaustavićemo se prvo kod pojave velikih porodičnih tumula, čiji tipični predstavnici, koji su istraživani i prikazani u literaturi, pripadaju prvenstveno dolenskoj grupi, nekim grupama zapadne Srbije i glasińskoj kulturi željeznog doba.

Dolenska grupa je locirana između Save i Krke, sa Belom Krajinom, Zasavljem i Grosupskom kotlinom. Već početkom željeznog doba na ovom području je napušten, do tada njegovani, ritual inkremacije u ravnim grobljima; izvršen je prelaz na inhumaciju, odnosno skeletno sahranjivanje pod tumulima. Tamošnji tumuli su posebna porodična groblja, korištena tokom više generacija, ponekad i kroz dva stoljeća. U nekim tumulima je pokopano i 200-350 pokojnika (Stična, Magdalenska gora, Podzemelj), a veličina im se kreće od 50-70 m u promjeru i 5-6 m u visini. Sredina velikih tumula je ovdje pretežno prazna, samo rijetko se nađe i centralni grob. Kao tipski primjerak uzima se obično tumul br. 48 u Stični, veličine 50 m, sa 183 groba, u kojima su mrtvaci pokopani u drvenim sanducima pokrivenim najčešće kamenim pločama. Kraj nogu pokojnika su polagani keramički prilozi. U posebnim jamama, uz neke grobove su sahranjivani konji skitskog tipa – cijeli konji, konjska glava ili gornji dio konja. U tom slučaju konjska oprema je polagana uz pokojnika. Ovaj tumul u Stični je karakterističan i po načinu formiranja. Prvo je nasut mali tumul (24 m u promjeru i 3 m u visini) pa su oko njega smješteni najstariji grobovi. Kada se zatvorio krug tih grobova,

Slika 38. Bronzana situla s prikazima ritualnih scena, Vače kod Ljubljane

prostor je zajedno s malim tumulom prekriven novim nanosom zemlje, tako da je sada tumul bio širi za 5-6 m i viši preko jedan metar. Takvo koncentrično sahranjivanje i dosipavanje zemlje izvedeno je još dva puta, da bi na kraju čitavo počivalište bilo opkoljeno kamenim vijencem i tumul doveden do spomenutih razmjera.

Zagonetno je zašto je prvo nasut mali tumul, jer u njemu nije vršeno nikakvo pokapanje. Stane Gabrovec iznosi dilemu: kenotaf ili kultni simbol. Čini mi se da je drugo rješenje mnogo jednostavnije. Malim tumulom je, vjerovatno nakon prethodne i za to predviđene kultne radnje – libacije ili žrtve, označeno posvećeno mjesto za počivalište umrlih srodnika ("grobna kapelica"!). Posve je onda prirodno da se oko takvog posvećenog centra pokapaju mrtvaci. I to kroz niz generacija.

Dolenjska grupa je bila snažna jedinstvena etnička cjelina. U vezi s tim postavlja se i drugi problem: da li je to nova populacija na ovom terenu ili je ona stara pod uticajem određenih faktora promijenila navedeni oblik duhovnog života? Bilo je domišljanja da bi to mogli biti doseljenici iz nekih ilirskih oblasti, ali takvo rješenje se nije moglo prihvatiti zbog toga što zaista nedostaje bilo kakva sigurnija geografska veza se ilirskim plemenima. Stane Gabrovec, ne odbacujući potpuno ni mogućnost imigracije, ipak daje prednost nekim drugim aspektima. Područje dolenjske grupe je izuzetno bogato željeznom sirovinom i tamo je bila razvijena prerada željeza i produkcija željeznih predmeta. Samim tim naglo je porastao interes za Dolenj-

sku, razvija se trgovina, razmjena dobara, uspostavlja se čvršće veze sa okolnim svijetom. S jedne strane je u pitanju mediteranski svijet, etrurski u Italiji pa i onaj helenski, a s druge strane u to vrijeme su se odigravali trakokimerski prodori sa Istoka i jugoistoka. Bio je ovo dovoljan podsticaj da vodeći sloj dolenjske grupe prihvati određene kultno-religijske norme sa tih strana, pa je dosta vjerovatno da je prihvatanje pokapanja pod tumulima posljedica bližeg dodira sa grupama sa istoka. Postepeno je taj ritual općenito prihvaćen od pripadnika dolenjske grupe.

Ipak, ostaje teško objašnjiva činjenica da su one bliže, osim jedne grupe, ostale gotovo imune pred takvim promjenama. Bliska svetolucijska grupa i dalje zadržava spaljivanje mrtvaca i ravna groblja, dok je u notranjskoj grupi praktikovan biritualizam. Sve to samo potvrđuje koliko su bile raznovrsne forme duhovnog života kod pojedinih kulturnih grupa i koliko su, zasada nedovoljno utvrđeni, elementi unutaršnjeg razvoja i spoljnih uticaja doprinosili bliskosti ili podvojenosti pojedinih grupa u željeznom dobu.

Dolenjska grupa je poznata u Evropi i po tzv. situlskoj umjetnosti, ali je na ovom mjestu ne bismo spominjali da i ona, najvećim dijelom, nije povezana sa posmrtnim ritualom. Nazvana je po situlama, bronzanim posudama sličnim kanti, na kojima su, obično u tri friza, prikazane neke scene sa ljudima i životinjski likovi. U tehničkom pogledu ukrašavanje frizova je izvođeno na slijedeći način: prvo se dlijetom naglase konture likova i objekata, a onda se sa unutarnje strane iskucavaju same forme da bi se dobio utisak nekog sa-

svim plitkog reljefa. Situle su, inače, uglavnom nalažene u grobovima sa bogatijim priložima i kao klasičan primjer ove umjetnosti uzima se situla iz Vača. Na tom primjerku svaki od tri friza pruža različite prizore. Na gornjoj traci su predstavljeni vodiči konja, konjanici i kola sa konjskom zapregom i vozačem, na srednjoj traci dominira ličnost koja sjedi na prijestolju i kojoj prinose posudu sa pićem, uz njega su predstavljena dva čovjeka koji ubacuju tamjan u za to određenu posudu i dvoboju dvojice boraca s čudnim napravama na rukama (za nagradu služi kaciga!) i konačno, u donjem frizu defiluje povorka jelena i divojaraca. Na drugim situlama, naravno, variraju scene, iako se može govoriti o određenim standardima (Sl. 38). Ova umjetnost je trajala u dolenskoj grupi preko 200 godina – od kraja VII do početka IV vijeka st. e. Ona još jednom potvrđuje široke kulturne veze pripadnika te grupe, jer se porijeklo takvog umjetničkog stila dovodi u vezu sa nekim oblastima Male i Prednje Azije, uz posredovanje etrurskih susjeda sa druge strane Jadrana.

Daleko je najteže odgovoriti na pitanje šta zapravo znače scene na dolenskim bronzanim situlama. Odgovor se traži u tri pravca: to su scene iz svakodnevnog života, svečanosti za vrijeme plemenskih praznika, grobni kult. Kako nas ovo podsjeća na slična pitanja koja se postavljaju uz proučavanje scena na srednjevjekovnim stećcima (lov na jelene, dvoboji, igre u vidu kola). Jedan od najboljih poznavalaca umjetnosti željeznog doba u Evropi, Georg Kossack, smatra da situlske scene pripadaju grobnom kultu i da asociraju na mitski, odnosno prekogrobni svijet. Pošto se stavljaju u grobove, izgleda da je zaista najprikladnija njihova uloga u svojevršnom grobnom kultu. Tako bismo, eventualno, prizore sa situle iz Vača mogli protumačiti na slijedeći način: ličnost sa prijestolja na centralnom frizu bi predstavljala samog pokojnika, svakako rodovskog prvaka, tamjan se potpaljuje u znak oproštaja i dvoboji se odigravaju u ritualu igre na grobu. Sasvim je moguće da povorka sa konjima na gornjem frizu treba da pokojniku dočarava njegov ratnički život, a životinje u donjem frizu da ga podsjećaju na lovne poduhvate. Naravno, ovo je samo jedan od načina da se dokuči zagonетка situlske umjetnosti. Ta umjetnost sasvim sigurno unosi jednu novu notu u čitav mozaik manifestacija oko kulta mrtvih i pogrebnih rituala u željeznom dobu ovog dijela Evrope.

Na situlsku umjetnost veoma podsjećaju scene i ukrasi na japodskim urnama (Sl. 39). Do danas je na prostoru Bihačkog polja pronađen i sakupljen priličan broj kamenih spomenika izrađenih od mekog kamena – bihacita, među koje se ubraja i nekoliko originalnih

grobni urni sa japodskih nekropola. Te urne su relativno velikih dimenzija, imaju oblik kvadra, sa pravougaonim otvorom sa gornje strane za polaganje pepela pokojnika i poklopcem na dvije vode. Samo neke od ovih urni imaju dva ispusta sa prednje strane. Ono što asocira na situlsku umjetnost jesu urezane ili plastično izvedene figuralne predstave i geometrijski ornamenti na bočnim stranama urni. Na ovim urnama su prikazani konjanici (sa drugačijim kacigama nego što nose konjanici na situlama), povorke žena u pogrebnoj svečanosti, heroizirani pokojnik ili pokojnica koji primaju žrtveni pehar, scena izlivanja tečne žrtve i sl., figure riba, goveda i nekih drugih životinja. Sve su te predstave povezane sa zagrobnim kultom i time navode na analogije sa dolenskom situlskom umjetnošću. Kada treba protumačiti značenje prizora na japodskim urnama, stručnjak se nalazi pred sličnim dilemama, iako, možda, nešto lakšim. Povorka žena u pogrebnoj svečanosti, pa izlivanje žrtvene tečnosti su scene koje neposredno oslikavaju pogrebni ritual. Heroizirani pokojnik (pokojnica) koji prima pehar sa – vjerovatno – posebnom tečnošću odgovara potpuno figuri na prijestolju sa situle u Vačama. (Sl. 39) Ostaje pitanje konjanika i životinjskih likova, o čemu smo već govorili kod vačke situle.

Branka Raunig, koja se najviše bavila ovom spomeničkom grupom, smatra da su se ove urne počele izrađivati negdje od 6/5 vijeka st. e., dok ih Dimitrije Sergejevski, zbog nekih detalja, datira mnogo kasnije, na sam kraj stare i na početak nove ere. Ako se oslonimo na paralele sa situlskom umjetnošću, ona prva hronologija bi bila prihvatljivija. U svakom slučaju i Japodi iz doline Une su, pored niza drugih originalnih tvorevina, sa kamenim spomenicima od bihacita također unijeli nešto sasvim novo u praistorijsku umjetnost i pogrebne rituale u ovom dijelu Balkana. Aleksandar Jovanović iznosi mišljenje da se u spomenutom slučaju ne radi o heroiziranom pokojniku ili

Slika 39. Kamena japodska urna sa kulturnim predstavama, Ribić kod Bihaća

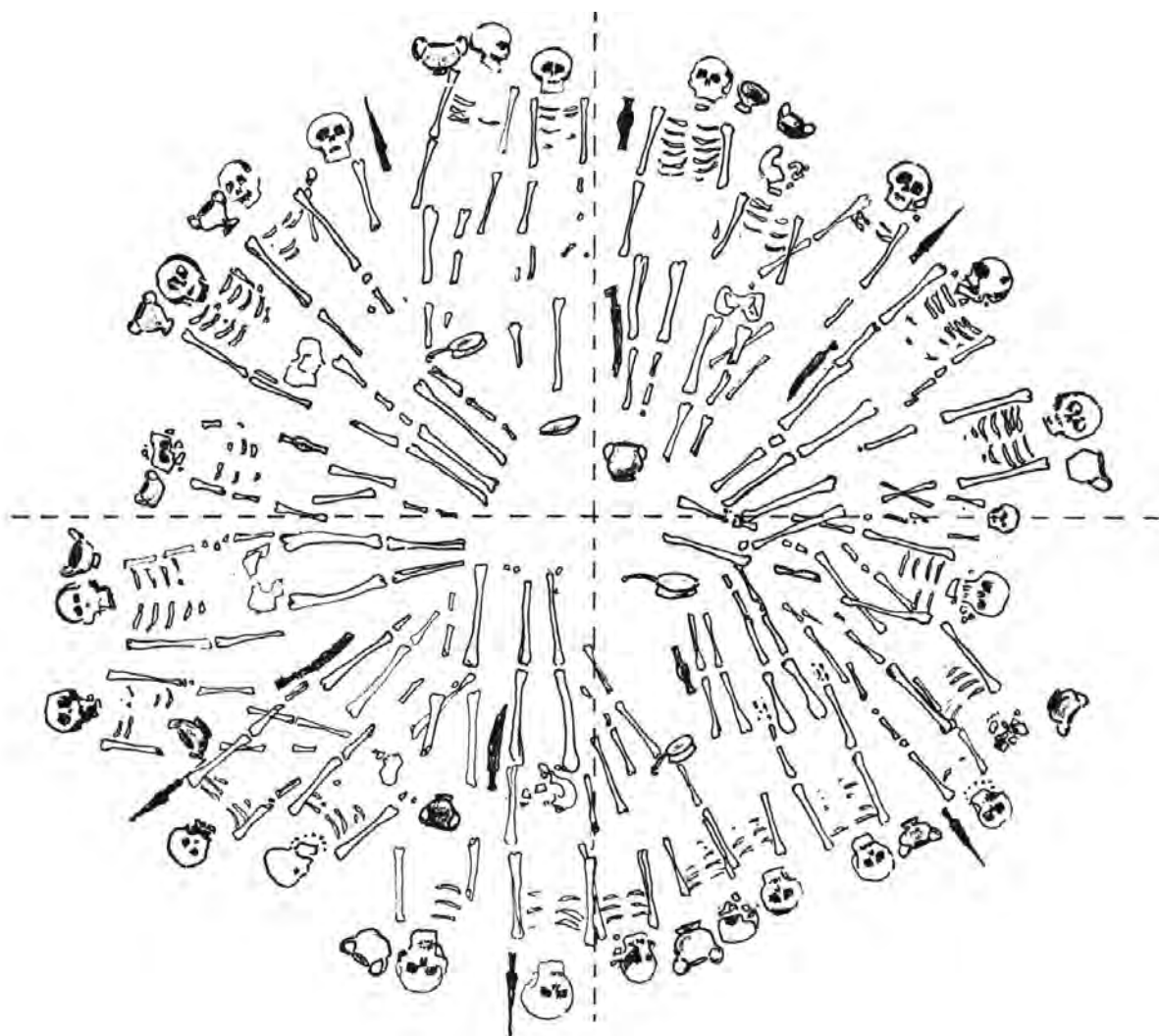
pokojnici na tronu, nego o ženskom božanstvu htonskog karaktera, dok bi pehar predstavljao pokojnikovu hipostazu (možda urnu sa njegovim pepelom!). Na dolenjske tumule sa skupnim sahranama podsjeća prilično i veća skupina tumula iz Pilatovića u zapadnoj Srbiji, geografski udaljenih i bez ikakve neposredne veze sa Dolenjskom. Pilatovići se nalaze na području Užičke Požege, istraživanja su izvedena u dva navrata u osmoj deceniji ovog vijeka i to na dvije uže lokacije – u Ravnom Lugu i Trnjacima. Prema izvještaju Mihajla Zotovića, na prvoj lokaciji je istraženo osam tumula, a drugoj pripada humka sa kneževskim grobovima, o kojima će kasnije biti govora.

Tumuli ili humke (kako ih naziva istraživač) u Ravnom Lugu pripadaju rodovskim grobištima sa većim brojem ukopa. Najinteresantniji su ovdje humka III (prečnika do 15 m, visine oko 1,60 m) sa 24 groba i humka V (prečnika oko 10 m i visine 1,60 m) sa 13 grobova. U oba slučaja nedostaje centralni grob, a središnji dio tumula je ostajao prazan. Prema jasnim ostacima vatrišta i fragmenata keramike u središtu humke V, ovaj prostor je služio za ritualne obrede prilikom sahrane. Dakle, slična namjena kao i u dolenjskoj grupi. Premda je osnovna namjena u oba slučaja ista ili slična, postoje i određene razlike. Vrlo preciznim zapažanjima na humci III u Ravnom Lugu Mihajlo Zotović je nedvojbeno ustanovio da su ovdje grobovi ukapani u tri kruga, s tim što je prvi krug formiran sa vanjske strane, drugi bliže, a treći najbliže središtu tumula. To je sasvim obratno od načina formiranja krugova sa ukopima u dolenjskim tumulima. I ovdje je poslije svakog kruga dosipana zemlja, da bi nakon trećeg kruga humka dobila svoj konačan izgled. Ostaje nejasno pitanje da li je svaki put dosipan i središnji prostor. Izgleda da drugačije nije moglo ni biti. Druga razlika sastoji se u tome što su u dolenjskoj grupi mrtvaci pokapani u drvenim sanducima sa kamenim pokrovom, a u Ravnom Lugu u sanducima od krečnjačih i škriljastih ploča. Uz mrtvace, u ovakvim sanducima od kamena u Ravnom Lugu, po priložima oružja ili nakita se prepoznaju muški i ženski grobovi. Među oružjem se ističu željezna koplja, željezni mačevi i noževi, među nakitnim priložima (koji su prilagani i u muškim grobovima) razne fibule, privjesci i ogrlice.

Nekropola u Ravnom Lugu u Pilatovićima hronološki obuhvata kraj VII i gotovo čitav VI vijek st. e. Nesumnjiv je pandan, doduše u nešto skromnijem obimu, nekropolama pod tumulima u dolenjskoj grupi. Pošto nema geografskog dodira, i na ovom primjeru se jasno vidi kako slična društvena struktura, u približno istom vremenu, često proizvodi isti kult mrtvih i od-

govarajući posmrtni ritual. Ne treba, naime, smetnuti s uma da su na glasinackom prostoru u istočnoj Bosni, u istom periodu, također mnogi tumuli bili porodična ili rodovska grobišta. Bilo je čak i kružnog sahranjivanja. Prije nego što se zaustavimo na fenomenu kneževskih grobova ukazaćemo još na dvije interesantne pojave u pogrebnom ritualu, odnosno kultu mrtvih u željeznom dobu: grupne sahrane radijalnog tipa i sahrane ispod sojeničkih nastambi u Donjoj Dolini.

Kod grobišta sa sahranama radijalnog tipa susrećemo se sa dvije hronološki odvojene skupine, od kojih prva pripada početku, a druga samom kraju željeznog doba. U prvoj skupini su tipični predstavnici grobišta u Visojima kod Beranaca u Pelagoniji i Gomolava kod Hrtkovaca u Sremu, a u drugoj skupna grobnica u Krajčinovićima u zapadnoj Srbiji. U selu Visoji su pregledom terena ustanovljena tri velika tumula. Istražen je samo jedan među njima i on je sadržavao 44 groba zanimljivog rasporeda. U sredini tumula je otkriven centralni grob u sanduku od kamenih ploča, oko kojeg je ostavljen slobodan prostor prečnika od 6 m, okružen vijencem od lomljenog kamena. Na taj način centralni grob je bio sasvim izdvojen. Oko ovog vijenca su radijalno, u dva reda bila pokopana 84 pokojnika u grobovima građenim od kamenih ploča i, onda, dolazi spoljni vijenac od kamena oko cijelog tumula. Većina grobova je radijalno postavljena u odnosu na centralni grob. Ovo je izvršeno u prvoj fazi sahranjivanja; ostali grobovi – u drugoj fazi – različito su locirani. U centralnom grobu je bio stavljen kao poputbina jedan bojeni submikenski skifos, privjesak u obliku dvojne sjekire i neki drugi nakitni predmeti. Među priložima uz ostale skelete vrijedni su spomena željezni mačevi, razne fibule i keramičke posude. Prema procjeni ovih priloga sahrane pod ovim tumulom su vršene uglavnom u VIII vijeku st. e., a najstariji među njima je bio centralni grob, vjerovatno sa samog početka VIII vijeka. Nešto je drugačija situacija u Gomolavi na rijeci Savi. Ovdje su otkrivene dvije kolektivne grobnice sa 32, odnosno 78 skeleta. Za grobnicu sa 78 skeleta je, naprimjer, iskopana grobna jama prečnika 3 m i visine oko 0,50 m. U toj kružnoj jami su pokojnici ukopani u tri reda: prvi u sredini jame se sastojao od nekoliko lubanja bez skeleta i nekoliko cijelih skeleta, zajedno sa dijelovima žrvnjeva i dijelovima skeleta govečeta; drugi, najbrojniji, sa skeletima čije su glave okrenute prema središtu grobnice i treći sa glavama okrenutim prema periferiji jame. Uz skelete su bili priloženi: keramička roba, nakit od bronzе i čilibara, zrna žitarica i kameni predmeti. Antropološkom analizom je ustanovljeno da je ovdje bilo pokopano 48 djece, 21 žena i 8

Slika 40. *Skupna grobnica u centru tumula, Slana Voda, Krajčinoći kod Priboja*

muškaraca. Svakako je zanimljivo da na skeletima nisu primijećeni nikakvi tragovi nasilja. Prema analizi priloga grobnica je datirana na kraj VIII vijeka st. e. Istom vremenu je pripadala i druga kolektivna grobnica.

Kraju željeznog doba, odnosno drugoj od spomenutih grupa pripada skupna grobnica na Slanoj Vodi u selu Krajčinoći, jugozapadno od Priboja u zapadnoj Srbiji. To je također grobnica pod tumulom-humkom, u čijem je centralnom dijelu sahranjeno 25 poluspaljenih individua (Sl. 40). Ovaj centralni prostor veličine oko 3 m u prečniku bio je pokriven šljunkom, na njega su položeni ispruženi pokojnici u radijalnom položaju i tako izloženi zajedničkom spaljivanju. Izgleda da lomača nije bila dovoljna da mrtvace potpuno spali nego su samo nagoreni. Glave su im okrenute prema periferiji kružnog ležišta. Sve je onda pokriveno tanjim slojem zemlje, preko kojeg je pljoštimize i u kružnom

poretku položeno 60 željeznih kopalja. U grobnici, među skeletima i kopljima, zatečeno je 50 keramičkih sudova, mnogo željeznih noževa i nakitnih predmeta (bronzanih fibula, narukvica i ogrlica). Sav ovaj inventar pokazuje miješanje više kulturnih odrednica. Pored izrazito domaćih elemenata ističu se keramičke i druge izradvine koje se mogu uvrstiti u keltski i helenistički kulturni krug. Prema prikupljenim nalazima ova skupna grobnica je datirana u polovinu II vijeka st. e., a pripadala je vjerovatno nekoj grani plemenskog saveza ilirskih Autarijata. Mihajlo Zotović spominje da bi istom vremenu pripadala i slična grobnica pod tumulom u Mahrevićima kod Čajniča.

Navedene grobnice (grobišta ili nekropole, sve su to ovdje sinonimi) pod tumulima ili humkama povezuje u isti tip radijalna sahrana pokojnika. U Visojima su mrtvaci zaštićeni kamenim pločama, dok su u Go-

molavi i Krajčinoćima jednostavno složeni jedan pored drugog u kružnom rasporedu. Drugih zajedničkih karakteristika zapravo i nema pa su radijalne sahrane praktikovane u različitim situacijama. Velika humka u Visojima je podignuta prvenstveno u čast jedne ličnosti sa posebnim statusom u odgovarajućoj zajednici – rodonačelnika, vođe velike porodice ili bratstva, vraća. Njegov grob je sam za sebe zaštićen kamenim vijencem. Pretpostavljamo da je i tu bio nasut mali tumul nad ovim grobom, a onda su srodnici pokapali mrtvace oko tog “posvećenog” groba i to u radijalnom poretku, ne u horizontalnim krugovima kao u Ravnom Lugu. Radi se o porodičnoj ili rodovskoj grobnici-nekropoli pod tumulom.

Dvije grobnice u Gomolavi, kako to ističu istraživači, predstavljale su istovremeni skupni pokop. Ništa ne ukazuje na to da su te dvije velike grupe bile pobijene i ostaje realna pretpostavka da se radi o masovnom pomoru od neke zarazne bolesti. Podaci iz veće skupne grobnice pokazuju da pretežan dio pokojnika pripada djeci, iza njih dolaze žene, a tek onda muškarci. Kao da to znači da su djeca bila najneotpornija, a muškarci najotporniji (ili su ovi, jednostavno, ostavili djecu majkama pa su i one s njima pomrle). Pomor je morao biti dosta brz, jer su pokojnici pokopani istovremeno. Ako se uzme u obzir pomor, a to je vjerovatno, sasvim je normalno što je za zajedničku grobnicu iskopana jama. U trećem slučaju (Krajčinoćići) su u skupnoj grobnici pokopani pali ratnici, o čemu prvenstveno svjedoči masa željeznih kopalja iznad pokojnika, oružje im se stavlja kao počast ratnicima. Zbog čega spaljivanje nije dovršeno? Da li je u pitanju žurba ili je to namjerno učinjeno? Pravilno ređanje kopalja i uredno polaganje priloga ne bi govorili za žurbu. Prije će biti neki oblik rituala kojim se vršila određena vrsta očišćenja umrlih, palih boraca.

Da se još jednom osvrnemo na ono što povezuje ovu vrstu skupnih grobnica. Očito je da je suština ovakve sahrane u zrakastom poretku bila uslovljena značajem središta grobišta. U Visojima je jasno da su srodnici položeni sa namjerom da se uže povežu sa centralnim grobom, da se i ovdje prepuste vodstvu ranije umrlog prvaka. U Gomolavi i Krajčinoćićima se mora pretpostaviti prethodna posveta grobnice i prema posvećenom mjestu se zrakasto polažu umrle individue da bi ostale u vezi sa mjestom posmrtnog rituala. Kad ovome dodamo i dosta brojne priloge uz pokojnike, sve zajedno upućuje na vjerovanje u zagrobni život, kada će im pružati pomoć ovozemaljski prvak ili izvršena ritualna radnja posvećivanja, a dobro će im poslužiti i priloženi predmeti. Spomenuli smo zatim i

Donju Dolinu. Smještena na obali rijeke Save, prastarijska naselja u Donjoj Dolini, udaljenoj oko 13 km od Bosanske Gradiške, ostavila su iza sebe obilje arheoloških nalaza. U nizu naseljenih prostora na blago uzdignutoj riječnoj terasi i na Gradini se dugo vremena živjelo bez većih potresa. Zemljoradnja i stočarstvo su bili vrlo razvijeni, Sava je osiguravala obilan ribolov, okolne šume su bile pune lovničkih životinja. Zgodan položaj na obali široke rijeke je pogodovao razmjeni i nije bez osnova ocjena nekih stručnjaka da je Donja Dolina vremenom postala i jedan važan trgovački centar između panonskih i unutarbalkanskih krajeva. O tome govore i često bogati prilozi u grobovima iz nekropola na tzv. gredama. Vjerovatno zbog izvjesne promjene klime i učestalog plavljenja obalskih terasa, stanovnici jednog broja naselja su odlučili da sagrađe sojeničke nastambe uz samu riječnu obalu. Desilo se to negdje oko 700. god. st. e. Sojeničko naselje se sastojalo od nekoliko paralelnih terasa, izgrađenih od balvana i postavljenih na debelim hrastovim stupovima. Na terasama su u određenim redovima izgrađene drvene kuće, obično sa većom prednjom i dvije manje prostorije pozadi (spavaonica i spremnica). Između pojedinih terasa su ostavljeni širi kanali radi prikupljanja vode i njenog odvođenja u rijeku, a komunikacija među terasama je osiguravana mostovima preko kanala. Neka vrsta drvenih skalina, načinjenih od debelih balvana, povezivala je terase sa čvrstim tlom uz rijeku. Na terasama je bilo i dosta staja za stoku. Ovaj tip naselja je korišten oko dva vijeka, a onda se opet prešlo na izgradnju domova na čvrstom tlu iznad obala rijeke.

Za istraživanje sojeničkog naselja u Donjoj Dolini najveću zaslugu ima Ćiro Truhelka, koji je vršio iskopavanja ovih sojenica od 1899. do 1904. godine i o tome objavio opširne izvještaje. Istraživanja naselja na suhom tlu nastavili su kasnije Mihovil Mandić, Zdravko Marić i Vera Nikolić. Bio je to i nastavak Truhelkinih istraživanja nekropola na gredama.

Na ovom mjestu interesuju nas dva detalja iz okvira sojeničkog naselja. U većim, prednjim prostorijama sojeničkih kuća je – obično u sredini prostorije – bilo postavljeno specijalno ognjište od gline, sa rešetkom i ljevkastim produženjem ispod rešetke, kroz koje je pepeo padao direktno u mulj pod kućom. Ispod nekih od sojeničkih objekata nađeni su grobovi mrtvaca u drvenim sanducima, sastavljenim od širokih dasaka, po pravilu ispod rešetkastog ognjišta. Zbog ležanja u stalnoj vlazi mulja, drveni sanduci su bili dobro sačuvani. Na isti način su sačuvana i dva dugačka drvena čamca, koji su ležali pod vanjskom sojeničkom terasom.

Već je Ćiro Truhelka rešetkasta ognjišta u sojenicama Donje Doline doveo u vezu sa razvijenim kultom pokojnika. On je to nazvao nekim autohtonim kultom lara – zaštitnika kuće, koji su – navodno – od Ilira preuzeli i Rimljani. Aleksandar Stipčević preuzima ovako tumačenje, iako Donja Dolina, odnosno njena populacija, nije pripadala ilirskim plemenskim skupinama, nego, vjerovatno, panonskim Oserijatima (Zdravko Marić). Bez obzira na neslaganja oko etničke pripadnosti ovog stanovništva, žitelji naselja u Donjoj Dolini, naročito u sojeničkom periodu, izuzetnu su pažnju poklanjali kultu mrtvih. Kroz rešetkaste otvore u sojeničkim kućama mogli su redovno da spuštaju pokojnicima-zaštitnicima hranu i piće. Ispod kuće su, naravno, bile pokopane samo izabrane ličnosti, rodonačelnici, “sveštena” lica, heroizirani pokojnici. Od njih je očekivana zaštita. Vjerovali su, dakle, u zagrobni život, u odgovarajuću moć i djelotvornost sahranjenih prvaka i poslije smrti. U tom smislu je i ostavljena mogućnost da im se spuštaju darovi, libacije, neke vrste hrane. Zaista vrlo izgrađene i maštovite predodžbe o zagrobnom životu. Ostali su nam još kneževski grobovi.

Prvo jedno objašnjenje. Termin “kneževski grobovi” obuhvata dosta širok spektar grobnih cjelina, slično njemačkom terminu “Fürsten-gräber” označava one grobove u kojima su pokopani pojedinci čija poputbina svjedoči o njihovom privilegovanom položaju u društvenoj zajednici kojoj su pripadali. U većini slučajeva, naročito u mlađim praistorijskim periodima, takvi grobovi su podizani rodovskim, bratstvenim ili plemenskim prvacima, rodovskoj aristokratiji najvišeg ranga – ratnicima (neka vrsta njihovog mauzoleja!), ali su mogli pripadati i osobama visokog ranga u duhovnom životu, “sveštenicima”, vraćima, “slugama božijim”. Ponekad su u kneževskim grobovima sahranjene i ženske osobe. Vjerovatno su to žene plemenskih prvaka.

Već u eneolitskom dobu, kada je prevladavao patrijarhalni društveni sistem, počelo je izdvajanje pojedinaca, glava rodova i većih društvenih zajednica, a kao posljedica tog procesa javljaju se u ovim krajevima monumentalni tumuli i grobovi sa bogatim priložima. Takvi su naprimjer Arađanska humka ili bogati grob u Vučedolu. U tu grupu spadaju i monumentalni tumuli iz bronzanog doba na Kupreškom polju. Broj ovakvih grobova naglo se povećava u željeznom dobu. U početku tog doba grobovi sa bogatom poputbinom su uglavnom locirani u kolektivnim grobnicama (npr. Visoji, Ilijak III/9). Kasnije počinje dominacija pojedinačnih sahrana. Kneževski grobovi (ovaj termin dalje

jedino i koristimo) sve više se množe, što je, evidentno, posljedica množenja rodovske aristokratije, odnosno učvršćivanja većih, dobro organizovanih rodovsko-plemenskih zajednica. Najzad, tokom VI i V vijeka st. e. fenomen kneževskih grobova stiže do određene kulminacije i to je potvrđeno otkrićima u mnogim dijelovima južnoslavenskih zemalja. Taj fenomen se uklapa u izuzetno širok pojas u kojem su zabilježeni kneževski grobovi, pojas koji se proteže od Crnog mora do Atlantika, od Trakije do Lamanša. Raskošni grobovi plemenskih poglavara otkriveni su i istraživani u Bugarskoj, Austriji, Čehoslovačkoj, Njemačkoj, Francuskoj. Brojni su i dalje na istoku, prvenstveno skitski kurgani u slivu Dnjepra i na Kubanu. Spomenimo, primjera radi, grobne humke iz Pazirika na Altaju, Kukovu mogilu u selu Duvanli kod Plovdiva, kneževsku grobnicu u Magdalenenburgu kod Villingena u Baden-Württembergu, pa keltske grobnice u Hochdorfu kod Stuttgarta, Vix u Francuskoj i tako dalje. Redaju se i redaju u nedogled. Ovi kneževski grobovi, mora se naglasiti, odraz su jednog vremena u kojem se formirala jedinstvena društvena struktura u najvećem dijelu evropskog prostora, struktura vrlo snažnih rodovsko-plemenskih zajednica pod vođstvom jakih i bogatih prvaka, političkih predvodnika i vojnih zapovjednika (nešto slično kasnijem feudalizmu!), njima pripadaju ove posmrtno počasti.

Zašto je došlo do kulminacije baš u VI i V vijeku?

Možemo navesti više uzroka, ali bismo se zaustavili na tri među njima. Prvi je interne prirode. Na početku ovog odjeljka smo naveli šta je značio prelazak na produkciju željeznog oruđa i oružja u društvenom i ekonomskom razvitku pojedinih zajednica. To se odnosi na sve zemlje koje smo ovdje spomenuli i to bi bio tek prvi, interni uzrok fenomena kneževskih grobova. U tom vremenu – a i to je spomenuto – antički svijet, poglavito onaj helenski, doživljava izuzetan uspon. U ovom pretklasičnom i klasičnom vremenu Grci su odnijeli pobjedu nad Perzijancima, stvarali djela neprolazne vrijednosti, doživljavali sjaj Periklovog doba. Atena, Korint, Megara, Milet i niz drugih grčkih gradova doživljavaju svoje zvjezdane trenutke, stvaraju se besmrtna književna djela, nove filozofske škole, redovno se održavaju olimpijske igre. Grčke kolonije su gusto rasute od Sicilije do Hispanije. Preko njih dolazi u zaleđe, pa i daleko u unutrašnjost evropskog kopna skupocjena roba od zlata i srebra, sjajna ratnička oprema, specijalne vrste keramike i druge izrađevine. Plemena u pozadini, u prvom redu njihovi prvaci, morali su biti zasjenjeni takvim sjajem materijalne i duhovne kulture sa juga. Nastojali su da učestvuju u

tome, barem nabavkom ratničke opreme, skupocjenih metalnih i keramičkih izrađevina i odatle one u velikim količinama u svim prvim kneževskim grobovima. I treće, nije nikako za potcjenjivanje ni dosta zapažen skitski uticaj sa istoka. Upravo u ovom vremenu desile su se kod Skita na Kubanu, oko Dnjepra i Azovskog mora krupne društvene promjene. Javljaju se istinski vladari pojedinih velikih plemenskih zajednica i saveza plemena, a njihovi grobovi pod monumentalnim tumulima-kurganima su puni stranih zlatnih izrađevina, ali su pružili i obilje dragocjenih proizvoda u tzv. skitskom umjetničkom stilu. Nije stoga čudo što zlato iz ovih kurgana u muzejima Moskve i Petrograda zasjenjuje slične zbirke u drugim oblastima Evrope. O sahrani takvih skitskih velikaša ili vladara detaljan opis je ostavio otac historije, Herodot: “Kada im kralj umre... stave lješ na slamu u grobnici (velikoj jami!), zabodu i sa jedne i sa druge strane u zemlju koplja, pa preko lješa naslažu daske, a iznad njih bace asuru. Tada udave i stave u preostali dio grobnice jednu od njegovih nezakonitih žena, njegovog poslužitelja, kuhara, konjovoca, sobara, glasnika, njegove konje, i nabacaju unutra svakovrsne počasne žrtve i zlatne zdjele, a srebro i bronz uopće ne upotrebljavaju. Poslije svega toga sagrađe od zemlje veliku humku, pa se takmiče ko će više nanijeti zemlje, sa namjerom da naprave što veću humku” (Herodot, Historija). Naveli smo ovaj opis, jer se i u kneževskim grobovima na tlu južnoslavenskih zemalja ponavljaju neki elementi sličnog rituala, očito pristiglih preko tračke teritorije u Bugarskoj ili preko nešto sjevernijih oblasti. Posebnu studiju, sintetsko djelo, o kneževskim grobovima na centralnom Balkanu objavio je Aleksandar Palavestra i u njemu dao prilično cjelovit uvidaj u čitavu, ovdje navedenu, problematiku, pa i ovaj Herodotov citat (“Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu”, Beograd 1984.). Po njegovoj ocjeni zajedničke crte kneževskih grobova na spomenutom, širokom geografskom pojasu bi sadržavale: monumentalnost sahrane, pretežno pod velikim grobnim humkama (tumulima, kurganima), obilje raskošnih grobnih priloga skupocjene izrade i od plemenitog metala, uglavnom od zlata, dosta grčko-italskog importa, najčešće bronzanih i keramičkih posuda; sahranjivanje pokojnika sa kolima, konjskom opremom, ponegdje i sa konjskom zapregom, sa dosta ličnog pribora, ukrasa i oružja kojim bi se pokojnik mogao služiti u zagrobnom životu i – što se ne bi moglo primijeniti na naše područje (op. a.) – četverougaoone grobnice sa drvenom ili kamenom konstrukcijom. Podacima iz njegovog djela sam se i sâm dosta služio.

Slika 41. Kneževsko žezlo od kamena i bronz
iz groba 9, Ilijak kod Rogatice

Za proučavanje kneževskih grobova na ovom našem tlu vrlo je instruktivna situacija na već spominjanom glasinačkom kulturnom području u istočnoj Bosni, u kojem je istraženo preko 1000 tumula, među kojima i nekoliko sa kneževskim grobovima. Populacija ovog područja je pripadala plemenskom savezu Autarijata, koji pokriva istočnu Bosnu, zapadnu Srbiju i dijelove Crne Gore.

Pogledajmo prvo kneževske grobove iz dvije nekropole kod gradine Ilijak u selu Gornja Vinča, 15 km južno od Sokoca. Tumul br. III iz prve nekropole je pokrивao devet grobova i među njima je najznačajniji grob pod brojem 9, koji će predstavljati najstariji kneževski grob ove kulturne grupe. Pripadao je kraju VIII vijeka ili samom početku VII vijeka st. e. Prilozi: bronzana dijadema na glavi, dva željezna mača, dvije željezne vojne sjekire, par bronzanih knemida (nazuvaka,

štitnika donjeg dijela nogu) i dvije bronzane narukvice. Kneževski položaj prvenstveno naglašavaju: bojne sjekire, knemide i dijadema. Ovaj knez je sahranjen u porodičnom ili rodovskom grobištu pod velikim tumulom. Tumul br. II iz prve nekropole je veoma velik, 15 m u prečniku i 2 m visine, sadržavao je samo jedan kneževski grob. U ovom slučaju je važno istaknuti da je prije sahrane bila podignuta kružna platforma od lomljenog kamena, visine oko 0,70 m. Uz sahranjenog pokojnika istakli bismo slijedeće priloge: par bronzanih knemida, željezni mač, tri bronzane posude uvoznog porijekla, bronzano-kameno "žezlo", i dva željezna koplja. Dakle, opet knemide. Grob pripada drugoj polovini VII vijeka. Važna je kamena platforma, jer je to karakterističan elemenat za kasnije, velike kneževske grobove. Konačno, u drugoj ilijačkoj nekropoli se izdvaja grob 1, jer i on spada u slične kneževske grobove. Prilozi: bronzano-kameno "žezlo" par bronzanih knemida, bronzano posuđe stranog porijekla, željezno oružje. Ovaj grob pripada kraju VII ili početku VI vijeka st. e. Prema navedenoj evidenciji, ilijačke knezove u toku jednog stoljeća izdvajaju izrazite kneževske insignije: bronzano-kameno "žezlo" (prava oznaka vlasti!), bronzane knemide, strano bronzano posuđe, bojne sjekire i neke vrste drugog oružja (Sl. 41).

Pored nekih drugih, ovdje bismo još spomenuli tumul br. II u Osovu i Ararevu gromilu. Selo Osovo leži 6 km sjeverno od Rogatice i tumul II mjeri 17 m u prečniku i 1,15 m u visini. Njegova osnovna osobina se sastoji u tome što je podignut u obliku kružnog nasipa, sa udubljenjem u sredini, pa prekriven zemljom i kamenom. Sadržavao je pet grobova; kneževski je grob 1. Prilozi: bronzano-kameno "žezlo", dvije bronzane posude stranog porijekla, željezni noževi i koplja, dosta metalnog nakita, dijelovi konjske opreme (npr. željezne tročlane žvale) i keramičke posude. Osnovna insignija osovskog kneza je "žezlo", metalno posuđe, a konjska oprema je dopuna takvih oznaka. Pripada sredini VI vijeka st. e. Kružni kameni nasip spada u istovjetne elemente u nekim od najvećih kneževskih grobnih tumula (npr. Atenica, Pilatovići).

Arareva gomila je jedan od najvećih, ako ne i najveći, tumul na području glasilačke grupe. Nalazio se osamljen, nedaleko od gradine nazvane Gradac u Kusačama, na jednom od brežuljaka koji opkoljavaju Glasinačko polje. Prečnik tumula u podnožju je mjerio 22 m, visina mu je iznosila 1,80 m, a pokrivao je dva ukopa. Prilikom ukopa u ovom tumulu je prethodno izgrađena kružna kamena platforma, visine 1,20 m. Na južnom dijelu platforme je bila postavljena lomača za spaljivanje pokojnika i on je tu i spaljen. Po-

red ostataka spaljenog mrtvaca, na platformi je nađen i skelet druge pokopane ličnosti. Prilozi uz spaljenog pokojnika nisu nagoreni nego su naknadno stavljeni u ovaj grob. To su: bronzani šljem korinskog tipa, bogat okov pojasa od 86 astragalnih članaka, 7 bronzanih narukvica, 12 bronzanih fibula i 4 bronzane igle, bronzana pinceta, još neki nakitni predmeti i 2 manja pehara od gline domaće izrade. Uz drugog mrtvaca su bila položena tri željezna koplja, bojna željezna sjekira i nešto nakita. Uz Ararevu gomilu vrijedno je da se istaknu slijedeće pojedinosti: visoka platforma od kamena, korintski šljem, skelet sa željeznim oružjem. Veliki broj nakita je morao pripadati tekstilnim dijelovima odjeće koja je propala. Za skeletni grob Čiro Truhelka, istraživač Arareve gomile, kaže: "Moguće je da je to vojnik, koji je uz svoga vođu pao pa uza nj i sahranjen, ili sluga, vjeran svome gospodaru i do smrti, koji je za njim pošao da mu i u smrti služi i oružje čuva". Zaista logično objašnjenje. Arareva gomila pripada drugoj polovini ili kraju VI vijeka st. e.

Cjelovit i iscrpan prikaz kneževskih grobova sa glasilačkog područja objavio je Borivoj Čović. On je, pored ovdje tretiranog, opisao i kneževske grobove iz Brezja i Čitluka, u svemu sedam kneževskih grobova. Za skeletni ukop u Ararevoj gomili kaže da je to mogao biti sluga, "štitonoša", koji je ubijen prilikom sahrane kneza i sahranjen sa njegovim oružjem. Ovaj autor sintetizira na slijedeći način karakteristike glasilačkih kneževskih grobova:

- kao insignije vlasti u tri grobnice su stavljena bronzano-kamena "žezla", u tri grobnice željezne bojne sjekire i u jednom bronzana kaciga; željezne bojne sjekire nisu uopće nađene u drugim grobovima pa ih ovdje s pravom ubrajamo u takve insignije. Od ostalih priloga u kneževskim grobovima, onih koji karakterišu tu vrstu sahrane, treba spomenuti luksuzno defanzivno oružje (knemide u pet kneževskih grobova) i uvožno bronzano posuđe (također u pet grobova);
- u dva groba – Osovo i Čitluci – stavljena je i oprema jednoj jahaćeg konja;
- priložene narukvice u ovim grobovima su vjerovatno supstitucija za supruge, koje su u nekim starijim vremenima morale da prate umrle muževe;
- osobito je važno da je od druge polovine VI vijeka sve češća incineracija mrtvih, pošto je na glasilačkom području tradicionalno i apsolutno dominirala inhumacija;
- kružna kamena platforma ili kameni nasip nisu nikakva specijalna osobina glasilačke grupe u željeznom dobu.

Slika 42. Skarabej od lapis lazulita iz centralnog groba tumula u Pilatovićima kod Požege

Svemu ovome dodali bismo i zapažanje da glasi-
načke kneževske grobove ne prate tako monumentalni
tumuli kao u Pilatovićima ili Atenici, ali su imali odre-
đenu hronološku prednost. Veliki i najbogatiji kne-
ževski grobovi i tumuli su oni u Pilatovićima, Atenici,
Pečkoj Banji i Trebeništu. Ukratko ćemo ih predstaviti.
Monumentalni grobni tumul iz Pilatovića je ležao na
lokaciji Trnjaci i mjerio 45 m u prečniku i 2,50 m u
visini. Kružno poravnata površina grobišta bila je op-
koljena izuzetno masivnim vijencem, sklopljenim od
tri dijela, od suhozida u sredini, visine 1,20 m i ši-
rine oko 0,90 m, te unutarnjeg nasipa od riječnih obluta-
ka i vanjskog nasipa od lomljenog kamena i ploča
razne veličine. Oba ova nasipa su, u kosom položaju,
učvršćivala centralni suhozid. Preko suhozida je na-
činjena prava staza od sitnih oblutaka. Na kamenom
vijencu je zatečena masa gara i keramičkih fragmen-
ta, preostalih od ritualnog posvećenja grobišta; uz to
se na vijencu našla množina kopalja, noževa, dijelova
štitova i druge željezne i bronzane ratničke opreme,
poluspaljene ili izložene visokoj temperaturi. Sve je to
pokupljeno sa lomače izvan kamenog prstena. U cen-
tru kružnog grobišta bio je postavljen centralni grob,
ustvari elipsasta mala humka na koju su prenijeti osta-
ci spaljenog pokojnika. Bio je to muškarac, što očito
potvrđuju preostali komadi vojne opreme uz njegove
ostatke. U blizini centralnog groba je situiran, u grob-
nici od riječnih oblutaka, skelet djeteta, sa dosta nakit-
nih predmeta. Na nešto višem nivou, ali još uvijek u
centralnom dijelu grobišta, zatečena je još jedna dosta
duboka grobnica od oblutaka, u kojoj je sahranjena
ženska individua. Uz njen skelet je pronađeno mnogo
nakita od zlata i čilibara, zatim deset bronzanih fibula,
bronzano posuđe stranog porijekla, pojas od astraga-
loidnih članaka (jedna ogrlica je bila sastavljena od 88
čilibarskih zrna, od čega jedno u obliku barske ptice).
Gotovo je sigurno da se ovdje radi o grobnici važne
plemenske ličnosti – poglavice, kneza, pa njegovog
djeteta i nešto kasnije umrle žene. Tumul je vjerovatno

dva puta nasipan, prvi put nakon ukopa kneza i dje-
ta i drugi put nakon ukopa žene, kada je doveden do
željene visine.

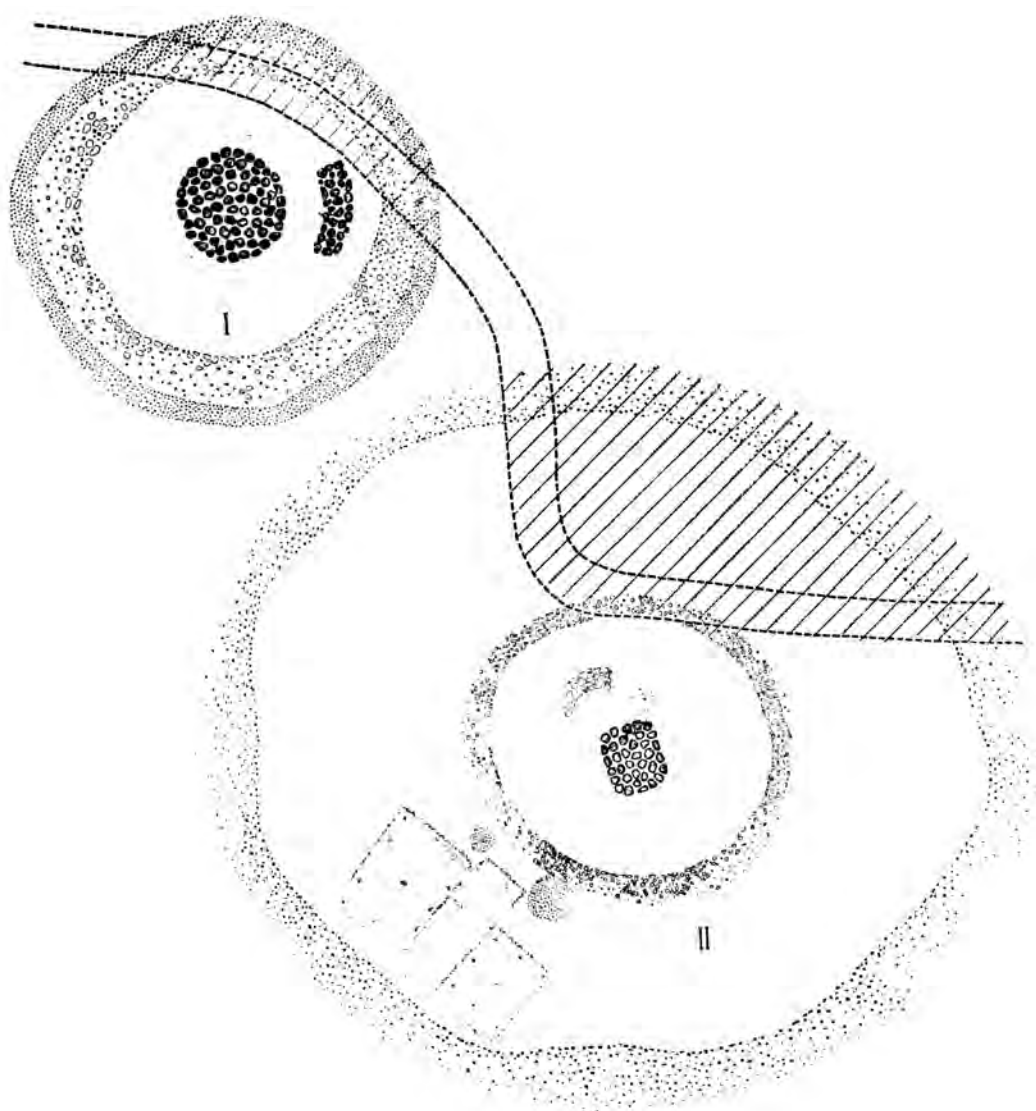
Još dva detalja. Oko centralnog groba i u nekim
dijelovima prvobitne površine očišćeno je 15 manjih
kružnih uzvišenja, napravljenih od oblutaka. Služili
su ritualnim žrtvama prilikom prvog ukopa. Drugo,
pored spaljenih ostataka kneza zatečena je dobro oču-
vana figura skarabeja, izrađenog od mekog, bojenog
kamena. (Sl. 42) Na ravnoj donjoj površini figure ure-
zani su: originalan lik sa rogovima, po jedna uspravna
kobra sa obe strane lika, i sa donje strane istog tog lika
krokodili. Figura je uzdužno probušena, pa je mogla
biti nošena na uzici oko vrata. Istraživač tumula u Tr-
njacima, Mihajlo Zotović, koji je objavio detaljan opis
svih nalaza, obratio je posebnu pažnju ovoj figuri ska-
rabeja. On smatra da ga je umrli knez za života nosio
kao amulet oko vrata. Pošto je skarabej po shvatanju
Egipćana simbol Sunca kao izvorišta života, simbol
procesa rađanja i reinkarnacije, on pretpostavlja da je
umrli velikaš bio poštovalac kulta Sunca, a u grob ga je
ponio kako bi mu poslužio u procesu reinkarnacije. U
svakom slučaju, ova figura je svjedok živih kulturnih
veza domaće aristokracije sa udaljenim oblastima me-
diteranskog svijeta. U isto vrijeme ona govori i o dosti-
gnućima na planu duhovne kulture (i barska ptica u gro-
bu žene upućuje na kult Sunca!). Grobnica u Pilatovićima
je datirana na sam kraj VII vijeka st. e. i vjerovatno
pripada knezu sa teritorije plemenskog saveza Autarija-
ta. Zanimljivo je da je izvan kamenog vijenca pronađen
još jedan grob spaljenog pokojnika, a u njemu 25 bron-
zanih, tropernih i dvopernih skitskih strelica i bronza-
na figura konja. Taj grob je hronološki mlađi; može se
smjestiti u V vijek st. e. više od jednog vijeka iza ukopa
unutar kamenog vijenca. Pripada li on skitskom ratniku
ili domaćem ratniku naoružanom skitskim oružjem? S
obzirom na figuru konja, vjerovatnija je prva solucija.
Iskorištena je jednostavno velika zemljana humka da
bi se na njoj periferiji ukopao i ovaj ratnik.

Lutanje Skita i Trakokimeraca je bilo sasvim ne-
predvidivo pa i njihova pojava u ovim krajevima ne
treba da iznenađuje. Čini se da su među kneževskim
grobovima i tumulima-humkama daleko najmonu-
mentalnija dva tumula u Atenici kod Čačka. Locirani
su po položaju humke, upravo na izlazu iz Ovčarsko-
Kablarske klisure. Istraživanja su izvršili Milena Đu-
knić i Borislav Jovanović 1958. i 1959. godine, a po
nalazima su datirani na kraj VI ili početak V vijeka st.
e. Daćemo osnovne podatke o svakoj od ovih humki.

Humka I mjeri 35 m u promjeru i visoka je oko
1,20 m. Poravnat kružni prostor opasavao je vijenac

od šireg unutarnjeg dijela izgrađenog od bjelutaka i vanjskog pojasa od lomljenog kamena. Ovaj vanjski pojas je svakako služio i za učvršćivanje tumula. Na površini čitavog kamenog prstena je i ovaj put ostalo dosta gara i pepela, fragmenata keramike i spaljenih životinjskih kostiju, svjedoka intenzivnih žrtvenih obreda prilikom sahrane. Prema mnogim indicijama na istom mjestu je bila i lomača na kojoj je spaljena pokojnica; grobnica je podignuta u čast ženske osobe. U centru unutarnjeg prostora bila je postavljena kamena grobnica, svojevrsna kamena humka (9 m dužine u podnožju i 6 m na vrhu; podnožje je pojačano pritesanim kamenom) na koju su složeni ostaci spaljene pokojnice. Prilozi su stavljeni među kamenje grobnice: obilje nakita, dijelovi bronzanog posuđa stranog porijekla, ogrlica od zlatnih cjevčica, 14 zlatnih privjesaka u obliku pčele (jedinstven primjerak na Balkanu!), dosta zlatnih privjesaka trougaonog i romboidnog oblika, 862 amorfna čilibarska zrna, veliki broj kružnih, valjkastih, trougaonih i četvrtastih čilibarskih zrna. Među ovim posljednjim su i ona u obliku vaze, ptice, ovnujske i lavlje glave – sve južnoitalskog porijekla, te ogrlica od 138 staklenih perli. Među tim nalazima bili su položeni i ostaci jedne dvokolice. Sve upućuje na ženu najvišeg društvenog ranga; nema oružja, ali je prati njena dvokolica. Uz ovu grobnicu je bio još i grob spaljenog djeteta čiji su ostaci položeni na manju polukružnu platformu od kamena. Među kamenjem grobnice su također ležali bogati prilozi: mnogo zlatnog nakita, dijelovi bronzanog posuđa, dvije strelice

jekla, ogrlica od zlatnih cjevčica, 14 zlatnih privjesaka u obliku pčele (jedinstven primjerak na Balkanu!), dosta zlatnih privjesaka trougaonog i romboidnog oblika, 862 amorfna čilibarska zrna, veliki broj kružnih, valjkastih, trougaonih i četvrtastih čilibarskih zrna. Među ovim posljednjim su i ona u obliku vaze, ptice, ovnujske i lavlje glave – sve južnoitalskog porijekla, te ogrlica od 138 staklenih perli. Među tim nalazima bili su položeni i ostaci jedne dvokolice. Sve upućuje na ženu najvišeg društvenog ranga; nema oružja, ali je prati njena dvokolica. Uz ovu grobnicu je bio još i grob spaljenog djeteta čiji su ostaci položeni na manju polukružnu platformu od kamena. Među kamenjem grobnice su također ležali bogati prilozi: mnogo zlatnog nakita, dijelovi bronzanog posuđa, dvije strelice

Slika 43. Kneževske humke u Atenici kod Čačka

skitskog tipa, tulac željeznog koplja. Prilozi ukazuju na grob dječaka, vjerovatno sina pokopane kneginje.

Humka II je veličanstvena, mjeri u promjeru oko 70 m, visoka je oko 1,50 m (pošto je u dugom vremenu erodirana, prvobitna visina je mogla biti oko 4 m). Kružno grobište je opkoljeno vijencem od slaganog kamena, visokim oko 0,40 m i širokim oko 2 m. I na ovom prstenu se našlo dosta gara, pepela i fragmenata keramike. Osnova tumula je pažljivo poravnata, na njoj je izvršeno ritualno žrtvovanje o čemu govore spaljeni ostaci psa, govečeta i tura. Poslije izvršene žrtve čitava površina je presuta glinom i tako je nastala platforma za lomaču i sahrana kremiranog pokojnika. Kao i kod humke I, i ovdje centralni grob liči na malu humku (5,30 x 5,20 x 0,90 m) od pritesanog kamena i oblutaka, sa masom priloga među kamenjem. Lomača je bila locirana pored groba, a uz njega je i jedna lučna površina popločana kamenom, na kojoj su ležale ugljenisane drvene oblice. Sve je to bilo opkoljeno jednim manjim prstenom od oblutaka. (Sl. 43)

Humka II je sasvim izuzetno obilježena jednom neobičnom ritualnom konstrukcijom. Ona je bila smještena na južnom kraju platforme, obilježena trakama od bjelutaka, a sastojala se od četiri pravougaona polja – centralnim iz dva dijela i po jednim većim sa svake strane. U istočnom bočnom polju je bilo poređano uz rubove devet ljevkastih jama (dubine do 0,50 m), a u zapadnom trinaest ovakvih jamica, od kojih jedna u sredini polja. U ovim ljevkastim jamama je, pored zemlje, zatečeno redovno dosta ugljenisanog drveta, fragmenata keramike, spaljenih životinjskih kostiju. Sve jamice su ozgo pokrivene također bje-lucima. Ovo je, bez sumnje, jedinstvena (u pravom smislu riječi) konstrukcija. Šta označava? Aleksandar Palavestra ne isključuje mogućnost da je to forma neke sakralne građevine. U svakom slučaju, u ovim ljevkastim jamama su vršene ritualne radnje, libacije i manje životinjske žrtve, čini se da je ovo samo druga forma malih kružnih uzvišenja kneževske grobnice u Pilatovićima. Bio je to tačno isprogramiran ritual, sa zanimljivom kombinacijom magičnih brojeva 9 i 13; u jamama su, bilo istovremeno bilo po nekom redu, izljevane libacije, razbijano glineno posuđe i stavljani na vatri spaljeni životinjski komadi. Podzemnim silama? Ili plemenskim heroiziranim pokojnicima? Ili božanstvima koja su suplemenici štovali? Uostalom, kako nas to podsjeća na mnoge kasnije pogrebne ceremonijale, pa i na paljenje svijeća na grobovima umrlih srodnika. Sve se vijekovima i milenijima ponavlja! Prilozi u kamenoj grobnici: kameni brus sa trougaonim nosačem od bronce (slično kneževskim “žezlima” sa

Glasinca), ostaci bronzanih posuda stranog porijekla i keramičkih posuda, 49 perli od čilibara (neke opet u obliku vaze i ovnujske glave), mnogo igala sa različitim glavama, zlatna dugmad i aplikacije, dva para bronzanih barskih ptica, dijelovi oklopa i štita, mačeva i kopalja, šest strelica skitskog tipa te dijelovi kola na četiri točka (željezni okovi, klinovi, bronzani ukrasi na kolima i slično).

Prilozi pripadaju prvaku ratniku, pravom knezu. Prate ga insignije, tu su i njegova kola, ratnička oprema. Barske ptice i ovdje ukazuju na kult Sunca. Skitske strelice su znak stalnije veze sa skitskim nomadima. Ovaj knez je ispraćen na drugi svijet specijalnom kombinacijom pogrebnog rituala i u tom pogledu je humka II jedinstven “mauzolej” na Balkanu. Knez iz Atenice je možda pripadao plemenskom savezu Tribala, ali je moguće da je dovede dopirao i teritorij sa nekim od autarijatskih plemena. Jedan broj stručnjaka smatra vjerovatnijom ovu drugu pripadnost. Među kneževskim grobovima na tlu južnoslavenskih zemalja – koliko ih je dosada istraženo – najbogatija je grobnica iz Novog Pazara. Lokalitet je poznat pod imenom Petrova Crkva. To je, ustvari, monumentalni tumul iznad rijeke Deževe, na mjestu njenog utoka u Rašku, udaljene od Novog Pazara svega dva kilometra. Sa ovog tumula, podignutog na već postojećem prirodnom uzvišenju, pruža se izvanredan pogled na čitavu okolinu. Lokalitet je dugovjekovno korišten u bronzanom dobu, u željeznom dobu na njemu je bila izgrađena kasnoantička bazilika u obliku rotonde (oko nje su bili ukopani grobovi od VI do IX vijeka), ranokršćanska crkva u X vijeka i, najzad, Petrova Crkva u III vijeku. Prilikom konzervatorskih radova na ovoj crkvi sv. Petra (Jovan Nešković) naišlo se ispod temelja na bronzano praistorijsko posuđe. Poslije toga izvršeno je arheološko istraživanje 1957. godine (Ljubiša Popović, Đorđe Mano Zisi, Aleksandra Jurišić) i 1960. do 1962. god. (Đorđe Mano Zisi, Mirjana Ljubinković, Draga Garašanin, Aleksandra Jurišić). Tako je otkrivena prebogata kneževska grobnica iz drugog praistorijskog nivoa u ovom tumulu.

Zbog kasnijih stalnih oštećenja nisu se mogli u cjelini otkriti svi elementi ove grobnice. Izvjesni su slijedeći elementi:

- grobni plato je bio opkoljen kamenim vijencem i prema njegovim ostacima mjerio je otprilike 55 m u prečniku;
- spaljište-lomača je bilo u odgovarajućoj jami i oko nje raspoređeno više malih žrtvenih jama (nešto kao u Atenici);

- sam grob – ili barem jedan od grobova – je, kako izgleda, imao konstrukciju kupastog oblika, slaganu od oblutaka i drugog kamenja;
- nikakvi ostaci samog ukopa, odnosno ostaci spaljenog ili spaljenih pokojnika, nisu uopće pronađeni;
- prilozi su položeni na dva glavna mjesta: najviše je bilo deponirano u velikom drvenom kovčegu, položenom u jami ozidanoj komadima kamena i oblucima (masa zlatnog, čilibarskog, bronzanog, srebrenog nakita), a zatim u posebnoj kamenoj komori izvan kovčega (dvije grčke, crnofigurne vaze i sedam bronzanih i srebrenih, uvoznih sudova, Sl. 44).

Vrijedni su da se posebno spomenu: zlatni pektoral, mitre, brakteje i pterige (krilca), par velikih pojaseva i par istovjetnih naušnica od zlata, zlatno prstenje i igle, fibule i dugmad, zlatne trougaone (471), romboidne (131) i strelaste (290) aplikacije za odijela, prava masa čilibarskog nakita (perle, pločice, pa figuralne izrađevine, kao što su one u vidu boce (36), ptice (37), ovnujske glave (30), žira (14), konjske glave (3)), antropomorfne figure i, najzad, dvije masivne srebrene grivne sa zmijskim glavama tipa Mramorac i srebrene fibule (Sl. 44 i 45).

Iako nije pronađeno oružje, Đorđe Mano-Zisi i Ljubiša Popović pretpostavljaju da su ovdje bile spaljene i pokopane tri osobe, od kojih je jedna morala biti ženskog pola. Iako oni, dalje, smatraju da bi ovaj knez, odnosno članovi porodice, pripadali Autarijatima, prije će biti da su oni bili članovi nekog dardanskog plemena. Nedostatak skitskog naoružanja također upućuje u ovom pravcu, jer su Skiti bili saveznici Autarijata. Prema tipologiji priloga grobnica je podignuta krajem VI ili početkom V vijeka st. e.

Sjajni zlatni prilozi i oni od čilibara, kako misle isti autori, imaju i apotropejski karakter (zaštita od zlih sila!). Kada je riječ o kulturnim odnosima, zlatni nakit i drugi zlatni predmeti su kulturno i stilski vezani za halkidsko zlatarstvo i za odgovarajuće zlatne proizvode jonskih kolonija i kolonija u Maloj Aziji, a bronzano i srebreno posuđe za južnoitalske radionice. U svakom slučaju, kneževska grobnica iz Novog Pazara je imala sve građevinsko-kultne elemente kao i drugi kneževski grobovi, s tim što je dragocjena poputbina posebno deponirana i time se ova grobnica izdvaja od sličnih grobnica na navedenim prostorima. Depoi dragocjenih priloga u grobovima poznati su, inače, u egejskoj Makedoniji (Vergina Patela), Etruriji (npr. Tomba del Duce u Vetuloniji) i Dakiji, pa i to upućuje na čvrste veze sa egejskim, odnosno mediteranskim svijetom.

Po svemu izgleda da je i jedna grobnica u Pečkoj Banji u Metohiji, sa bogatim priložima, pripadala zna-

Slika 44. Grčka crnofiguralna vaza sa mitološkom scenom, kneževska grobnica iz Novog Pazara

čajnom kneževskom paru. Grobnica je bila u kamenoj pravougaonoj konstrukciji, koja je savremenim građevinskim radovima veoma oštećena pa naknadna istraživanja Jovana Glišića nisu omogućila detaljniji uvid u sam pogrebni ritual. Prema prikupljenim nalazima, u ovoj grobnici je bio pokopan par spaljenih pokojnika – muškarac i žena. Među nalazima se ističe nakit od srebra i čilibara, željezno oružje i dva grčko-ilirska šljema. Nema zlatnog nakita. I ova grobnica je datirana na kraj VI ili početak V vijeka st. e. Nisu još publikovani nalazi. Na kraju još nekoliko relevantnih podataka o bogatim kneževskim grobovima u Trebeništu kod Ohridskog jezera u Makedoniji.

Kod sela Gorenci, nedaleko od mjesta Trebenište i velike gradine Trebeniško kale, nalazila se nekropola ravnih grobova iz željeznog doba, čije su istraživanje počeli 1918. godine bugarski stručnjaci Bogdan Filo i K. Škropil, iskopavanja nastavili Nikola Vulić 1930–

Slika 45. Dio inventara apotropejskog karaktera, kneževska grobnica iz Novog Pazara

1934. god. i Vasil Lahtov sa Jožetom Kastelicem 1953–1954. god., da bi najnovija istraživanja izveo 1972. god. Vlado Malenko. U okviru ove nekropole posebno mjesto zauzimaju bogati kneževski grobovi obilježeni brojevima I–XIII. O njima je ovdje riječ.

Kneževski grobovi I–XIII ukopani su u velike i duboke (oko 5 m dužine, i 2–3 m širine i 1–2 m dubine), ispunjene do određene visine kamenom i šljunkom, a iznad toga obložene kamenim pločama. U samim grobovima gotovo da nema kostiju pa se još uvijek postavlja pitanje da li su u njima bili pokopani spaljeni

pokojnici ili se radi o inhumaciji. S obzirom na nađene zlatne maske, na nepostojanje spališta i na neke elemente u drugim grobovima, preovladava mišljenje da su mrtvaci inhumirani i da su kosti u posebnim uslovima istrulile. Inače, ovi grobovi su bili poredani u tri reda: prvi red – grobovi II-VII, drugi red – grobovi I i VIII i treći red grobovi IX-XIII.

U trebeniškim kneževskim grobovima su pronađene mnogobrojne dragocjenosti, većinom izrađene iz kruga grčkog i južnomakedonskog importa te predmeti izrađeni prema stranom uzoru. Najvažniji su: zlatne maske (Sl. 46), zlatne rukavice i sandale (Sl. 47), zlatni privjesci, srebreno posuđe, srebrene igle i narukvice sa zmijskim glavama, desetine komada bronзаног posuđa svih vrsta iz repertoara grčke toretike (među ostalim i dva velika kratera sa figuralnim ukrasima), veći broj raznih šljemova, knemida i štitova, zatim željezna koplja i mačevi, crnofigurna grčka keramika i čilibarske perle.

Milutin Garašanin posebno izdvaja grobove I i VIII, u kojima su nađene zlatne maske, rukavice i sandale, kao i veliki krateri, pa ih pripisuje pripadnicima "prave" kraljevske porodice; grobove X i XII pripisuje ženskim članovima takve porodice, jer su u njima bile priložene samo zlatne sandale. Ostali grobovi uglavnom pripadaju uvažanim ratnicima, a ističe se grob XIII u koji je bio stavljen i raskošan grčki tronožac. Čitava nekropola, po mišljenju ovog autora, pripada jednom od plemena iz velikog plemenskog saveza Enhelejaca. Zlatne insignije, međutim, ne označavaju etničku nego stalešku pripadnost, jer su iste maske i slične insignije poznate npr. iz Sindosa na ušću Vardara, gdje su živjeli pripadnici Migdonaca. Neosporno je da je ovakva ocjena Milutina Garašanina jedino i prihvatljiva. Samo usput napominjemo da je širom zemlje, od Alpa do Ohrida, otkriven veliki broj pojedinačnih grobnica i grobnih nalaza donekle sličnog karaktera kao što su ovi iz opisanih kneževskih grobova. Svi oni ukazuju na vrlo rasprostranjenu društvenu diferencijaciju od kraja VII do kraja V vijeka st. e., ali nisu tako upadljivi kao što su konstrukcije pravih kneževskih grobova i nalazi u njima. Sintetičku kartu rasprostranjenosti takvih nalaza načinio je Aleksandar Palavestra.

Može li se na osnovu svih ovih – iako samo odabranih – podataka o posmrtnim ritualima odgovoriti na pitanje postavljeno u naslovu poglavlja: da li je prai-

Slika 46. Zlatna maska iz kneževskog groba (grob 8), Trebenište kod Ohrida

storijsko stanovništvo vjerovalo u zagrobni život? Po svemu izgleda da može. Praistorijske populacije na tlu južnoslavenskih zemalja su vjerovala da smrt ne znači apsolutni kraj, nego prelazak u neki novi oblik postojanja. To se posebno odnosi na mlađe praistorijske periode, one od eneolitskog doba do kraja praistorije. Kao prilog takvom tumačenju iznosim jedan broj karakterističnih pojava.

1. U grobove svojih pokojnika praistorijski ljudi su gotovo redovno stavljali određenu poputbinu: razne vrste posuđa, oruđa i oružja, nakit, hranu i druge priloge. Sve je to trebalo da služi umrlim srodnicima i na onom drugom svijetu ili, u nekim slučajevima, da posluži za darivanje onih nadnaravnih sila koje će pokojnik sresti u tom svijetu.
2. U istu svrhu su vršeni ritualni obredi nad grobovima, o čemu posebno svjedoče nalazi u slojevima mnogih grobnih tumula. U većini slučajeva radi se o komadima razbijenog zemljanog posuđa, o fragmentima keramike. Zanimljivo je da je Milenko Filipović u svojoj studiji o magijskom razbijanju posuđa ustanovio kako je ovaj običaj ostao u funkciji sve do najnovijeg vremena. Iznio je čitav niz podataka iz Srbije, Crne Gore i Kosova o razbijanju glinenih sudova nad mrtvačkim sandukom u grobu ili, kasnije, nad samim grobom, i to sudova u kojima je bila sveta vodica, pšenica ili nešto drugo. Tumačenje tih običaja kreće se od mišljenja da je to simbolično obnavljanje života (D. Zelenin), sprječavanje povratka pokojnikove duše (E. Schneeweiss), do tumačenja samog Milenka Filipovića da je to magijska radnja u kojoj se razbijanjem glinenog

Slika 47. Zlatne sandale iz kneževskog groba (grob 8), Trebenište kod Ohrida

suda simbolično vrši uništavanje neprijateljskog demona koji prijeti duhu pokojnika. U praistorijskim periodima možda je to samo kasnije davanje pokojnika, a ova druga tumačenja je dosta teško, sa koliko-toliko sigurnosti, ugraditi u misaoni domet tadanjih grupa i pojedinaca. Osnovna je stvar da su i ti naknadni rituali izvršavani u okviru vjerovanja u zagrobni život sahranjenog pokojnika.

3. Kada je riječ o inhumaciji mrtvaca, vrlo često i u raznim kulturnim grupama primjenjivan je običaj da se pokojnik polaže u zgrčenom položaju (Mala Gruda kod Tivta, ukopi stepskog tipa, Kupres itd.). Dva su osnovna objašnjenja za to: mrtvac se sahranjuje u položaju spavanja, jer će tako najbolje nastaviti svoje životne navike, i drugo, mrtvac se na ovaj način vezuje da ne bi došlo do njegovog

izlaska iz grobnice. Prvo nam rješenje izgleda vjerovatnije za praistorijske periode. Zagrobni život treba učiniti što ugodnijim!

4. Spaljivanje mrtvaca ili incineracija javlja se dosta rano na tlu južnoslavenskih zemalja; od eneolitskog doba (npr. Arađanska humka) taj ritus traje sve do kraja praistorije. Prednjače sjeverni krajevi, Panonija i Podunavlje u prvom redu, u mnogim regionima je zabilježen biritualizam, u drugim povremena smjena inhumacije i inkremacije. Najteže je odgovoriti na pitanje šta je suština ovakvog pogrebnog rituala? I tu se može navesti više teza: prihvatanje jednog vida prahelenske i helenske civilizacije, katarza ili očišćenje duše, posljedica kulta vatre i Sunca (veza sa Malom Azijom i Iranom), onemogućavanje duši da se vrati u svoj raniji stan

itd. Već u ranijim odjeljcima smo dali prednost kultu Sunca, čija bi jedna čestica bio i duh – duša čovjeka. Spaljivanjem tijela ova čestica se vraća u svoje izvorište (Prometejski mit!). Vidjeli smo koliko je kult Sunca bio razvijen baš u krajevima u kojima je incineracija rano i često masovno prihvaćena kao primarni pogrebni ritual (npr. Vučedol, Dupljaja). Zato bi Panoniji i pripadao epitet jednog od najranijih centara u kojem je uvedena inkremacija u pogrebni ritual. Teško bi to sve bilo shvatiti ako se istovremeno ne bi prihvatilo vjerovanje u postojanje duše i njen dalji život poslije smrti čovjeka. Kako stare predstave o ljudskoj duši!

Neobično je zanimljivo da je ovaj ritual pripadao ponekad samo plemenskoj aristokraciji, što je potvrđeno analizom kneževskih grobova VI i V vijeka st. e. Kao da je više bio u pitanju društveni rang pokojnika nego kulturno-religiozno shvaćanje. U Arapevoj gromili knez je spaljen, dok je njegov “kopljaničnik” inhumiran; knez sahranjen pod velikom humkom u Pilatovićima je spaljen, a njegovo dijete sahranjeno uz njega bez spaljivanja! Zaista, odakle ta diferencijacija? Možda su knezovi prihvatili određene egejske običaje, možda su samo oni imali materijalne mogućnosti za skupu incineraciju, a možda su uz sebe držali posvećene ličnosti, Sunčeva božanstva, koja su kod knezova učvršćivali vjerovanje u zagrobno putovanje duše poslije smrti. I, ovi su u tu svrhu određivali posmrtno spaljivanje. Dosta prihvatljivo rješenje.

5. Podizanje tumula, odnosno zemljanih ili kamenozemljanih humki nad grobom pokojnika moglo bi se također razmatrati u okviru kulturno-religioznih vjerovanja u život poslije smrti. Bilo bi najjednostavnije reći da su tumuli obilježje groba, svojevrsan spomenik nad grobom pokojnika, zaštita pokojnika od onih koji bi htjeli da raskopavaju njegovo počivalište (uključujući, naravno, životinje). Postoji, međutim i druga strana. Na tumulu se s vremena na vrijeme vrše ritualne radnje, a to očito nije potrebno za običnu fizičku zaštitu. Još su indikativniji kenotafi pod tumulima. Oni ništa ne štite, na njima se vrši žrtvovanje i libacija, oni ustvari označavaju “posvećene” objekte u funkciji određenog vjerovanja. U ovom slučaju tumuli nikako ne služe ni zaštiti živih od negativnog djelovanja mrtvaca, što se ponekad uzima u obzir. U takvim tumulima nema mrtvaca! Stoga, ne dolazi u ob-

zir ono najjednostavnije objašnjenje. U najmanju ruku tumulima treba pripisivati višestruku ulogu; ona iz sfere duhovnih shvaćanja je svakako izuzetno važna.

6. Baš uz tumule se najčešće vezuje i podizanje kamenog vijenca ili prstena oko grobova i grobnica. Da li samo zbog stabilnosti samog tumula? Nikako. Aleksandar Palavestra doslovno kaže: “... periferni krug od sleganog kamena u okviru tumula imao je svakako pored često konstruktivnog značenja i jasnu kulturnu namjenu. Krug simbolizuje neprekoračivu magijsku granicu; krugovi oko grobova sprečavaju lutajuće demone da uđu u posvećeni prostor, ali i pokojnika da izađe iz groba, a zadržavaju i bolest od koje je pokojnik umro. Čini se da je ovim sve rečeno. Naravno, prvobitno određivanje može da pređe u običaj bez jasnog značenja, ali nama je važna suština pojave.
7. Sahrane u pećinama približavaju pokojnika podzemnom svijetu, u kojem bi on trebao da nastavi svoje bivstvovanje. Tipičan je primjer nekropola u Bezdanjači, kod koje se mrtvaci neposredno spuštaju u donji svijet.
8. Vjerovanje u nadnaravne sile potvrđuju i mnogi primjeri žrtvovanja male djece. Ovim žrtvama se uglavnom umiruju one sile koje prouzrokuju nesreće, bolesti, suše i sva druga negativna događanja u životu čovjeka i društvene zajednice. Žrtvovana djeca moraju, dakle, svojim prelaskom preko životnog zida da odigraju ulogu ublažitelja bijesa tih zlih demona.
9. I konačno, u kneževskim grobovima važnu ulogu igraju predmeti izrađeni od zlata i čilibara. Nema sumnje da to nije slučajno da ne pokazuje samo društveni status pokojnika. Naprotiv, predmeti načinjeni od ovih materijala imaju, prema vjerovanju tadanjih ljudi, izrazitu magijsku snagu (čilibar npr. trenjem izaziva elektricitet!). Pokojnicima su takvi predmeti potrebni i na drugom svijetu kao zaštita od djelovanja istih zlih demona.

U ovih devet tačaka je naznačen jedan broj pokazatelja koji potvrđuju vjerovanje praistorijskih ljudi na tlu južnoslavenskih zemalja u zagrobni život. Bilo bi više nego neobično da to nije tako s obzirom na, rekli bismo, univerzalnost ovakvog vjerovanja. Dakle, *mors non est finis*!

SUMMARY

This stylistically and thematically combined material is devoted to the sphere of the spiritual life of prehistoric man in the region of South-Slavic countries, which could be conditionally marked as religious sphere. We are often witnessing the opinion that prehistoric population, especially those from the earlier prehistory, were real barbarians and “non-believers”, who were not capable for any subtle notion. This opinion is quite wrong. For example, Neolithic man had quite rounded presentation of the world he lived in, as well as about the causes and consequences of events and natural occurrences. Surely, their representations are not compatible with our present scope of thinking.

Archaeologists, experts for prehistoric archaeology, achieved quite impressive results in research of the periods about which we have no written records. However, an indisputable fact is that their attention was mostly focused on the classification of the findings, typology of objects and settlements, chronology, economic activities and comparisons. In all of this, some aspects of spiritual life and its religious aspects, in most of the cases stayed on the margins of their interest. Only small number of experts who systematically worked on these issues published special studies or complete monographs.

When we speak about religious issues, today we mainly refer to the main world religions, as Christianity, Islam, Judaism, Hinduism, Buddhism, Brahmanism and Confucianism. The greatest part of mankind belongs to one of the world's religions and forms their worldview, trying to illuminate meaning of their existence. Maybe it will be unusual and unacceptable to say that mankind in prehistoric period was occupied by several leading “world religions” like totemism, heliolatry, devotion to Magnae Matris – Great Mother and afterlife beliefs. It is questionable that we can speak about regional boundaries of these religious appearances.

A chain of cultural complexes, wider and narrower social communities had paralelly developed or revolved in prehistoric periods in the region of South-Slavic countries. Author aimed to illustrate parts of spiritual life of the prehistoric population from the region of South-Slavic countries, selecting and presenting specific examples from some cult-religious complexes of this region. Material is elaborated within four main chapters which cover main cult and religious spheres, from the totemism and heliolatry to beliefs related to death and afterlife.

Every chapter is objectively presenting basic information about elaborated archaeological sites and findings. Reconstruction of the cult-religious manifestations is mostly based on the personal observation and interpretation of the material culture. It can be said that it is one of the attempts to penetrate into the darkness of prehistory and to enlighten one of the most interesting parts of prehistoric population spiritual life from this region.

Totemism is probably one of the most expanded cult-religious systems in the world. Totem is some animal, plant or natural occurrence with which individual, group, tribe are connected with special relation; totem is the creator, forefather of the clan, ancestor, helper, protector. Some scientists believe that totemism is universal appearance and that it can be considered as one of the oldest religions. Although it is predominantly assigned to the hunting groups, it would be a mistake to make generalized opinion because totemism appears also in livestock and farming cultures.

Totemism is manifesting in different customs, regulations, prohibitions that define relation of the individual and group towards their totem. Otherwise how could we interpret animal presentations on Paleolithic cave drawings, and drawings and appropriate plastic animal presentations in ceramics and metal that were found in the

Neolithic and in the later prehistoric stations? In one way or another, all of these correspond to the reflections of different totemic beliefs.

Findings in some prehistoric stations in the South-Slavic countries area send us in the same direction. There are several totemic figures that we can surely assign to the totemic beliefs of the certain prehistoric populations. Those are bear and deer, confirmed in several Paleolithic caves in Slovenia (Potočka zjalka, Mornova zjalka, Betalov spodmol, Mokriška Jama), Croatia (Veternica, Bezdanjača) and Hercegovina (Badanj near Stolac), fish in the settlement of Lepenski Vir in Iron Gate, snake in some Neolithic and metal ages settlements and necropolises (Lepenski Vir, Predionica, Bribir, Lisičići, Krivače, Mramorac, Čurug, Gostilj). The cult of the bear and fish is geographically limited, while the cult of the snake is rather widespread (Hercegovina, Adriatic region, Montenegro, Morava basin, Kosovo, etc.)

Heliolatriy or worship of the Sun belongs to the astral cults and together with the cult of the Great Mother cult represents the most expanded cult in the world from prehistory to the antique period, and even later. The most expanded and most conspicuous symbol of the cult of the Sun is, without doubts, very different presentations of circle which are specific for the oldest prehistoric periods. For the prehistoric man, Sun was a natural force which preserves life on earth so it was needed to express a special devotion to it. In later prehistoric periods birds (Waterfowls) and deer were considered as the symbols of the Sun deity or cult of the Sun. This symbolism is certainly transferred to antique and post-antique period from the depth of older times; we could find them in some of the prehistoric settlements in South-Slavic countries, in a very distinctive forms (Obre II, Lisičići, Vučedol, Kličevac, Dupljaja, Glasinac, Donja Dolina, Pod near Bugojno, etc.)

Open sacrificial places or shrines are particularly distinctive forms of the cult, related to the spiritual life of the South-Slavic countries prehistoric population. They occur in many different forms as earth mounds (Zaspa in Čupine, Glavica in Reizovići), stone staggered or differently constructed shrines and sacrificial places (Grad in Vrpolje near Posušje, Orlac near Mostar, Studenci near Ljubuški), as well as defending tumuli (Mandina gradina in Duvanjsko polje, Renića gradina in Buško Blato, Gradina on Ošanići near Stolac). Those last mentioned are predominant in the South-Slavic countries region. Based on the evident indicators we could say that these cult objects were erected and used during the Bronze and Iron age, in the period of second and first millennium BC to the Roman occupation. Most of them could serve to the cult of the almighty Sun, and maybe to Silvan, protector of the fields and cattle, and perhaps to some other deities.

Phenomenon of birth and regeneration of the nature represent one of the greatest mysteries in the nature for the man since the beginning of the time especially in the earlier prehistoric periods. Emergence of the green vegetation, young plants and flowers could not be imagined without impact of the supernatural powers. The same explanation was used for the birth of the animals and children. Woman is the carrier of the human reproduction. Prosperity of new generations depends on her as well as reproduction of the most important thing for the mankind. She “creates life and preserves its eternal duration” (Branko Gavella). Therefore it is quite possible that man personified this imaginary creature in a form of a woman. So that is how the cult of Great Mother, Magna Mater, later called Ge Mater – Magna Mater originated. This personification started during the Palaeolithic Age. More than 60 female figurines, made of animal bone, stone or clay have been discovered mostly in Europe, and they all belong to the period from 30.000 to 10.000 BC. In Neolithic age land became the real source of life and occupied the imagination of the Neolithic population. Ideas of fertility and breeding were related to the land, which received shape of a woman in the artistic interpretation. Cult of the Great Mother played primary role in the spiritual life of peaceful farmers and cattle-breeders in the Neolithic Age. When we speak about Neolithic age of South-Slavic countries region, many years of researches have shown that there are several cultural zones in this area: West Balkan, Central Balkan, Northern or Pannonia and Transit zone. Since the clay figurines are the most important indicator of distribution and intensity of the cult of Great Mother, we can conclude that cult was the most expanded in the Central Balkan zone (Vinča, Jablanica near Arandelovac, Gradac near Leskovac, Pločnik near Prokuplje, Pavlovac, Crnokalačka bara in Pomoravlje, Medvednjak near Smederevska Palanka, Stapari near Užice, Valač); particularly expanded in Morava-Vardar area (Madžari, Govrljevo, Zelenikovo, Porodin, Velušina, Grgur) and Central Danube region; less represented in transit zone (Butmir, Obre II, Nebo near Travnik, Okolište near Visoko), while the Balkan karst areas are far behind in this respect. Dominant opinion among the experts is that main indicator for the cult of Great Mother in Neolithic period are clay figurines with feminine attributes. This is specially related to the Vinča

Neolithic group which is widely expanded on Balkan and close neighbouring areas and very rich of plastic clay handcrafts, as well as Butmir culture which is typical for the transit zone.

Rhytons and Pre-Centaurs are two specific cult phenomena related to the Neolithic age of South-Slavic countries region. With its zoomorphic form: four legs, buckled recipient and big handle in form of the bended horns, rhytons associate to very simplified figure of cow, or bull. In this shape they could symbolize an emphasized symbol of fertility. Entire accompanying decoration of geometric motives and red incrustation go after this idea. Rhyton findings are characteristic for the following sites: Danilo near Šibenik, Smilčić near Zadar, Markova spilja on Hvar island, Crvena stijena, Zelena pećina in Herzegovina, Kakanj in Central Bosnia, Reštani in Southern Metohija, Cakran and Dunavec in Albania. It is presumed that members of "Adriatic-Aegean" communities held rhytons in their houses (livestock cult), like the populations in Central Balkan and transit zone have held figurines of Great Mother in the Late Neolithic Period. Rhytons were supposed to ensure the desired fertility. This cult lasted from the first half of 5th to the end of the 4th millennium B.C.

Figurines with animal body and head of a human are taking general attention within the plastic handcrafts of the Kosovo variant of Vinča culture. We presume that cause of this apparition could be the images of evil newcomers among the Kosovo Neolithic communities, which are related to the members of Indo-European groups that penetrated into Balkans and Lower Danube area in several waves. Those newcomers were familiar with horse breeding, and they were moving by horse ride. The one who have never see the cavalier could have easily embodied man and horse into one unknown, unique and fantastic creature of Pre-Centaur. It is obvious that Neolithic craftsmen from Kosovo imagined these fantastic creatures as higher creatures, which resulted in creation of fantastic terracotta sculptures. Animal body does not correspond to the forms of animal figurines of that time. Front part indisputably reminds on the strong horse chest, while human torso completely imitates heads of the anthropomorphic figurines of Vinča culture. Neolithic man had his traditional vision of the highest creatures – deities and had transmitted it to this new and unknown divinity. This is how the model of Pre-Centaur emerged in plastic art of Kosovo variant of Vinča culture (Predionica near Priština, Fafos near Kosovska Mitrovica, Žitkovac, Valač near Kosovska Mitrovica).

Prehistoric population of South-Slavic countries region believed that death does not mean an absolute end, but just transition to a new form of existence. This is especially related to later prehistoric periods, from Copper (Eneolithic) age to the end of prehistory. Prehistoric people used to regularly place presents in the graves for this final journey: different kinds of pottery, tools and weapons, jewellery, food and other goods. Deceased relatives were supposed to use all of this in other world, or in some cases they served for bestowal of supernatural powers that they met in this other world. In this regard some rituals were preformed on the graves, about which findings in the layers of many grave tumuli especially testify. In most of the cases pieces of broken pottery, fragments of ceramics are discovered. When we speak about inhumation of the deceased, in different cultural groups very often the ritual of placing deceased in the crouched position was performed (Mala Gruda and Velika Gruda near Tivat, Kupres, etc.). There are two explanations for this practice: deceased is buried in the sleeping position to continue his life habits easily; and second, deceased is tied in order to prevent him to leave the grave. Incineration emerged quite early in region of South-Slavic countries, starting from Eneolithic age (Arađanska humka) and this rite lasts until the end of prehistory. Incineration is mostly expanded in northern region, Pannonia and Danube area while both incineration and inhumation are registered in other regions. In some regions there are temporary changes from incineration to inhumation. Within the cult of the Sun one particle would be spirit – soul of a man. Incinerating the body this particle returns to its origin. We have seen how extended was the cult of the Sun in this region, especially in the parts where incineration was practiced very early and used as a primary funeral ritual (Vučedol, Dupljaja). That is the reason that Pannonia has the epithet as one of the earliest centres where cremation is accepted as funeral rite. It would be hard to understand all what is elaborated, if we don't accept belief in soul existence and its life after the death of a man.

Strangely, it is interesting that this ritual sometimes only belonged to the tribe aristocracy, which is confirmed by analysis of the princely graves of 6th and 7th century B. C. It seems that more important was social rank than a cult-religious apprehension. In Arareva gomila prince was incinerated while his "lancer" was buried; prince buried under great burrow in Pilatovići was incinerated, and his child was buried with him, but without incineration!

The question that has to be answered in frame of cult –religious beliefs in afterlife is about building tumuli, earth or stone-earth burial mounds over the grave. The simplest would be to say that tumuli are marks of the grave,

monument on the grave of deceased or his protection against those who would try to disturb his resting place (including the animals too). However, there is another side. From time to time, there are some ritual performances on the tumulus, which are not intended just for its physical protection. More indicative are cenotaphs under tumuli. Even though they protect nothing, sacrificing and libation is still being performed on them. They actually signify “devoted” objects in function of certain beliefs. At least, tumuli have multiple roles; the one from the sphere of spiritual reflection is specially important.

Building stone crest or the ring around graves and tombs is often connected with tumuli. Circle symbolises intransitive magical border: circles around the graves are preventing arrant demons to enter the sacred space, preventing the deceased to leave the grave, as well as the sickness that caused the death of the deceased. Burials in the caves are closing the deceased to the underworld, where he is supposed to continue living. Typical example is the Bezdanjača cave in Lika, where deceased were placed directly to the underworld. Belief in supernatural powers is confirmed by examples of sacrificing young children. The intention with these sacrifices is to relieve the powers which cause the accidents, diseases, sheds and other negative occurrences in the life of a man and social communities.

Very important role in princely graves have objects made of gold and amber. There is no doubt that this is just accidental occurrence and that they just illustrate the status of the deceased. On the contrary, according to beliefs of people of that time golden and amber objects had exceptional magic power (for example attrition of amber causes the electricity!). Deceased people needed those objects as a protection of the evil demons for the afterlife.

POPIS ILUSTRACIJA

- Slika 1. Gravura životinje na stijeni, Badanj kod Stoca, Praistorija jugoslavenskih zemalja I, Paleolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 2. Ribolika skulptura od kamena, Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca, crtež nađen uz originalni rukopis knjige.
- Slika 3. Ribolika glava od kamena, Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca, crtež nađen uz originalni rukopis knjige.
- Slika 4. Kamena ribolika skulptura sa ukrasima, Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca, crtež nađen uz originalni rukopis knjige.
- Slika 5. Ribolika skulptura „in situ“ u prostoru kuće-svetilišta, Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca, Praistorija jugoslavenskih zemalja I, Paleolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 6. Koštana igla sa tijelom zmiје i glavom psa, Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 7. Keramička figura u obliku sklupčane zmiје, Predionica kod Prištine, crtež nađen uz originalni rukopis knjige.
- Slika 8. Glineni predmet s predstavama zmiја, Krivače kod Bribira, P. Korošec 1974.
- Slika 9. Ukrasna koštana igla s glavom u obliku zmiје, Lisičići kod Konjica, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 10. Zlatna grivna sa završecima u obliku zmiјskih glava, Mramorac kod Smedereva, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 11. Srebrna narukvica sa zmiјskim glavama, Čurug kod Novog Bečеја, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 12. Srebrna ranolatska fibula sa zmiјskim glavama, Čurug kod Novog Bečеја, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 13. Bronzana pločica (aplikacija) iz groba 126 nekropole u Gostilju kod Skadarskog jezera, Đ. Basler 1969.
- Slika 14. Disk od pečene zemlje sa heliolatrijskim simbolima, Obre II kod Kaknja, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 15. Keramička kulna posuda u obliku golubice, Vučedol kod Vukovara, Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 16. Idol iz Kličevca kod Požarevca, crtež nađen uz originalni rukopis knjige.
- Slika 17. Kulna glinena kolica iz Dupljaje kod Vršca, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV, Bronzano doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 18. Privjesak od bronzanog lima sa antropomorfnim figuricama ukrašene kružićima, Kompolje kod Prozora, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 19. Glinena oplata iz svetišta sa stilizovanim ljudskim glavama i solarnim diskom, Pod kod Bugojna, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 20. Kulna kolica iz Podromanije na Glasincu, A. Stipčević 1981.
- Slika 21. Bronzane knemide sa solarnim simbolima i predstavama brodova, Ilijak kod Rogatice, A. Benac /B. Čović 1957.
- Slika 22. Grafička rekonstrukcija praistorijskog svetišta, Orlac kod Mostara, P. Oreč 1991.
- Slika 23. Statueta “crvenokose boginje”, Donja Branjevina kod Deronja u Bačkoј, crtež nađen uz originalni rukopis knjige.

- Slika 24. Predstava Velike Majke boginje na postolju u obliku kuće, Madžari kod Skoplja, crtež nađen uz originalni rukopis knjige.
- Slika 25. Glineni žrtvenik s glavama jelena, Porodin kod Bitolja, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 26. Glinene figurine s predstavom Velike Majke boginje, Vinča kod Beograda, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 27. Kalotasti poklopac – maska, Vinča kod Beograda, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 28. Keramičke glave iz okvira kulta Velike majke boginje, Butmir kod Sarajeva, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 29. Statueta sa prikazom vunenog ogrtača, Butmir kod Sarajeva, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 30. Keramička skulptura sa prikazom glave, Butmir kod Sarajeva, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 31. Neolitski riton sa geometrijskim ukrasima, Smilčić kod Zadra, Praistorija jugoslavenskih zemalja II, Neolit, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 32. Zoomorfna terakota sa tijelom životinje i ljudskom glavom, Fafos kod Kosovske Mitrovice, Arheološko blago Kosova i Metohije, 1998.
- Slika 33. Grob bračnog para iz Vučedola kod Vukovara, R.R. Schmidt 1945.
- Slika 34. Centralni grob iz humke Velika Gruda kod Tivta, M. Primas 1996.
- Slika 35. Drvena grobna konstrukcija u centru tumula 16, Pustopolje kod Kupresa, A. Benac 1986., crtež: Sead Čerkez.
- Slika 36. Pokojnik iz centralnog groba tumula 16 umotan u vunenu tkaninu, Pustopolje kod Kupresa, A. Benac 1986., crtež: Sead Čerkez.
- Slika 37. Drveni bodeži iz centralnog dijela tumula Dokanova glavica, Kupreško polje A. Benac, 1986., crtež: Sead Čerkez.
- Slika 38. Bronzana situla sa prikazima ritualnih scena, Vače kod Ljubljane W. Lucke / O. H. Frey 1962.
- Slika 39. Kamena japodska urna sa kultnim predstavama, Ribić kod Bihaća Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 40. Skupna grobnica u centru tumula, Slana Voda, Krajčinovići kod Priboja, M. Zotović 1985.
- Slika 41. Kneževsko žezlo od kamena i bronzine iz groba 9, Ilijak kod Rogatice, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 42. Skarabej od lapis lazulita iz centralnog groba tumula u Pilatovićima kod Požege, crtež nađen uz originalni rukopis knjige
- Slika 43. Kneževske humke u Atenici kod Čačka, A. Palavestra 1984.
- Slika 44. Grčka crnofiguralna vaza sa mitološkom scenom, kneževska grobnica iz Novog Pazara, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 45. Dio inventara apotropejskog karaktera, kneževska grobnica iz Novog Pazara, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 46. Zlatna maska iz kneževskog groba (grob 8), Trebenište kod Ohrida, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, crtež: Sead Čerkez.
- Slika 47. Zlatne sandale iz kneževskog groba (grob 8), Trebenište kod Ohrida, Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba, crtež: Sead Čerkez.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice:

PJZ – Praistorija jugoslavenskih zemalja I-V, Sarajevo

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

I. TOTEMIZAM

I.1 *Medvjed i jelen*

Podaci i literatura o pećinama sa nalazima medvjedih kostiju mogu se naći u djelu "PJZ I", 1979 – poglavlja koja su napisale F. Osole, M. Malez, Đ. Basler.

Đ. Basler, Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca, GZM, n. s. XXIX, 1976.

S. Brodar, Zur Frage der Höhlenbärenkults in den paläolithischen Fundstellen Jugoslawiens, Quartär 9, Bonn 1957.

S. Brodar / M. Brodar, Potočka zjalka, Ljubljana 1983.

Dz. Frazer, Zlatna grana, Beograd 1937.

Z. Kujundžić, Gravure na stijeni i gravirani ukrasi na upotrebnim predmetima – Badanj i Pećina pod lipom, GZM, n. s. 44, 1989.

A. Leroi-Gourhan, Les religions de la préhistoire, Paris 1964.

Religije svijeta, Enciklopedijski priručnik, Zagreb 1987. (The World's Religions, Herts, England 1982).

R. Whalon, The Paleolithic Site of Badanj – Recent Excavations and Results of Analysis, GZM, n. s. 44, 1989.

I. 2 *Riba*

D. Srežović, Kultura Lepenskog Vira, PJZ II, 1979.

D. Srežović, Lepenski Vir, Beograd 1969.

D. Srežović / Lj. Babović, Umetnost Lepenskog Vira, Beograd 1983.

I. 3 *Zmija*

Đ. Basler, Nekropola na Velikim ledinama u Gostilju (Donja Zeta), GZM, n. s. XXIV, 1969.

A. Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Djela X/9, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1958.

R. Galović, Predionice – neolitsko naselje kod Prištine, Priština 1959.

D. Garašanin, Katalog metala – Praistorija I, Beograd 1954.

M. Garašanin, Nalaz prvog gvozdenog doba u Pramorcu i problem Ilira u Srbiji, Muzeji 2, Beograd 1949.

S. Karmanski, Žrtvenici i amuleti sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja, Odžaci 1968.

P. Korošec, Interesantan nalaz iz danilo-hvarskog kulturnog kruga, Diadora 6, Zadar 1973.

Lj. Popović, Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa, Beograd 1956.

II HELIOLATRIJA

B. Gabričević, Studije i članci o religijama i kultovima analitičkog svijeta, Split 1987. (66 str.).

II. 1 *Neolitsko doba*

A. Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima (vidi I-C).

A. Benac, Obre II – neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem Polju, GZM, n. s. XXVI, 1971.

II. 2 Eneolitsko doba

S. Dimitrijević, Vučedolska grupa, PJZ III, 1979 (velika sinteza sa dosta kompletnom bibliografijom).

R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945.

II. 3 Bronzano doba

B. Čović, PJZ IV, Zaključna razmatranja, 1983.

D. Garašanin, Prilog proučavanju dupljajskih kolica, Starinar, n. s. II, Beograd 1951.

M. Garašanin, Dubovačko-žutobrdská grupa, Praistorija na tlu Srbije I, Beograd 1973.

M. Garašanin, Dubovačko-žutobrdská grupa, PJZ IV, 1983.

G. Kossack, Studien zum Symbalgut der Urnenfelder und Bronzezeit Mitteleuropas, Berlin 1954.

Z. Letica, Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji, Diss. Mon. SADI XVI, Beograd 1973.

F. Milleker, Preistorijska kolica iz Dupljaje, Starinar III, Ser. V, Beograd 1928–1930.

I. Petrović, Votivna kolica iz Dupljaje, Starinar III, Ser. V, Beograd 1928–1930.

E. Sprockhoff, Nordische Bronzezeit und frühes Griechentum, Jahrbuch des Röm.-Germ. Zentralmuseums I, Mainz 1954.

M. Valtrović, Idol od ilovače iz Kličevca, Starinar III, Beograd 1890.

M. Vasić, Žuto brdo, Starinar, N. R. II, Beograd 1907.

II. 4 Željezno doba

A. Benac / B. Čović, Glasinac 1, Sarajevo 1956.

A. Benac / B. Čović, Glasinac 2, Sarajevo 1957.

B. Čović, Bronzano i željezno doba, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1984. (drugo izdanje).

B. Čović, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.

B. Čović, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze und Eizenzeit, Utvrđena ilirska naselja, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo 1975.

F. Hochstetter, Über einem Resselsvagen aus Bronze aus einem Hügelgrab von Glasinac in Bosnien, Mitteilungen der Anthropologischen gesellschaft in Wien, X, 1881.

III OTVORENA ŽRTVENIŠTA I SVETILIŠTA

A. Benac, Utvrđena ilirska naselja (Dalmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju), Sarajevo 1985.

B. Čović, Bronzano i željezno doba (vidi II-D).

Z. Marić, Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967–1972. godine, GZM, n. s. XXX/XXXI, Sarajevo 1977.

Z. Marić, Arheološka istraživanja na gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine, GZM, n. s. XXVII/XXVIII, 1973.

P. Oreč, Tri prapovjesna svetišta (hrama) u Posušju i Ljubuškom, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, knj. XIV/23, Sarajevo 1987.

P. Oreč, Prapovijesna svetišta kod Mostara i u Miletini kod Ljubuškoga, Godišnjak, XXIX/27, Sarajevo 1991.

IV MAGNA MATER (KULT VELIKE MAJKE)

Chefs d'oeuvre

D. Garašanin, Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu, Neolit centralnog Balkana, Beograd 1968.

B. Gavela, Iz dubine vekova, Zagreb 1977.

V. Markotić, Some Aspects of Neolithic Religion in Southeast Europe, Regional Interaction in Archaeology, Calgary 1981.

PJZ II – neolit, 1979. (radovi: D. Srejšović, M. Garašanin, A. Benac, S. Dimitrijević, Š. Batović).

T. G. E. Powel, Umetnost praistorije (Prehistoric Art), Izd. Zavod "Jugoslavija", Beograd 1970.

D. Srejšović, Neolitska plastika centralnobalkanskog područja, Neolit centralnog Balkana, Beograd 1968.

M. Vasić, Preistoriska Vinča III, Plastika, Beograd 1936.

IV. 1 O centralnom Balkanu

D. Arandjelović-Garašanin, Starčevačka kultura, Ljubljana 1954.

M. Garašanin, Hronologija vinčanske kulture, Ljubljana 1951.
 S. Karmanski, Preliminarni izvještaj o iskopavanjima na lokalitetu Donja Branjevina 1983, Odžaci 1989.
 J. Korošec, Prehistorijska glinena plastika u Jugoslaviji, I – Neolitske plastične izrađevine u Vinči, Arheološki radovi i rasprave I, II, III, Zagreb 1959, 1962, 1967.
 V. Sanev, Neolitsko svetište od tumba vo Madžari, Skopsko, Macedoniae acta archaeologica 9, 1983/84, Skopje 1988.
 D. Simoska / V. Sanev, Praistorija vo centralna Pelagonija, Bitola 1976.
 Kaj Birket Smith, Putovi kulture, Zagreb 1960.
 N. Tasić, Praistorisko naselje kod Valača, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II, Priština 1957.
 N. Tasić, Završno istraživanje na praistorijskom naselju kod Valača, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije IV-V, Priština 1959/60.
 V. Trbuhović / M. Vasiljević, Najstarije zemljoradničke kulture u Podrinju, Šabac 1983.

IV. 2 O prelaznoj zoni

A. Benac, Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture, 1952. (sa cjelovitom literaturom).
 A. Benac, Prelazna zona, PJZ II, 1979.
 A. Benac, Obre II, Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju, GZM, n. s. XXVI, 1971.
 F. Fiala u. M. Hoernes, Die neolithische Station von Butmir II, Wien 1898.
 M. Garašanin, Položaj Butmira prema preistorijskim nalazištima u u Srbiji, GZM, n. s. II, Sarajevo 1947.
 J. Korošec, Nekaj pripombe k izvoru butmirske kulturne skupine, Arheološki vestnik 6, Ljubljana 1955.
 W. Radimsky u. M. Hoernes, Die neolithische Station von Butmir I, Wien, 1895.
 N. Županić, Trojanci i Arijevci, Glas srpske kraljevske akademije LXXXVI, Beograd 1911.
 N. Županić, Tragom za Pelazgima, Narodna starina 1, 1922.

V DVA POSEBNA KULTNA FENOMENA

V. 1 Ritoni

A. Benac, Prelazna zona, l.c.
 Š. Batović, Jadranska zona, PJZ II, 1979.
 M. Korkuti / Zh. Andrea, Fouilles 1969–1970. dans agglomeration neolitique de Cakran (Fieri), Studia albanica IX, Tirana 1972.
 J. Korošec, Neolitska naseobina u Danilu-Bitinju, Zagreb 1958.
 G. Novak, Markova spilja na Hvaru, Arheološki radovi i rasprave IV-V, Zagreb 1967.
 S. S. Wienberg, Excavations at Prehistoric Elateia, Hesperia XXXI, 2, Princeton 1962.

V. 2 Prakentauri

Arheološko blago Kosova i Metohije, katalog izložbe (ur. Nikola Tasić), Narodni muzej, Beograd 1998.
 Vidi IV. 4. Garašanin, IV. 1, N. Tasić
 B. Gavela, Fidija, Novi Sad 1952.

VI MORS QUID EST? AUT FIMIS AUT TRANSITUS? /Šta je smrt? Kraj ili prelazak?/

VI. 1 Paleolitsko i mezolitsko doba

Đ. Basler, Život i kultura paleolitskog i mezolitskog čovjeka na tlu jugoslavenskih zemalja, PJZ 1, 1979.
 D. Gorjanović-Kramberger, Paleolitski ostaci čovjeka i njegovih savremenika iz diluvija u Krapini, Ljetopis JAZU 1899, Zagreb 1900.
 D. Gorjanović-Kramberger, Život i kulture diluvijalnog čovjeka u Krapini u Hrvatskoj, Djela JAZU 23, Zagreb 1913.
 A. Leroi-Gourhan, Religije prethistorije (Les religions de le préhistoire), Zagreb 1968.
 M. Malez, Fosilni čovjek na tlu jugoslavenskih zemalja, PJZ 1, 1979.

VI. 2 Neolitsko doba

A. Benac, Obre II, l.c.
 A. Benac, Obre I, Neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, GZM, n. s. XXVII-XXVIII, 1973.
 Š. Batović, Pokapanje pokojnika u Smilčiću i kult mrtvih u neolitu Dalmacije, Arheološki radovi i rasprave JAZU IV-V, Zagreb 1967. (sa opširnom literaturom).

H. Durmitrescu, Une découverte ayant trait au rite d'enterrement dans l'aire de la culture de la céramique Cucuteni Tripolyé, Studii si cercetari de Istorie veche V, Bucuresti 1954.

M. Garašanin, Sahranjivanje u balkansko-anadolskom kompleksu mlađeg neolita, GZM XI, 1956. PJZ II, 1979.

VI. 3 *Eneolitsko ili bakarno doba*

S. Dimitrijević, Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji, Opuscula archaeologica V, Zagreb 1961.

B. Jovanović, Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH XIII, Sarajevo 1976.

B. Jovanović, Tumuli stepske kulture grobova jama u Podunavlju, Starinar, n. s. XXVII, Beograd 1976.

PJZ III, Eneolitsko doba, 1979. (autori: M. Tasić, S. Dimitrijević, B. Jovanović, sa svim bibliografskim podacima).

M. Parović-Pešikan / V. Trbuhović, Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, Starinar, n. s. XXII, Beograd 1974.

M. Primas, Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v.Chr. Im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext, UPA 32, Bonn 1996.

R. R. Schmidt, Die Burg Vučedol, Zagreb 1945.

N. Tasić, Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji, Beograd 1967.

VI. 4 *Bronzano doba*

A. Benac, Praistorijski tumuli na Kupreškom polju, Djela ANUBiH, XXIV, Sarajevo 1986.

R. Drechsler-Bižić, Nekropola bronzanog doba u pećini Bezdanjači kod Vrhovina, Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb 3, XII/XIII, Zagreb 1980.

VI. 5 *Željezno doba*

B. Čović, Kneževski grobovi glasinakog područja, Sahranjivanje kod Ilira, Beograd 1979. (vidi u ovoj publikaciji i radove ovih autora: B. Jovanović, O. Žižić, M. Kosorić, D. Garašanin, Z. Letica).

M. Đuknić / B. Jovanović, Ilirska kneževska nekropola u Atenici, Čačak 1966.

M. Filipović, Mađjsko razbijanje sudova, Naučni zbornik Matice srpske, 1, Novi Sad 1950.

M. Garašanin, Značenje funeralnih maski u bogatim kneževskim grobovima Makedonije, Zbornik Mate Suića.

A. Jovanović, Alternacija pokojnik-sud u sepulkralnom kultu provincije Dalmacije, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH, XXIX/27, Sarajevo 1991.

T. Knez, Denkmäler der Situlenkunst in Slowenien, Fundkatalog und Bibliographie, Arheološki vestnik 34, Ljubljana 1983. (1984).

W. Lucke / O. H. Frey, Die Situla in Providence (Rhode Island), Berlin 1962.

V. Lahtov, Problem trebeniške kulture, Ohrid 1965.

Đ. Mano-Zisi / Lj. Popović, Novi Pazar, Ilirsko-grčki nalaz, Beograd 1969.

Z. Marić, Donja Dolina, GZM, n. s. XIX, 1964.

A. Palavestra, Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu, Beograd 1984.

PJZ V – Željezno doba (radovi: S. Gabrovec, K. Vinski-Gasparini, B. Čović, Š. Batović, R. Vasić, R. Drechsler-Bižić).

B. Raunig, Japodski kameni sepulkralni spomenici, Starinar, nNs. XXIII, Beograd 1972.

Č. Truhelka, Sojenica u Donjoj Dolini, GZM XIV, XV, XVII, 1902, 1903, 1904.

M. Zotović, Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije, Beograd 1985.

REGISTAR NALAZIŠTA, KULTURA, KULTURNIH I ETNIČKIH GRUPA

A

Ajman u Maloj Vrbici 71
Anzabegovo 71, 73
Arađanska humka u Mokrinu 75, 77, 89, 98, 103
Arareva gomila u Kusačama 91, 99, 103
Arnautovići kod Visokog 57
Atenica kod Čačka 91, 92, 93, 94, 106
Autarijati 39, 41, 83, 87, 90, 92, 95

B

Badanj kod Stoca 13-15, 102
Badenska kultura 20, 28, 30, 74, 75, 77
Baderna 70
Batajnica 34, 75, 77
Batka kod Sente 74, 77
Grupa Belotić-Bela Crkva 79,
Betlov spodmol 11, 102
Bezdanjača kod Vrhovina 13, 82, 99, 102, 104
Beriljevo kod Gazimestana 55
Bogojevo – Zgrčenci 74
Botoš 71-72
Brezje na Glasincu 35, 39, 91
Bribir 18, 19, 102
Butmir 27, 57-61, 102, 103
Butmirska kultura 13, 26, 55, 57, 58, 60, 61, 72, 115

C

Cakran 63, 64, 103
Cardium-impresso kultura 64
Cetinska kultura 35, 79
Cotofeni kultura 20
Crnokalačka bara 54, 102
Crvena Stijena 63, 103, 115

Č

Čitluci na Glasincu 41, 91
Čoka 74
Čurug 21, 22, 102

Ć

Ćupine 43, 102

D

Dalmatska grupa 35
Danilo kod Šibenika 63, 72, 103
Danilska kultura 13, 19, 64, 72
Daorsi 46, 47
Debelo brdo kod Sarajeva 30
Delminium 45-46
Demir Kapija 21
Desitijati 36, 38, 39
Dobovsko-ruška grupa 79
Dobromirska tumba 53
Dokanova glavica na Kupreškom polju 80, 81
Dolenjska grupa 83-86
Donja Branjevina 18, 51, 52
Grupa Donja Brnjica – Stražava 79
Donja Dolina kod Bosanske Gradiške 35, 86, 88, 89, 102
Dubovac 31
Dubovačko-žutobrdská kultura 31, 33-35, 79
Dupljaja kod Vršca 31-35, 40, 99, 102, 103

Đ

Đala 77

E

Enhelejci 23, 97

F

Fafos kod Kosovske Mitrovice 65, 71

G

Gigica pećina u Resanovcima 12
Gladnice 51
Glasinac 36, 38-40, 94, 102
Glasinačka kultura 39, 40, 79, 83, 90, 91
Glasinac-Mati kultura 39
Glavica u Reizovićima 43, 102
Gomolava kod Hrtkovaca 28, 55, 71, 86, 88
Gostilj 21, 22, 102
Gorica kod Ljubuškog 21
Govrljevo 51, 53, 102
Grad u Vrpolju kod Posušja 44
Gradac u Kusačama 91

Gradac kod Leskovca 54, 102

Gradac kod Posušja 21

Gradac na Vučedolu 28, 74

Gradac kod Zlokućana 66

Gradina na Ošanićima kod Stoca (Daorson) 46, 47, 102

Gradina kod Crvenice u Duvanjskom polju 46

Grgur tumba u Bitolju 53, 102

Grivac 51

H

Hajdučka vodenica 15

Humka u Vojki 75

Hušnjakova pećina u Krapini 69, 70

Hvarska kultura 13, 19, 27, 60, 65, 71, 103

Hvarsko-lisičićka kultura 19

I

Ilijak 39, 40, 89, 90

Iliri 17, 22, 23, 47, 89, 115

J

Jablanica kod Arandelovca 54, 102

Japodi 83, 85

Japodska grupa 35, 83

K

Kaćanj kod Bileće 21

Kakanj 26, 27, 57, 61, 63, 64, 72, 74, 103, 115,

Kakanjska kultura 57, 58, 64

Kaldrma kod Prilepa 21

Karamani 53

Kličevac kod Požarevca 31, 102

Kompolje 36

Kostolačka kultura 20, 74, 75, 77

Kozluk 71

Krajčinovići kod Priboja 86-88

Kraljevine kod Novog Šehera 57

Krivače 19, 102

Kusače 41, 91

L

Labeati 22

Lasinjska kultura 20, 74

Lećište u Ličkom Vrepcu 79

Lepenski Vir kod Donjeg Milanovca 11, 15-18, 50, 71, 72, 102

Kultura Lepenskog Vira 15-16

Lib na Duvanjskom polju 45-46

Liburni 83

Liburnska grupa 35, 83

Lipci 13

Lisičići kod Konjica 18-20, 26, 27, 43, 60, 72, 102, 115

LJ

Ljubljansko Barje 28, 60

Ljubljanska kultura 35, 75, 79

M

Madžari 51-53

Magdalenska gora 83

Mahrevići 21, 87

Mala Gruda kod Tivta 75-77, 98, 103

Mandina gradina u Duvanjskom polju 45, 46, 102

Markova spilja na otoku Hvaru 63, 103

Grupa Martijanec-Kaptol 83

Medvednjak kod Smederevske Palanke 54, 55, 102

Mokriška Jama 11, 102

Monoštor 51

Moriško-mokrinjska grupa 79

Mornova zjalka 11, 12, 102

Mramorac kod Smedereva 20, 21, 95, 102

N

Nebo kod Travnika 57-59, 102, 115

Nosa kod Subotice 74

Notranjska grupa 83, 84

Novi Pazar 35, 94-96

O

Obre I kod Kaknja 57, 72, 73, 115

Obre II kod Kaknja 26, 27, 57, 72, 102, 115

Obrež-Baštine 71

Okolište kod Visokog 57, 61, 71, 102

Oporovina 70

Orlac kod Mostara 43-45, 102

Oserijati 89

Osovo kod Rogatice 91

P

Padina na Đerdapu 15, 71, 74, 75, 77

Paraćinska grupa 79

Pavlovac 51, 54, 55, 102

Peć 21

Pećka Banja 92, 95

Peonci 38

Pilatovići kod Požege 86, 91, 92, 94, 99, 103

Planje 39

Pločnik kod Prokuplja 54, 102

Podzemelj 83

Porodin 53, 54, 102

Potočka zjalka na Olševi 11, 12

Pod kod Bugojna 36, 37, 102

Predionica kod Prištine 18, 19, 55, 65, 102, 103

Pustopolje kod Kupresa 79-81

R

Ravni Lug 86, 88

Renića gradina na Buškom blatu 46, 47, 102

Ribić kod Bihaća 85

S

Sarvaš 28

Silajet kod Dvorova 75

Smilčić kod Zadra 63, 71, 72, 73, 103

Srednjobosanska grupa 83

Srpski Krstur 77

Stapari kod Užica 54, 102

Starčevo kod Pančeva 51

Starčevo-Körös kultura 18

Starčevačka kultura 13, 28, 51, 54, 57, 64, 71, 72

Starčevačko-impresso kultura 57, 64, 72

Stična 83

Studenci kod Ljubuškog 44, 102

Svetolucijska grupa 83, 84

Š

Šandalja II kod Pule 70

T

Taline 35

Tečić 71

Tiszapolgár-Bodrogkeresztúr grupa 74

Tiškovac 35

Trebenište kod Ohrida 21, 35, 55, 92, 95, 97, 98

Trn 53

Trnjaci 86, 92

U

Uljma 77

V

Vače 84

Valač kod Kosovske Mitrovice 54, 65, 66, 102, 103

Varvara 30

Velika gomila u Trusini kod Nevesinja 44

Velika gruda kod Tivta 75-76, 103

Velika humka u Batajnici 34, 75, 77

Velušina 53m 102

Kulturna grupa Velušina-Porodin 53

Veternica iznad Gornjeg Stenjevca 11m 70m 102

Vinča 50, 54-57, 60, 71, 90, 102, 103

Vinčanska kultura 13, 18, 50, 51, 54-57, 64-67, 71, 74, 103

Vindija kod Varaždina 70

Vinkovci 71

Vinkovačka kultura 79

Vir kod Posušja 21

Visoji kod Beranaca 86-89

Višesava kod Bajine Bašte 71-72

Vlajkovac kod Vršca 77

Vlasac 15, 72

Vrlazje 35, 39

Vojlovica kod Pančeva 77

Vručica kod Teslića 21

Vučedol 13, 28-30, 74, 75, 77, 89, 99, 102, 103

Vučedolska kultura 20, 28, 30, 31, 33-35, 39, 74, 75

Vukovar 13, 21, 28, 29, 71, 75

Z

Zecovi kod Prijedora 28, 115

Zelenikovo 51, 102

Zelena pećina 63, 103, 115

Zok 28

Ž

Žitkovac 65, 103

Živanovića Dolja kod Zrenjanina 71

Žuto Brdo kod Golubca 31

BILJEŠKA O AUTORU

Alojz Benac je rođen 1914. u Plehanu kod Dervente. Po završetku gimnazijskog školovanja u Vinkovcima, Derventi, Visokom i Zagrebu, studirao je klasičnu filologiju, arheologiju i historiju starog vijeka na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gdje je i diplomirao 1937. godine. Doktorsku disertaciju pod naslovom Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture je odbranio 1951. godine na Filozofskom fakultetu u Ljubljani.

Po završetku studija Alojz Benac je djelovao kao profesor gimnazije u Vranju i Mostaru. Po završetku Drugog svjetskog rata kraće vrijeme radio je u Ministarstvu prosvjete NR Bosne i Hercegovine, a 1947. godine prešao je u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, gdje ostaje do 1967. prošavši sva zvanja od kustosa do naučnog savjetnika. U Zemaljskom muzeju, Alojz Benac je najprije s uspjehom vodio Odsjek za praistoriju i arheološko odjeljenje, organizujući istraživanja, usmjeravajući naučno i muzeološko djelovanje, okupljajući i podižući kadrove, a od 1957. do 1967. godine stajao je na čelu ove ugledne ustanove.

Još 1954. godine Alojz Benac biran je za profesora arheologije na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a od 1967. do 1978. godine radio je kao redovni profesor na predmetima Istorija starog vijeka i Arheologija na istom fakultetu. Kao gostujući profesor predavao je na univerzitetima u Zadru i Münsteru.

Dopisni član Naučnog društva Bosne i Hercegovine postao je 1961. godine, a redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1967. godine. U Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine od 1969. do 1977. godine bio je generalni sekretar, a od 1977. do 1981. godine njen predsjednik. Osnivač je Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH i njegov direktor sve do 1989. godine.

Akademik Alojz Benac se bavio pretežno proučavanjem neolitskog i eneolitskog doba u BiH i zapadnom Balkanu, a pored toga radio je i na sistematskom izučavanju srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – stećaka u Jugoslaviji. U posljednjem periodu njegova života glavno težište naučnog rada bilo je na istraživanju etnogeneze te materijalne i duhovne kulture Ilira. U vezi sa svojom djelatnošću izvršio je veliki broj arheoloških iskopavanja (Hrustovača, Nebo, Lisičići, Crvena Stijena, Zelena Pećina, Kakanj, Zecovi, Pivnica, Obre i dr.) i napisao odgovarajuće studije o tim nalazištima i problemima vezanim uz njihovo istraživanje. Sintetičke poglede na neolit i eneolit BiH i sjeverozapadnog Balkana dao je u djelima: Studien zur Stein-und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do turske vladavine, te Obre I i Obre II. U tim djelima je obradio sve razvojne etape navedenih perioda u BiH, njihov odnos prema jadranskoj zoni i centralnom Balkanu i određene probleme vezane za šire područje jugoistočne Evrope i Mediterana. Nekoliko godina akademik Alojz Benac se intenzivno bavio izučavanjem stećaka i u tom okviru pokrenuo seriju Srednjovjekovni nadgrobni spomenici. U toj seriji objavio je i prve tri monografije: Radimlja, Olovo i Široki Brijeg. Serija sadrži 15 svezaka i služi kao osnova za izučavanje stećaka.

U okviru Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH sproveo je istraživanja koja se odnose na materijalnu i duhovnu kulturu Ilira (bibliografije, grobni nalazi, naselja, onomastika i dr.) te na paleoetnologiju, paleolingvistiku i sl. Zajedno sa saradnicima organizovao je više međunarodnih simpozija iz ilirske problematike i razne druge skupove. Posebno je bio angažovan u organizaciji i realizaciji izrade monumentalnog djela Praistorija jugoslavenskih zemalja u pet tomova, u kojoj je učestvovao kao urednik i autor. Bio je dugogodišnji urednik Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, urednik Godišnjaka Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH i član redakcije mnogih časopisa i izdanja.

Bio je član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Srpske akademije nauka i umjetnosti, Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Vojvođanske akademije nauka i Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Bio je i član Njemačkog arheološkog instituta u Berlinu, Italijanskog arheološkog instituta u Firenci i Austrijskog arheološkog instituta u Beču. Osim toga obavljao je mnogobrojne dužnosti u naučnim i stručnim asocijacijama, društvenim i državnim tijelima i organima. Bio je predsjednik Koordinacionog odbora arheologa Jugoslavije, predsjednik Arheološkog društva Jugoslavije, predsjednik Muzejskog društva Bosne i Hercegovine, poslanik i predsjednik Odbora za kulturu u Skupštini Bosne i Hercegovine. Bio je i dugogodišnji član najvišeg tijela Međunarodne naučne korporacije za praistoriju i protoistoriju (L'Union internationale des sciences prehistoriques et protohistoriques) te član Glavne redakcije Enciklopedije Jugoslavije i njen glavni urednik za Bosnu i Hercegovinu. Za svoj rad i naučna dostignuća odlikovan je Ordenom rada III reda, Ordenom rada sa crvenom zastavom, Ordenom zaslug za narod sa zlatnom zvijezdom, Ordenom Republike sa zlatnom zvezdom, Ordenom Al Merito della Repubblica Italiana. Dobitnik je i Dvadesetsedmojulske nagrade SRBiH, Nagrade ZAVNOBiH-a i nagrade AVNOJ-a.

Akademik Alojz Benac preminuo je u Sarajevu 6. marta 1992. godine.

Naslovna strana
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani
Bronzana pločica (aplikacija) iz groba 126 nekropole u Gostilju kod Skadarskog jezera

Stručna priprema i obrada knjige
Melisa Forić

Lektura i korektura
Zenaida Karavdić

Prevod na engleski jezik
Melisa Forić

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž
300

Štampa
Dobra knjiga d.o.o., Sarajevo

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine

903'1:2](497)

BENAC, Alojz

Religijske predstave prastanovnika
južnoslavenskih zemalja / Alojz Benac ; urednik
Blagoje Govedarica. - Sarajevo : Akademija nauka i
umjetnosti Bosne i Hercegovine = Academy of
Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, 2012.
- 117 str. : ilustr. ; 25 cm. - (Djela ; knj.
84. Centar za balkanološka ispitivanja ; knj.
10)

Na spor. nasl. str.: Religious presentations of
the South-Slavic countries pre-population. -
Bilješka o autoru: str. 115-116. - Bibliografija:
str. 107-110.

ISBN 978-9958-501-84-5
COBISS.BH-ID 20219654